

ISSN 2661-6416

TMC सौगात

वर्ष १० अङ्क १६, २०८२

TMC सौगात

प्रकाशक
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली
वार्षिक प्रकाशन
२०८२

TMC
सौगात

वर्ष-१७, अङ्क-१६

प्रकाशक

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

टीकापुर, कैलाली

वार्षिक प्रकाशन

२०८२

Website : www.tikapur.fwu.edu.np

E-mail: tikapur@fwu.edu.np

091-560088, 561088, 561272

TMC
सौगात

वर्ष-१७, अङ्क-१६

TMC सौगात

वर्ष-१७, अङ्क-१६, २०८२

संरक्षक

सहप्रा. ढविन्द्र रावल
क्याम्पस प्रमुख

सल्लाहकार

सहायक क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. आत्माराम अधिकारी
सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा. डा. धनकृष्ण उपाध्याय

सम्पादक

सहप्रा. डा. लयप्रसाद खतिवडा
नवराज पाण्डे

सर्वाधिकार ©

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली
मुद्रण प्रति ३०१

ISSN 2661-6416

कम्प्युटर सेटिङ

पृथ्वीराज ढुङ्गाना

मुद्रण

शुभलक्ष्मी अफसेट प्रेस
टीकापुर, कैलाली
सम्पर्क नं.: ९८५८४२१६७३

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग

सानोठिमी, भक्तपुर, नेपाल

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANOTHIMI, BHAKTAPUR, NEPAL

Certificate of Institutional Accreditation

*The University Grants Commission on the recommendation of the
Quality Assurance and Accreditation Council hereby duly confers
The Certificate of the Institutional Accreditation to*

TIKAPUR MULTIPLE CAMPUS

Tikapur-1, Tikapur, Kailali
Nepal

Bhim P. Subedi

Chairman
(Prof. Bhim Prasad Subedi, PhD)

Date: 2076/04/07 (BS)
July 23, 2019 AD

This certificate is valid for five years from the date of issue.

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

उपकुलपतिको कार्यालय

महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

पत्र संख्य :
च.नं.:

मिति: २०८२/१०/२२

शुभकामना सन्देश

नेपालको उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा विशिष्ट स्थान रहेको टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको २४ औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा प्रकाशन हुन लागेको वार्षिक मुखपत्र सौगात मार्फत् शैक्षिक प्रगतिलाई प्रवर्धन गर्ने प्रयासप्रति शुभकामना व्यक्त गर्दछु। शिक्षा व्यक्ति, समाज तथा राष्ट्रको समग्र विकासको मूल आधार हो। त्यसैले क्याम्पसबाट प्रकाशित पत्रिका केवल एउटा दस्तावेज मात्र नभई शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको सिर्जनशीलता, विश्लेषणात्मक सोच र प्रतिभालाई उजागर गर्ने महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा स्थापित हुनेछ भन्ने मेरो दृढ विश्वास छ। शिक्षा र ज्ञान समाजलाई उज्यालो भविष्यतर्फ अग्रसर गराउने आधारस्तम्भ हुन्, र यस सन्दर्भमा वार्षिक प्रकाशनले विद्यार्थी, प्राध्यापक, कर्मचारी तथा अन्य सरोकारवालाहरूको क्षमता प्रदर्शन गर्ने माध्यमका रूपमा कार्य गर्नेछ। यस पत्रिकाले ज्ञानको आदानप्रदान, अनुसन्धानको प्रवर्धन तथा नवीन विचारको विकासमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउनेछ। साथै, शिक्षाका नयाँ आयामहरूमा गहन छलफल गर्न तथा नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने सशक्त माध्यमका रूपमा यसले भूमिका निर्वाह गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

क्याम्पसको निरन्तर प्रगतिको शुभकामना व्यक्त गर्दै, वार्षिकोत्सवमा प्रकाशन हुन लागेको यस पत्रिकाले शैक्षिक जगतमा नवीन ऊर्जा र प्रेरणा सञ्चार गरोस भन्ने मेरो हार्दिक शुभेच्छा रहेको छ।

(प्रा.डा. हेमराज पन्त)
उपकुलपति

केन्द्रीय कार्यालय: महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर फोन नं. ९७७ (९९) ५२०७२९ ९७७ (९९) ५२०७२७
Web: fwu.edu.np email: info@fwu.edu.np

TMC

सौगात

वर्ष-१७, अङ्क-१६

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

रजिस्ट्रारको कार्यालय

महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

पत्र संख्या :
च.नं. :

मिति: २०८२/१०/२२

शुभकामना

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको २४ औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा प्रकाशन हुन लागेको वार्षिक मुखपत्र TMC सौगातको १६ औं अङ्क २०८२ प्रकाशनको अवसरमा म क्याम्पस परिवारलाई बधाई तथा शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु। यस मुखपत्रले क्याम्पसका विद्यार्थी, प्राध्यापक र अनुसन्धानकर्ताहरूका विचार, अनुभव र सिर्जनशीलतालाई उजागर गर्न सकोस्। शिक्षा, अनुसन्धान र सिर्जनशील कार्यका लागि समर्पित यस प्रयासले शैक्षिक गतिविधिलाई प्रोत्साहन गरी सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक ज्ञानको आदानप्रदानलाई सुदृढ गर्दै संस्थाको प्रतिष्ठालाई थप उचाइमा पुऱ्याउन सकोस्। शिक्षा क्षेत्रमा निरन्तर प्रगतिका लागि यस्ता प्रकाशनहरूको महत्व विशेष रहन्छ। यसले नवीन विचारहरूको प्रवर्धन, अनुसन्धान कार्यमा प्रेरणा र समग्र शैक्षिक प्रणालीमा सुधार ल्याउन उल्लेखनीय योगदान गर्नेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको वार्षिक उत्सवको अवसरमा प्रकाशन हुने यस पत्रिकामार्फत् क्याम्पसको उज्ज्वल भविष्यको कामना गर्दै यस मुखपत्रको निरन्तरताका लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

(प्रा.डा. विनोद लेखक)
रजिस्ट्रार

केन्द्रीय कार्यालय: महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर फोन नं. ९७७ (९९) ५२०७२९ ९७७ (९९) ५२०७२७
Web: fwu.edu.np email: info@fwu.edu.np

TMC

सौगात

वर्ष-१७, अङ्क-१६

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
कृषि विज्ञान संकाय
डीनको कार्यालय
टीकापुर, कैलाली

मिति: २०८२/१०/१५

शुभकामना

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको २४ औं वार्षिकोत्सवका अवसरमा प्रकाशन हुन लागेको क्याम्पसको वार्षिक मुखपत्र TMC सौगातको १६ औं अङ्क प्रकाशन हुन लागेको समाचारले मलाई अत्यन्त हर्षित बनाएको छ। यस अवसरमा म सम्पूर्ण क्याम्पस परिवारलाई हार्दिक बधाई तथा शुभकामना दिन्छु। यस पत्रिकाले क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थी, कार्यरत प्राध्यापक तथा कर्मचारीहरूको सिर्जनशीलता र शैक्षिक उपलब्धिलाई उजागर गर्दै संस्थाको शैक्षिक तथा प्राज्ञिक योगदानलाई नयाँ उचाइमा पुऱ्याउने विश्वास लिएको छु। साथै, यस प्रकाशनले शिक्षा र ज्ञानको आदानप्रदानको महत्त्वपूर्ण माध्यमका रूपमा संस्थागत क्षमताको प्रदर्शन गर्नेछ भन्ने अपेक्षा राख्दछु। यस अवसरमा सम्पूर्ण क्याम्पस परिवारलाई अभि रचनात्मक, प्रेरणादायी तथा प्रगतिशील योगदान दिन प्रोत्साहित गर्न चाहन्छु। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको यो प्रयास निरन्तरता पाउँदै जानेछ भन्ने दृढ विश्वास छ। अन्त्यमा क्याम्पसको निरन्तर प्रगति, शैक्षिक उत्कृष्टता तथा सफलताका लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

डा. विष्णु विलास अधिकारी
डिन, कृषि सङ्काय
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

फोन नं. ०९१-५६०८२४ e-mail & web site : dean.agriculture@fwu.edu.np
Central Office: Mahendranagar, Kanchanpur Ph. No.: 099-520727 Website: www.fwu.edu.np, Email: info@fwu.edu.np

TMC

सौगात

वर्ष-१७, अङ्क-१६

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट गुणस्तर प्रत्यायनकृत
(प्रत्यायनकृत वर्ष: वि.सं. २०७०)

टीकापुर, कैलाली

मिति: २०८२/१०/१५

शुभकामना

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले राष्ट्रिय स्तरमै सक्षम, योग्य तथा दक्ष शैक्षिक जनशक्ति उत्पादन गर्दै आएको छ। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस विद्यार्थी र अभिभावकहरूको पहिलो रोजाइका रूपमा स्थापित भई आकर्षणको केन्द्र बन्न सफल भएको छ। यस क्याम्पसमा विद्यार्थी, अभिभावक, समाजसेवी, उद्यमी, व्यापारी, प्राज्ञ तथा अन्य सरोकारवालाहरूको अपेक्षा र युगसापेक्ष आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी विभिन्न नयाँ विषयहरूको पठन-पाठन सञ्चालन हुँदै आएका छन्। शैक्षिक संस्थाको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकविक्रको त्रिकोणात्मक सहभागिता तथा सहकार्य अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यही मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै क्याम्पस परिवारले निरन्तर समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रहेर देशलाई आवश्यक जनशक्ति उत्पादनमा योगदान पुऱ्याउँदै आएको यस क्याम्पसले यहाँका विद्यार्थी, अभिभावक, समाजसेवी, उद्यमी, व्यापारी, प्राज्ञ तथा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूले राख्दै आएका शैक्षिक अपेक्षा अवश्य पूरा हुने छन् भन्ने विश्वास मैले लिएको छु। क्याम्पसका वार्षिक गतिविधिहरूलाई शब्दमार्फत् प्रस्तुत गर्ने यो पत्रिका हाम्रो शैक्षिक संस्थाको उन्नति, प्रगति र पहिचान झल्काउने महत्त्वपूर्ण माध्यम बनेको छ। यस पत्रिकामा शोधमूलक, खोजमूलक, चेतनामूलक, सामाजिक, साहित्यिक तथा सांस्कृतिक विषयवस्तु समेटिएका लेख-रचनाका साथै क्याम्पसका विविध गतिविधिहरू समावेश हुनेछन् भन्ने विश्वास व्यक्त गर्दछु। क्याम्पसको मुखपत्र प्रकाशन शैक्षिक अभिलेखीकरणको पनि एक महत्त्वपूर्ण पक्ष भएकाले यस प्रकाशनमार्फत् सम्पूर्ण विद्यार्थी, प्राध्यापक, अभिभावक तथा क्याम्पसका शुभेच्छुक र सरोकारवालाहरूप्रति हार्दिक सम्मान र आभार प्रकट गर्दछु।

क्याम्पसको २४ औँ वार्षिकोत्सवका अवसरमा प्रकाशन हुन लागेको TMC सौगात वर्ष १७ अङ्क १६ ले क्याम्पसका विद्यार्थीहरूलाई थप सशक्त बनाउने र उनीहरूको उज्ज्वल भविष्य निर्माणमा प्रेरणा प्रदान गर्नेछ, भन्ने विश्वास लिएको छु। गतिशील शैक्षिक संस्थाका लागि ज्ञान, विज्ञान र सूचनाको निरन्तर प्रवाह अपरिहार्य बन्दै गएको वर्तमान सन्दर्भमा विषयगत, खोजमूलक तथा अनुसन्धानमूलक लेख-रचनाको प्रकाशन र अनुसन्धान संस्कृतिले शैक्षिक संस्थाको विकास र विस्तारमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने गर्दछ। अन्त्यमा, यस प्रकाशन कार्यमा निरन्तर रूपमा सक्रियतापूर्वक खटिनु भएका सम्पादकज्यू तथा क्याम्पसद्वारा गठित सार्वजनिक सूचना तथा प्रकाशन समितिप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दै निरन्तर प्रगतिको शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

सहप्रा. ढविन्द्र रावल

क्याम्पस प्रमुख

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

फोन नं. ०९१-५६००८८, ५६१०८८, ५६१२७२ Website: www.tikapur.fwu.edu.np, Email: tikapur@fwu.edu.np
केन्द्रीय कार्यालय: महेन्द्रनगर, काठमान्डौ फोन नं. ०११-५२०७२७ Website: www.fwu.edu.np, Email: info@fwu.edu.np

TMC

सौगात

वर्ष-१७, अङ्क-१६

सम्पादकीय.....✍

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले विद्यार्थीहरूलाई गुस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्दै उनीहरूको भविष्य उज्ज्वल बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेरहेको छ । क्याम्पसले शैक्षिक कार्यक्रमहरूलाई अझ प्रभावकारी बनाउन र विद्यार्थीहरूको सर्वाङ्गीण विकासमा योगदान पुऱ्याउन निरन्तर प्रयास गरिरहेको छ । यसै क्रममा, क्याम्पसले विभिन्न शैक्षिक, साँस्कृतिक र खेलकुद गतिविधिहरूको आयोजनालाई प्रकाशन गर्दै विद्यार्थीहरूको प्रतिभा र क्षमताको विकासमा जोड दिइरहेको छ । क्याम्पसको वार्षिक प्रकाशन TMC सौगातले क्याम्पसमा भएका सूचनालाई सम्पूर्ण विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावकहरूमा हस्तान्तरण गर्दै आएको छ । क्याम्पसले वर्षभरि गरेका सम्पूर्ण गतिविधि तथा विचार र सूचनालाई प्रवाह गर्ने माध्यम नै प्रकाशन हो । यस TMC सौगात मार्फत् क्याम्पसका गतिविधि लगायत वर्षभरि भए गरेका शैक्षिक प्राज्ञिक, भौतिक, आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई सकेसम्म सजीव रूपमा उतार्ने प्रयास गरिएको छ । शैक्षिक कार्यक्रम, आर्थिक तथा भौतिक स्थिति, प्राध्यापक तथा कर्मचारीको विवरण, विद्यार्थी विवरण, बजेट, लेखा परीक्षण प्रतिवेदन तथा क्याम्पसको यथार्थ स्थिति पहिचान गराउन विभिन्न अवसरमा खिचिएका तस्वीरहरूलाई यस प्रकाशनमा समावेश गरिएको छ । यस प्रकाशनमा क्याम्पसका गतिविधिका साथै विद्वान्हरूका खोजमूलक, सोचमूलक अनुसन्धानमूलक र विवरणत्मक लेख रचना समावेश गरिएका छन् ।

शिक्षाले समयानुकूल नयाँ मूल्य, मान्यता र नैतिकताको स्थापनामा विशेष जोड दिनुपर्ने अवस्था छ । चेतना अभिवृद्धि गर्ने काममा लाग्न शैक्षिक संस्थाको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । आजको युगमा गुणस्तरीय शिक्षाले मात्र व्यक्तित्व विकास, सिर्जनात्मकता र दिगो भविष्य सुनिश्चित गर्न सक्छ । त्यसका निम्ति शैक्षिक संस्थाले प्रकाशन गर्ने सूचनाहरूको भूमिका अहम् रहन्छ । शैक्षिक संस्थाको व्यवस्थापनमा शिक्षक, विद्यार्थी र आम अभिभावकको त्रिकोणात्मक सहभागिता उत्तिनै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस त्यसको एक ज्वलन्त उदाहरण बनेको छ । क्याम्पसका गतिविधि र विद्वान्हरूका भाव वा विचारहरूले समेटिएका लेख रचनाहरूलाई यस तऱ्हा सौगातमा प्रकाशन गरिएको छ । यस प्रकाशनमा प्रकाशित सामग्री तथा सूचनाले सम्पूर्ण विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक तथा अनुसन्धाता तथा सबैका लागि उपयोगी सिद्ध हुनेछ, भन्ने विश्वास सम्पादक मण्डलले लिएको छ ।

यस TMC सौगातमा अमूल्य लेख रचना उपलब्ध गराइ दिनु हुने विद्वान्हरूप्रति हृदयदेखिनै हार्दिक आभार प्रकट गर्दै धन्यवाद दिन चाहन्छौं । कम्प्युटर सेटिङमा सहयोग गर्ने पृथ्वीराज ढुङ्गानालाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । प्रकाशनको क्रममा हुने त्रुटिहरूलाई सच्याउने काम सम्पादक मण्डलको भएकाले त्यो चुनौतीपूर्ण कार्य निभाउँदा निभाउँदै पनि कहीं कतै केही त्रुटि देखिए विद्वान् पाठकजनलाई सुधार गरी पढ्न आग्रह गर्दै आगामी अङ्कमा सम्पादक मण्डललाई सुझाव प्राप्त हुने छ, भन्ने विश्वास लिइएको छ ।

अन्त्यमा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्दै आएको TMC सौगात वर्ष १७ अङ्क १६, २०८२ मा लेख रचना दिएर सहयोग गर्नुहुने व्यक्तित्वहरूमा हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं ।

- सम्पादक मण्डल

विषय सूची

शीर्षक	लेखक	पे. नं.
- सूक्ष्म जैविक मलको उपयोग र फाइदाहरू	डा.विष्णुविलास अधिकारी	१
- नेपालमा विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम : नीतिगत व्यवस्था र अभ्यास	लाल सिंह कार्की	४
- शिक्षण सिकाइमा शैक्षणिक सामग्री र यसको महत्त्व	डा.लयप्रसाद खतिवडा	१७
- नेपालको शैक्षिक विकास	तिलकदेव गिरी	२८
- विश्वका विविध राजनीतिक प्रणालीका सन्दर्भमा नेपालको राजनीतिक प्रणालीको सङ्घीय	डा. भुवनेश्वर पन्त	३७
- स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन: विगत, वर्तमान र भविष्य	किरण साउँद	५१
- Experience of Multiple VAT in India, China, and France: Lessons for Nepal	Keshar Bahadur Kunwar, PhD	५४
- Appropriate use of inference in social research	Devraj Joshi, PhD	५९
- Hegemony, Class, and Economic Power Relations: Perspectives of Antonio Gramsci	Khem Raj Subedi, PhD	६५
- Mother Tongue-Based Multilingual Education: Position and Practices in Nepal	Jnanu Raj Paudel, PhD	७१
- Practices and Ethical Issues of Using Artificial Intelligence in English Language Learning	Prem Prasad Bhandari	८१
- Exploring Big Data : A Key Driver of The Modern Information Age	Chitra Raj Upadhyay	८८
- Anger, Digital Activism, and Political Awakening: Analyzing Gen-Z Anti-Corruption Uprising in Nepal	Nabraj Pandey	९२
- Ritual Continuity and Cultural Change: A Sociological Study of the Attawari Fast among the Dangaura Tharu	Shiv Charan Chaudhary	९८
- Eco criticism and the Life of the Tharu Community in Nepal	Prem Bahadur Chaudahry	१०८
- क्याम्पसको सङ्क्षिप्त परिचय-२०८२		११५
- क्याम्पसको वार्षिक गतिविधि-२०८२		१३४
- पत्रपत्रिका र सामाजिक सञ्जालमा क्याम्पस गतिविधि		१५३
- आन्तरिक लेखा परीक्षण प्रतिवेदन-२०८२		१५५

सूक्ष्म जैविक मलको उपयोग र फाइदाहरू

डा. विष्णुविलास अधिकारी
डिन कृषि विज्ञान सङ्काय,
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

परिचय

बर्सेनि मौसममा आएको परिवर्तन, माटोमा रासायनिक मलखादको बढ्दो प्रयोग, माटोको उत्पादन क्षमता घट्दै जानु, रासायनिक मलखाद महङ्गो र उत्पादित अन्न, तरकारी, फलफूल आदि अप्राङ्गारिक भई उपभोक्ताहरूमा विभिन्न रोगव्याध जस्तै: क्यान्सर, कलेजो विग्रनु, हेपटाइटिस, मुटुका समस्या (Stroke) आदि देखिनु सामान्य भएका छन्। कृषकहरूले व्यावसायिक खेती प्रविधिको उपयोग गरी दिगो कृषिको विकास गर्न सकेको देखिदैन। जसले गर्दा कृषि व्यवसाय आम मानिसहरूको छनौटको व्यवसाय हुनुपर्नेमा सबैले छोडेको व्यवसाय बनेको छ, जसको कारण हामी नेपालीहरूले वार्षिक ६ महिनालाई आवश्यक खाद्यान्न लगायत तरकारी, फलफूल, मसला, तेल आदि विदेशबाट आयात गरिरहेका छौं।

जीवाणु भनेको के हो ?

माटोमा पाइने र खाली आँखाले देख्न नसकिने एक कोषीय सूक्ष्म जीवलाई जीवाणु वा ब्याक्टेरिया भनिन्छ। यी जीवाणुहरू हानिकारकदेखि मानव जीवनमा लाभदायक पनि हुन्छन्। कुनै बोट विरुवामा रोग ल्याउने खालका हानिकारक हुन्छन् भने कुनै जीवाणुहरू मलखाद कुहाइ विरुवालाई खाद्यतत्व प्रदान गर्ने खालका, कुनै रोगनासक, कुनै किटनासक पनि हुन्छन्। कुनै सूक्ष्म जीवाणुहरूले वायुमण्डलमा भएको नाइट्रोजनलाई स्थिरीकरण गरी माटो मलिलो बनाउन सहयोग पुऱ्याउछन्। खासगरी कासेवालीका गिर्खाहरूमा पाइने ब्याक्टेरियाहरूले वायुमण्डलको ७८ प्रतिशत नाइट्रोजनलाई स्थिरीकरण गरी माटोमा मिलाइ माटो मलिलो बनाउन सहयोग गर्छन्। जीवाणुमलको रूपमा प्रयोग गरिने ब्याक्टेरियाहरूमा राइजोवियम (*Rhizobium spp.*, *Bradyrhizobium spp.*, *Azorhizobium spp.*), *Azotobacter spp.*, *Azospirillum spp.*, *Beijerinckia spp.*, *Bacillus megaterium*, *Pseudomonas striata* आदि महत्त्वपूर्ण छन्।

सूक्ष्म जीवाणु मल कहाँ र कसरी बन्छ ?

माटोमा रहेका वा कोसेवालीका जरामा पाइने सूक्ष्म जीवाणुहरूलाई सङ्कलन गरी केन्द्रीय माटो विज्ञान प्रयोगशाला खुमलटार, ललितपुरमा जीवाणु बढनको लागि उपर्युक्त तापक्रम, आद्रता कायम गरी सो जीवाणुहरूलाई संयोजन गरी सूक्ष्म जैविक मलको रूपमा २०० ग्रामका प्याकेट तयार गरिन्छ। र कृषकहरूको लागि वजारमा वितरण गरिन्छ। प्याकेट बनाएर वजारमा पठाउदा सूक्ष्म जीवाणुलाई बढि प्राङ्गारिक तत्व भएको धुलो माटो ३ भाग र गोल वा अङ्गारको धुलो १ भागमा खुदो वा भेली वा चिनीको भोलसँगै मिसाएर प्याकेट बनाएर पठाइन्छ। केही सूक्ष्म मलहरू सखर वा चिनिपानीको गुलियो भोलमा मिसाएर १ / १ लिटरका बोटलमा

इ.एम. को नामले पनि वजारमा आएका पाइन्छन् भने जुन भोल खेतवारीमा सिधै छर्न वा कम्पोस्टमल कुहाउन वा दानामा मिसाएर पशुपंक्षीलाई खुवाउन पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । सूक्ष्म जीवाणु मल विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । हालसम्म पाइने जीवाणु मलहरूमा राइजोवियम, एजोटोब्याक्टर, एजोस्पाइरिलियम, एलाल जीवाणु मल, फ्रान्किया जीवाणु मल, एजोला आदि हुन् । राइजोवियम जीवाणु मलको प्रयोग दालवालीहरूमा प्रशस्त गर्न सकिन्छ भने एजोटोब्याक्टर, एजोस्पाइरिलियम जीवाणु मल अन्नवालीमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । धानवालीमा एजोला, ब्यू ग्रिन एली, एजोस्पाइरिलियम जीवाणु मल बढी उपयोगी पाइएको छ ।

सूक्ष्म जीवाणु मल कसरी भण्डारण गर्ने ?

यी प्याकेटहरूमा कम्तीमा पनि ३०-५० प्रतिशत चिस्यान र २०-३० डिग्री सेल्सियस भण्डारण गर्ने कोठाको तापक्रम कायम गर्नुपर्छ । लामो समय भण्डारण गर्नुपर्ने भएमा ४-१० डिग्री सेल्सियस तापक्रम कायम गरी फ्रिजमा भण्डारण गर्न सकिन्छ । प्याकेट हावा बन्द हुन जरुरी हुन्छ । यसरी भण्डारण गरेपछि यी प्याकेटहरू ६ महिनाभित्रमा प्रयोग गरिसक्नुपर्छ ।

कुन सूक्ष्म जीवाणु मल कुन वालीमा प्रयोग गर्ने ?

नेपालमा सूक्ष्म जीवाणु मल केन्द्रीय माटो विज्ञान प्रयोगशाला खुमलटार, ललितपुरमा तयार गरिन्छ । मल २०० ग्रामका पोकामा वजारमा विक्री हुन्छ । आफ्नो आवश्यकता अनुसारको परिमाणमा मल किन्न पाइन्छ । सूक्ष्म जीवाणु मल वालीअनुसारको स्ट्रेन छनौट गरी प्रयोग गर्नुपर्छ । मसुरो, बोडी, केराउ, मास, खेसरी, बकुल्लासिमी, रहर, वदाम आदिको लागि राइजोवियम लेगुमेनोसिरम, भटमास वालीको लागि राइजोवियम जापोनिकम, सिमीको लागि राइजोवियम फेसिओली प्रयोग गरिन्छ । अन्न वाली जस्तै: धान, मकै, गहुँ, कोदो, जौ, तोरी, आलु, केरा, कफी, उखुकोलागी एजोटोब्याक्टर, एजोस्पाइरिलियम र फस्फेट सलुवलाइजरको प्रयोग गरिन्छ ।

सूक्ष्म जीवाणु मल कसरी प्रयोग गर्ने ?

धेरैजसो सूक्ष्म जीवाणु मलहरू कोसेवाली वा अन्नवालीको विउको उपचार गर्न प्रयोग गरिन्छ सूक्ष्म जीवाणु मलले विउ उपचार गरेर विउ छरेमा, विउ उपचार नगरेको तुलनामा १५(२० प्रतिशत उत्पादन बढन सक्छ । एउटा २०० ग्रामको सूक्ष्म जीवाणुमलको प्याकेटले विउ उपचार गर्दा करिब ३०० देखि ४०० एम. एल. चिनी पानी उमालेर सेलाएको भोलमा सूक्ष्म जीवाणु मलको धुलो राखी १० देखि १२ किलो विउलाई मोल्नुपर्छ । विउ मोलिसकेपछि छहारीमा सुकाइ ओवाएपछि मात्र विउ छर्नुपर्छ । उपचार गरेको विउलाई कडा घाममा सुकाएको खण्डमा ब्याक्टेरियाहरू मर्ने सम्भावना रहन्छ । विउ उपचारको अलावा केही विउ जीवाणु मलहरू सिधै माटोमा छर्न पनि सकिन्छ भने केही विउ मलले विरुवाहरूको जरा डुवाइ उपचार गरेर पनि रोप्न सकिन्छ । यसकोलागि १ देखि २ किलो विउ जीवाणु मललाई ५ देखि १० लिटर पानीमा घोलेर भोल वनाइ नर्सरीबाट उखेलेका विरुवाका जराहरूलाई २०(३० मिनेटसम्म डुवाएर रोप्न सकिन्छ । यसरी वेर्नाको उपचार गरी रोपेमा १५(२० प्रतिशत उत्पादन बढन सक्ने कुरा परीक्षणबाट प्रमाणित भैसकेको छ । वजारमा पाइने भोल जीवाणु मललाई ४(५ एम. एल. प्रति लिटर पानीमा मिसाएर विरुवालाई निथुक्क भिजेगरी छर्न पनि सकिन्छ ।

सूक्ष्म जैविक मलवाट हुने फाइदाहरू

सूक्ष्म जैविक मलहरू रसायनिक मल वा गोठेमलको तुलनामा सस्तो र प्रयोग गर्न सजिलो हुन्छ । कोसेवालीको जरामा पाइने गिर्खाहरूमा राइजोवियम नामक जीवाणुहरू पाइन्छन् । यी जीवाणुहरूले आफूलाई प्रश्रय दिने कोसेवालीबाट शक्ति लिइ वायुमण्डलमा भएको ७८ प्रतिशत नाइट्रोजनवाट स्थिरीकरण गरी जरामा गिर्खा बनाएर वस्छन् । यस प्रकार राइजोवियमले स्थिरीकरण गरेको नाइट्रोजनलाई नाइट्रोजन इन्जायमको सहयोगले एमोनियामा परिवर्तन गर्छ र सो एमोनिया सो कोसेवालीलाई उपलब्ध हुन्छ । कोसेवालीका गिर्खालाई निचोरेर आउने पानीको भोलको रडको आधारमा ब्याक्टेरिया उपयोगी भए नभएको अनुमान गर्न सकिन्छ । र ततो गुलावी, कलेजी वा प्याजी रडको भोल भएमा प्रभावकारी गिर्खा र सड्लो पानी आएमा अप्रभावकारी गिर्खा भन्ने बुझ्नुपर्छ । अनुसन्धानबाट पत्ता लागेअनुसार राइजोवियम मलको प्रयोगले कोसेवालीअनुसार १०० देखि ३०० किलो नाइट्रोजनमल प्रति हेक्टर एक सिजनमा स्थिरीकरण गरी माटोमा थप गर्नसक्छ । यस मलको प्रयोगले मुसुरो, चना, भटमास, वदाम वालीका साथै क्लोभर, वर्सिम जस्ता घाँस वालीको उत्पादन करिब ३०-६० प्रतिशतसम्म बढेको पाइएको छ ।

कोसेवाली बाहेक अन्नवालीमा प्रयोग हुने सूक्ष्म जीवाणु मल एजोस्पाइरिलियम वा एजोटोब्याक्टरको प्रयोगले ५ देखि ३० प्रतिशत उत्पादन बढेको पाइएको छ । माइकोराइजा नामक सूक्ष्म जीवाणु मलको प्रयोगले माटोमा भएको फसफोरसलाई सजिलै घुलनशील बनाइ विरुवालाई उपलब्ध गराउन मद्दत गर्छ । फसफोरस मलको प्रभावकारी उपयोगले वालीनाली एवं फलफूलको उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ । सैप्रोफाइट्स नामको सूक्ष्म जीवाणु मल कम्पोस्टमल वा अन्य प्राङ्गारिक पदार्थहरू छिटो कुहाउन प्रयोग गरिन्छ । सूक्ष्म जैविक मलहरू वतावरण मैत्री हुन्छन । यी मलहरूले रासायनिक मलखादको कुप्रभाववाट वतावरणलाई जोगाउन मद्दत गर्छन् । यी मलखाद प्राङ्गारिक खेतमा प्रयोग गरिन्छ जसबाट उत्पादित फलफूल, तरकारी, अन्नवाली बढी स्वस्थकर, पोषिला र विषादीरहित हुन्छन् र उत्पादन खर्चसमेत कम लाग्ने हुन्छ । सूक्ष्म जीवाणु मलको प्रयोगले माटो स्वस्थकर बन्छ, र माटोमा भएका जीवहरू जस्तै: गड्यौलाहरूका सङ्ख्या बढाउन मद्दत पुऱ्याउँछ । केही जीवाणु मलको प्रयोगले विउ छिटो उमान गर्न मद्दत पुऱ्याउनुका साथै विरुवाका रोगवाट समेत जोगाउन सक्छ । धानवालीमा एजोलाको प्रयोग गर्दा माटोमा ४० देखि ५० किलो नाइट्रोजन मल थप गरी माटो मलिलो बनाउन मद्दत पुग्छ । साथै सूक्ष्म जीवाणु मलको प्रयोगले फस्फोरस, क्याल्सियम, म्याग्नेसियम, जिङ्क आदि प्राथमिक तथा सूक्ष्म खाद्य तत्वको उपलब्धतामा समेत मद्दत पुग्छ । एस्परजिलस, पेनिसिलियम, ट्राइकोडर्मा जस्ता सूक्ष्म जीवाणु मलको प्रयोगले प्राङ्गारिक पदार्थहरू छिटो कुहाउन मद्दत गर्छ ।

नेपालमा विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम : नीतिगत व्यवस्था र अभ्यास

लाल सिंह कार्की

सहप्राध्यापक

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

सारसङ्क्षेप

बालबालिकाको शारीरिक वृद्धि र बौद्धिक विकासका लागि पौष्टिक खाना अत्यावश्यक हुन्छ। विहान र साँझ खाइने मुख्य भोजनको साथै विहान र दिउँसो खाइने खाजा पनि पौष्टिक हुनु अत्यन्त जरुरी छ। आजका बालबालिका भोलिका गुणस्तरीय, दक्ष र उत्पादनशील राष्ट्रिय मानव पूँजी हुन्। तसर्थ, बालबालिकामा आज गरि एको उचित लगानीले भोलि उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने सम्भावना रहने भएकाले नेपाल सरकारले विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउँदै आएको छ। यो कार्यक्रम सन् १९६७ मा सीमित खाद्य असुरक्षित जिल्लाबाट सुरु गरिएको थियो र विस्तारै दायरा बढाउँदै लगेको छ। शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गत रहेको शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रबाट स्थानीय तहमा दिवा खाजाको रकम ससर्त अनुदानका रूपमा निकास हुन्छ। विद्यालयहरूले स्थानीय तहमा बजेट माग गरी विद्यार्थीहरूलाई खाजा खुवाउने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ। दिवा खाजा व्यवस्थापनका लागि संघीय एवम् प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, विद्यालय, अभिभावक लगायत सबै पक्षको सहयोग एवम् समन्वय आवश्यक पर्छ। नेपाल सरकारद्वारा जारी निःशुल्क तथा अनिवार्य आधारभूत शिक्षा ऐन, २०७५ तथा नियमावली, २०७७ ले विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमलाई कानुनी रूपमा स्थापित गरिसकेको छ। आ.व. २०७७/७८ देखि नेपालका सबै सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गर्ने प्रारम्भिक बाल विकास (ECCD) देखि कक्षा ५ सम्मका सबै विद्यार्थीका लागि र आ.व. २०७९/८० देखि कक्षा ६ का विद्यार्थीलाई समेत समेटेर दिवा खाजाको व्यवस्थापनका लागि बजेट विनियोजन गरे पनि यसले निरन्तरता पाएको देखिँदैन। नेपालमा विभिन्न ढाँचामा सञ्चालन गरिएको विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमले बालबालिकाको पोषण अवस्थामा सुधार ल्याएको छ। यसले उनीहरूको संज्ञानात्मक क्षमता वृद्धि गर्नुका साथै सिकाइप्रक्रियामा सकारात्मक परिवर्तन आएको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्। स्थानीय उत्पादनमा आधारित विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमले बालबालिकाको मनोवैज्ञानिक विकासमा सहयोग पुऱ्याएको, कृषि उत्पादनमा वृद्धि भएको, खाद्य सुरक्षा र आपूर्ति शृङ्खलाको अवस्थाको सुधार भएको, स्थानीय स्तरमा संस्थागत क्षमता सुदृढ भएको तथा समग्र आर्थिक विकासमा योगदान पुगेको पनि पाइएको छ।

मुख्य शब्दावली : कुपोषण, खाद्य सुरक्षा, पौष्टिक खाना, बृहत् पोषक तत्त्व, मानसिक विकास, शारीरिक वृद्धि, सूक्ष्म पोषक तत्त्व।

विषय सन्दर्भ

स्वस्थ शरीर र भोकरहित वातावरण बालबालिकाको सिकाइका निम्ति आधारभूत सर्त हुन्। यही तथ्यलाई आत्मसात गरी बालबालिकाको शैक्षिक पहुँच, सहभागिता र सिकाइ स्तर अभिवृद्धि गर्न र उनीहरूको

TMC

सौगात

-४-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

स्वास्थ्य तन्दुरुस्त राख्न धेरैजसो मुलुकमा विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको पाइन्छ। तात्कालिक रूपमा बालबालिकाको भोक न्यूनीकरण गर्दै उनीहरूको पोषण तथा स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार गरी शैक्षिक पहुँच, सहभागिता, निरन्तरता र सिकाइ स्तरमा समेत अभिवृद्धि गर्ने दीर्घकालीन लक्ष्यका साथ नेपालमा विभिन्न ढाँचामा दिवा खाजा कार्यक्रम आधारभूत विद्यालय तहमा विगत केही दशकदेखि कार्यान्वयनमा रहेको छ। यसको दायरा प्रतिवर्ष विस्तार हुँदै गएको छ।

नेपालको संविधानले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क हुने र प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सुरक्षासमेत प्रत्याभूत गरेको छ। दिगो विकासका लक्ष्यमा गरिबी न्यूनीकरण, भोक उन्मूलन र सबैलाई गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षा सुनिश्चित गर्ने राष्ट्रिय प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ। आर्थिक रूपमा विपन्न, मानव विकास सूचकाङ्कमा पछि परेका समुदायका बालबालिकाहरूलाई दिवा खाजासहित निःशुल्क शिक्षा सुनिश्चित गरिने व्यवस्था अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन २०७५ ले गरेको छ। नेपाल सरकारको वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा समेत दिवा खाजा कार्यक्रमलाई क्रमशः विस्तार गर्दै लगिएको सन्दर्भमा हाल सञ्चालित नगद अनुदान सहयोग र खाद्य सामग्री आपूर्तिमा आधारित दुवै ढाँचाका दिवा खाजा कार्यक्रमलाई एकीकृत गरी थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक रहेको छ।

विगतमा भएका विभिन्न प्रयासका परिणामस्वरूप नेपालले विद्यालय शिक्षाको क्षेत्रमा भर्ना, सहभागिता तथा लैङ्गिक समताका दृष्टिले उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल गरेको छ। तथापि प्राथमिक तहमा कक्षा छाड्ने र कक्षा दोहोर्‍याउने दर उच्च छ। धेरै विद्यार्थीले प्राथमिक तह र आधारभूत तह उत्तीर्ण गरेका हुँदैनन्। यस तहका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिस्तर पनि कमजोर रहनुले सबैका लागि गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षा सुनिश्चित गर्न नसकिएको स्थिति प्रष्ट हुन्छ। गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्न थप प्रयास आवश्यक देखिएको छ। यसका लागि प्राथमिक तहमा दिवा खाजा कार्यक्रम पनि एउटा महत्त्वपूर्ण उपाय हुने मानिएको छ।

बालबालिकामा पुङ्कोपन, कम तौल, ख्याउटेपन, रक्तअल्पता, जिङ्को कमी जस्ता समस्या पोषणयुक्त खानाको कमीले हुने गरेको छ। ग्रामीण क्षेत्रका बालबालिकाको पोषण तथा स्वास्थ्य स्थिति अझ कमजोर रहेको देखिन्छ भने सङ्क्रामक रोगका कारणले धेरै सङ्ख्यामा बालबालिका विद्यालयमा नियमित र निरन्तर हुन सक्दैनन्। विद्यालयमा सफा पिउने पानी र स्वास्थ्य सुविधाको अभावले पनि अधिकांश बालबालिकाका लागि विद्यालय आकर्षण स्थल बन्न सकेको छैन। तसर्थ विद्यालयमा पोषणयुक्त खाजा उपलब्ध हुने व्यवस्थाले विद्यालयलाई बालबालिकाको आकर्षण स्थल बनाउने र कुपोषण हटाउने महत्त्वपूर्ण उपाय साबित भएको छ।

विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमको पृष्ठभूमि

बालबालिकाको स्वास्थ्य र पोषण स्थितिमा सुधार गरी विद्यालय भर्ना, निरन्तरता र सिकाइ स्तर सुधार गरी गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षामा समतामूलक पहुँच बढाउने उद्देश्यका साथ विगत पाँच दशकदेखि विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम सुरु भएको छ। नेपालमा विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमको सुरुवात सन् १९६७ अगस्ट ३० देखि नै भएको हो। प्रारम्भमा खाद्य असुरक्षित ३७ जिल्लाका सुविधाविहीन स्थानका छानिएका विद्यालयहरूबाट यो कार्यक्रम सुरु गरिएको थियो। कल्याणकारी सोचबाट गरिब, सीमान्तकृत र सुविधाविहीन बालबालिकाको

स्वास्थ्य, पोषण तथा शैक्षिक स्थिति सुधार गर्न तत्कालीन समाजकल्याण परिषद्मार्फत कार्यान्वयन गरिएको विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमले हालसम्म परिवर्तित स्वरूपमा निरन्तरता पाउँदै आएको छ ।

उल्लिखित कार्यक्रम नै पछिल्ला वर्षहरूमा प्राथमिक विद्यालयका लागि खाद्य सहयोग परियोजनाका नाममा रूपान्तरण भई सन् १९९६ देखि तत्कालीन शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयअन्तर्गत सुदूर तथा मध्यपश्चिमका १६ जिल्लाका प्राथमिक विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकालाई लक्षित गरी दिवा खाजा कार्यक्रमका नाममा कार्यान्वयन गर्न थालियो । बालबालिकाको विद्यालय भर्ना एवम् निरन्तरतामा वृद्धि गर्न र अनुपस्थिति घटाउन उक्त दिवा खाजा कार्यक्रम प्रभावकारी सिद्ध भएकाले यो कार्यक्रम शिक्षाका लागि खाद्य कार्यक्रम परियोजनाका नामबाट हालसम्म कार्यान्वयन भइरहेको छ । बाल स्वास्थ्य सुधारका लागि विद्यालयमा आधारित स्वास्थ्य तथा पोषण सेवा उपयोगी सिद्ध भएकाले विद्यालय बालबालिकाको स्वास्थ्य, पोषण तथा शैक्षिक क्षेत्रमा सुधार गर्न यो कार्यक्रमलाई नेपाल सरकारबाट सन् २००८ देखि नगद सहयोगमा आधारित विद्यालय खाजाको ढाँचामा थप १९ जिल्लामा विस्तार गरियो । विद्यालय शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने प्रभावकारी साधनका रूपमा स्विकार्दै सन् २००९ देखि दिवा खाजा कार्यक्रमलाई विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममा समावेश गरियो । हाल यो विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमअन्तर्गत निरन्तर कार्यान्वयनमा रहेको छ । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन २०७५ मा विद्यालय दिवा खाजालाई गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्तिसँग खान पाउने अधिकारको रूपमा स्थापित गरिएको हो । आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ बाट प्रारम्भिक बालविकासदेखि कक्षा ५ सम्मका सबै सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गर्ने बालबालिकाका लागि दिवा खाजाको व्यवस्था भएको हो ।

दिवा खाजा कार्यक्रमलाई भोक मेटाउने मात्र नभएर पोषण संवेदनशील कार्यक्रमको रूपमा अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छ । दिवा खाजाको उचित व्यवस्थापन र प्रबन्धले बालबालिकाको आहारमा बृहत् तथा सूक्ष्म पोषक तत्वको पर्याप्ततालाई सुनिश्चित गरिनुपर्छ । विद्यालय उमेरका बालबालिकाको लागि उमेरअनुसार दैनिक रूपमा तोकिएको मात्रामा ऊर्जा, प्रोटीन, खनिज र भिटामिन आवश्यक पर्छ । यसले शरीर र मष्तिष्कको समग्र विकासका लागि मद्दत गर्छ । दैनिक रूपमा ३० प्रतिशत ऊर्जासहित अन्य बृहत् र सूक्ष्म पोषक तत्वको प्राप्तिका लागि विभिन्न प्रकारका खाद्य समूह (कार्बोहाइड्रेट, प्रोटीन, भिटामिन तथा खनिज) सहितको सन्तुलित भोजन खाजाको रूपमा प्राप्त गर्नु बालबालिकाको लागि बहुपक्षीय दृष्टिबाट उपयोगी मानिन्छ । स्थानीय उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा पौष्टिक तथा सन्तुलित भोजनका दृष्टिले मात्र नभई आर्थिक र सामाजिक पक्षबाट पनि निकै उपयोगी मानिन्छ । यसका लागि दिवा खाजामा स्थानीय उत्पादनमा आधारित कृषि उपजको उपयोग बढाएर विद्यालय र कृषि उत्पादनका बिच सम्बन्ध स्थापित गर्नु तथा कृषि प्रतिफल बढाई स्थानीय बजार विस्तार गर्नु आवश्यक छ ।

विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमको औचित्य

विद्यालय दिवा खाजाको उपलब्धताले बालबालिकाको सुरुवाती दिनका विकासात्मक कमजोरी परिपूरण गर्दै र शारीरिक विकास तथा वृद्धिको गतिलाई निरन्तर कायम राख्दै बालबालिकालाई विकासका पूर्ण सम्भावनामा योगदान पुऱ्याउन योगदान गर्छ भन्ने निष्कर्ष विश्ववैज्ञानिकको अनुसन्धानले निकालेको छ । खास गरी न्यून आय भएका र खाद्य जोखिममा रहेका परिवारका बालबालिकालाई भोकका समयमा स्वस्थकर खाना

उपलब्ध हुने हुनाले त्यस्ता समुदायका लागि दिवा खाजा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमसमेत बन्न पुगेको छ। यस्तो खाजाको उपलब्धताले भोक न्यूनीकरण भई शारीरिक विकासको गतिलाई निरन्तरता दिन मद्दत गर्छ। यसले शैक्षिक सुधारमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्छ। त्यसैले विद्यालय खाजा कार्यक्रमलाई मानव पूँजी विकास गर्ने एउटा भरपर्दो लगानीका रूपमा लिइन्छ। विपन्न समुदायलाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरी स्थानीय अर्थतन्त्रप्रतिको लगानीसमेत बढ्दछ। जसबाट दिगो विकासका भोक र गरिबी उन्मूलन जस्ता लक्ष्य हासिल गर्न पनि सघाउ पुग्ने देखिन्छ।

विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमका कारण बालबालिकाको शैक्षिक स्तरमा सुधार भएको, व्यक्तिको उत्पादकत्व वृद्धि भएको, विपन्न परिवारको आयस्तर वृद्धि भएको र स्वास्थ्यसम्बन्धी परिणाममा सुधार आएको परिणामस्वरूप दिवा खाजामा भएको प्रत्येक डलर बराबरको लगानीबाट ५.२ डलर बराबरको आर्थिक लाभ आजीवन प्राप्त भई देशको अर्थतन्त्रमा टेवा पुगेको नेपालको सन्दर्भमा गरिएको दिवा खाजा कार्यक्रमको लाभ लागत विश्लेषणले देखाएको छ। नेपालको संविधानले आधारभूत शिक्षा प्राप्तिलाई मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरेको र अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा ऐन २०७५ मा विपन्न, खाद्य सङ्कटमा रहेका बालबालिकाको शिक्षा सुनिश्चित गर्न दिवा खाजा उपलब्ध गराउने व्यवस्था उल्लिखित भइसकेकाले विद्यालयमा दिवा खाजाको अपरिहार्यता बढ्न गएको छ।

विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमका उद्देश्य

आधारभूत तहका बालबालिकाको भोक न्यूनीकरण, पोषण तथा स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार गरी शैक्षिक स्तर अभिवृद्धि गर्ने दीर्घकालीन लक्ष्यकासाथ कार्यान्वयन हुँदै आएको यस कार्यक्रमका मुख्य उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन् :

- कम्तीमा ३० प्रतिशत पोषण परिपूरण हुने विविधतामूलक आहार उपलब्ध गराएर विद्यालय बालबालिकाको स्वास्थ्य र पोषण स्थिति सुधार गर्ने।
- शिक्षण सिकाइमा बालबालिकाको सहभागिता वृद्धि र सिकाइ स्तर सुधार गरी गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षामा समतामूलक पहुँच बढाउने।
- दिवा खाजामा स्थानीय कृषि उपजको उपभोग बढाएर विद्यालय र कृषि उत्पादनविच सम्बन्ध स्थापित गरी कृषि प्रतिफल बढाउने र स्थानीय आर्थिक बजार विस्तार गर्ने।

दिवा खाजा कार्यक्रमसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

- नेपालको संविधानको धारा २६ मा खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्पन्नतालाई नागरिकको मौलिक हकका रूपमा लिइएको छ। खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुने व्यवस्था पनि संविधानले गरेको छ। धारा ५१ मा कृषि क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्दै खाद्य सम्पन्नताको मान्यताअनुसार जलवायु र माटोअनुकूलको खाद्यान्न उत्पादनमा प्रोत्साहन गरी खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय, सुरक्षा र प्रभावकारी वितरण गर्ने नीति लिइएको छ।

- उक्त खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी हकको कार्यान्वयनका लागि खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५ को व्यवस्था गरिएको छ । ऐनले खाद्य, खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी हकको कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।
- अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २५ ले तोकिएको मानव विकास सूचकाङ्कभन्दा तल परेका तोकिएका समुदाय वा विपन्न वर्ग वा अपाङ्गता भएका नागरिकका बालबालिकाको शिक्षाको निरन्तरताका लागि स्थानीय तहमार्फत दिवा खाजा उपलब्ध गराउने उल्लेख गरेको छ ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले आफ्ना क्षेत्राधिकारभित्रका आधारभूत पोषणसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र योजनाको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ ले आर्थिक रूपले विपन्न, दुर्गम क्षेत्र र मानव विकास सूचकाङ्कमा पछि परेका क्षेत्र र वर्गलाई प्राथमिकतामा राख्दै स्थानीय तहले नै क्रमशः निःशुल्क दिवा खाजा उपलब्ध गराउने उल्लेख गरेको छ ।
- सामुदायिक विद्यालयमा दिवा खाजा मापदण्ड तथा कार्यक्रम सहजीकरण पुस्तिका, २०७६ र विद्यालय दिवा खाजा व्यवस्थापन सहयोगी पुस्तिका, २०७७ ले क्रमशः दिवा खाजा प्रक्रियामा आवश्यक पर्ने आधारभूत मापदण्ड र दिवा खाजाको स्थान विशेषमा उपयोग गर्न सकिने मेनु र विभिन्न निकायको भूमिकाका बारेमा उल्लेख गरेको छ ।
- हाल कार्यान्वयनमा रहेको विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (School Education Sector Plan : SESP) ले स्थानीय उत्पादनमा आधारित पौष्टिक तथा स्वस्थकर विद्यालय दिवा खाजाको प्रबन्धबाट स्वास्थ्य तथा पोषणको अवस्थामा सुधार गरिने र यस कार्यक्रमबाट विद्यार्थीलाई विद्यालयमा ल्याउने, टिकाउने र सिकाउने जस्ता उपलब्धि हासिल गर्ने उल्लेख गरेको छ । पोषणयुक्त विद्यालय दिवा खाजा, सुरक्षित पानीसहित सरसफाइ, स्वास्थ्य तथा स्वच्छताका कार्यक्रम सञ्चालन गरिने लक्ष्य योजनाको रहेको छ । योजनाको कार्यक्रम नतिजा खाकामा हाल प्रदान गरिँदै आएको दिवा खाजा, स्वास्थ्य र पोषण कार्यक्रमलाई निरन्तरतासहित आधारभूत तहका थप कक्षामा विस्तार गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।
- चालु सोह्रौँ पञ्चवर्षीय योजनामा पनि मानव पूँजी निर्माणका लागि पोषणमा सुधार ल्याउने र सिकाइ उपलब्धिमा सुधार ल्याउने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।
- पोषणमैत्री स्थानीय तह कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८ ले स्थानीय तहको शासकीय प्रबन्धमा पोषणको विषयलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न पोषणमैत्री स्थानीय शासनको अवधारणा अगाडि सारेको छ । निर्देशिकाले कुपोषणको समस्या समाधानका लागि पोषणसम्बन्धी क्षेत्रगत कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा सञ्चालन गरी स्थानीय तहको शासकीय अभ्यासलाई पोषणमैत्री बनाउने ध्येय लिएको छ ।

हाल आएर प्रदेश तथा स्थानिय सरकारले पनि नेपाल सरकारको मापदण्ड भित्र रहेर विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम सम्बन्धी विभिन्न नीति, नियम तथा कार्यविधिहरू निर्माण गरेको पाइन्छ । स्थानीय तहले निर्माण गरेका कार्यविधिले निम्नानुसारका क्रियाकलापहरूलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ :

- सामुदायिक विद्यालयहरूमा दिवा खाजा तयारीका लागि भान्सा घर निर्माण गर्ने ।

- स्थानीय तहका शिक्षा, स्वास्थ्य र कृषि शाखाका कर्मचारीहरूलाई दिवा खाजासम्बन्धी तालिम/ अभिमुखीकरण प्रदान ।
- स्थानीय तहका प्रमुख/उपप्रमुख, अध्यक्ष/उपाध्यक्ष तथा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतसँग दिवा खाजा व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्तर्क्रिया ।
- स्थानीय उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा प्रवर्धन कार्यक्रम ।
- स्थानीय तहमा विद्यालय दिवा खाजा व्यवस्थापन समिति गठन ।
- स्थानीय तहको विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका निर्माण ।
- विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिकाबारे अभिमुखीकरण ।
- स्थानीय उत्पादनमा आधारित विद्यालय दिवा खाजा व्यवस्थापनका लागि सहकारी/कृषक समूहको छनोट ।
- विद्यालय दिवा खाजा बास्केट तथा विद्यालय दिवा खाना मेनु निर्माण ।
- दिवा खाजाका खाद्य सामग्री ढुवानीका लागि सवारीसाधनको (कृषि एम्बुलेन्स) व्यवस्था ।
- दिवा खाजाका लागि आवश्यक खाद्यान्न प्रशोधन तथा प्याकेजिङका लागि उपकरण व्यवस्थापन ।
- स्थानीय स्तरमा उत्पादन भएका खाद्य वस्तुमा किसानलाई अनुदान ।
- किसानलाई अभिमुखीकरण र सहयोग ।
- विद्यालयहरूमा भान्सेको व्यवस्थापन तथा भान्सेहरूको लागि तालिम सञ्चालन ।
- विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमसम्बन्धी अभिभावक अभिमुखीकरण ।
- विद्यालयमा खानेपानी तथा सरसफाइ व्यवस्थापन ।
- विद्यालय दिवा खाजा, स्वास्थ्य तथा सरसफाइ सम्बन्धी गतिविधिलाई शिक्षण सिकाइ तथा पाठ्यक्रमसँग आवद्ध गर्न शिक्षक अभिमुखीकरण ।
- विद्यालयमा स्थानीय उत्पादन आपूर्ति गर्ने किसान, कृषक समूह तथा सहकारीका लागि वित्तीय व्यवस्थापन तालिम ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ।

दिवा खाजाको मापदण्ड तथा गुणस्तर

खाना भोक हटाउन मात्र नभई शरीरलाई आवश्यक पर्ने सूक्ष्म पोषक तत्व (Micronutrient) र बृहत् पोषक तत्व (Macronutrient) आपूर्तिको लागि अत्यावश्यक हुन्छ। निर्धारित मात्रामा आवश्यक पोषक तत्व उपलब्ध भएको खाना मात्र स्वस्थकर मानिन्छ, र स्वस्थकर खानाले शारीरिक स्वास्थ्य कायम गर्न सहयोग गर्दछ। पोषक तत्वयुक्त खाना सफा र स्वच्छ पनि हुनुपर्दछ। खानामा उपलब्ध हुनुपर्ने पोषक तत्वको मात्राको राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण गरी सो मापदण्ड अनुरूपका खाना मात्र उपलब्ध गराउने प्रचलन संसारका धेरै देशमा छ। निर्धारित राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप पोषक तत्व आपूर्ति हुने गरी दिवा खाजा आवश्यक परिमाणमा उपलब्ध गराउनुपर्दछ भन्ने मान्यता विकास भएको छ। यस्तो खाजा सफा, स्वच्छ र स्वस्थकर पनि हुनुपर्दछ। यसका लागि आवश्यक सामग्री र पूर्वाधारसमेत प्रबन्ध गरिनु पर्दछ।

दिवा खाजाको पोषण स्तरको मापदण्ड

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले ४ देखि १० वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाको उपभोग्य खानामा उपलब्ध हुनुपर्ने बृहत् पोषक तत्व (क्यालोरी, प्रोटीन र फ्याट) र सूक्ष्मपोषक तत्व (आयोडिन, आइरन, जिङ्क, भिटामिन ए र बि) को मात्रा र सोमध्ये दिवा खाजाबाट आपूर्ति हुनुपर्ने उल्लिखित पोषक तत्वको मात्रा निर्धारण गरेको छ। उक्त मापदण्डका आधारमा नेपालले पनि पूर्व प्राथमिक र प्राथमिक तहका बालबालिकाका लागि कम्तीमा ३० प्रतिशत सूक्ष्म पोषक तत्व र बृहत् पोषक तत्वयुक्त हुने गरी आवश्यक परिमाणमा दिवा खाजाको राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण गरेको छ। राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप विद्यालयले पनि बृहत् र सूक्ष्म पोषक तत्वको मात्रा नघट्ने गरी विद्यार्थीलाई पोषणयुक्त, स्वस्थकर र सफा खाजा उपलब्ध गराउनुपर्ने छ। साथै ४ देखि १० वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाको उपभोग्य खाना तथा खानामा उपलब्ध हुनुपर्ने राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको बृहत् र सूक्ष्म पोषक तत्वको मात्रासहितको दिवा खाजाको पोषण स्तर तलको तालिका बमोजिम हुनुपर्ने छ :

तालिका १ : दैनिक आवश्यक खाजाबाट आपूर्ति हुनुपर्ने बृहत् र सूक्ष्म पोषक तत्वको राष्ट्रिय मापदण्ड

पोषक तत्व	दैनिक आवश्यक पोषक तत्वको मात्रा (४-९ वर्ष उमेर समूह)	नेपालका बालबालिकाका लागि न्यूनतम दिवा खाजाबाट आपूर्ति हुनुपर्ने पोषक तत्वको मात्रा (३०%)
बृहत् पोषक तत्व क्यालोरी प्रोटीन फ्याट (ग्राम)	१८५० २९.५ ३०	५५५ ८.८५ ९
सूक्ष्म पोषक तत्व आयोडिन (माइक्रोग्राम)	१२०	३६
आइरन (मिलिग्राम) जिङ्क भिटामिन ए (माइक्रोग्राम)	१७.८ ११.२ ५००	५.४ ३.३६ १५०

स्रोत : नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, विद्यालय दिवा खाजा व्यवस्थापन सहयोगी पुस्तिका, २०७७

दिवा खाजा कार्यक्रम व्यवस्थापनमा निकायगत जिम्मेवारी

विद्यालय खाजा कार्यक्रम कार्यान्वयनको जिम्मेवारी शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, प्रदेश सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालय, स्थानीय तह, विद्यालय तथा समुदायको हुने गर्दछ। कार्यान्वयन तहमा सम्बन्धित स्थानीय तह र विद्यालयको प्रमुख जिम्मेवारी रहेको हुन्छ। स्रोत साभेदारी, पूर्वाधार तयारी, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, समन्वयको कार्य प्रदेश स्तरमा सामाजिक विकास मन्त्रालयबाट हुने छ। दिवा खाजाका लागि राष्ट्रिय नीति, मापदण्ड, ससर्त अनुदान निर्धारण र विकास कार्यको जिम्मेवारी संघीय तहमा शिक्षा

विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले गर्ने छ । यसै गरी बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नमा शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने छ । विद्यालय, स्थानीय तथा अन्य सम्बन्धित निकायलाई प्राविधिक सहयोग र सहजीकरण गर्न तथा मन्त्रालय र मानव स्रोत विकास केन्द्रलाई अनुगमनका आधारमा प्राविधिक पक्षमा परामर्श दिने भूमिका शिक्षाको लागि खाद्य कार्यक्रम परियोजनाको हुनेछ ।

स्थानीय तहको जिम्मेवारी

दिवा खाजा व्यवस्थापनका लागि सङ्घीय सरकारबाट उपलब्ध अनुदानका अतिरिक्त आफ्नो तर्फबाट समेत निश्चित स्रोत परिचालन गरी स्थानीय तहले विद्यालयमा दिवा खाजाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने छ । आवश्यकतानुसार प्रदेश सरकारले समेत आफ्नो स्रोत परिचालन गरी स्थानीय तहलाई सहयोग गर्नुपर्ने छ । विद्यालयमा दिवा खाजा व्यवस्थापनका लागि स्थानीय तहको जिम्मेवारी निम्नानुसार हुने छ :

- आवश्यक स्रोत साधनसहित वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने ।
- दिवा खाजाका लागि विद्यालयगत स्रोत निर्धारण, बाँडफाँड र प्रवाह गर्ने ।
- दिवा खाजा व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति, कार्यक्रम, कार्यनीति, निर्देशन तर्जुमा गर्ने र कार्यान्वयन गराउने ।
- कार्यक्रम कार्यान्वयन र दिवा खाजाको राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप आफ्नो स्थानीय तहका लागि मापदण्ड तथा स्तर निर्धारण गर्ने र कार्यान्वयन गराउने ।
- कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गराउने ।
- कार्यक्रम व्यवस्थापन तथा स्रोत परिचालनका लागि निजी क्षेत्र तथा स्थानीय सरकारी, गैर सरकारी, सङ्घसंस्थासँग समन्वय र साभेदारी गर्ने ।
- कार्यक्रम व्यवस्थापनको उपयुक्त ढाँचा निर्धारण गर्ने र सोअनुसार कार्यान्वयन गराउने ।

स्थानीय तहको कार्यक्रम कार्यान्वयन संयन्त्र

स्थानीय तहभित्रका विद्यालयमा दिवा खाजा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी न.पा./गा.पा.मा रहने सामाजिक विकास समितिलाई नै हुनेछ । यस कार्यका लागि देहायबमोजिमका सदस्यसमेत हुने गरी एक उपसमिति गठन गरिने छ :

१. उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष :	अध्यक्ष
२. सामाजिक समितिको प्रमुख :	सदस्य
३. अध्यक्षले तोकेको स्थानीय तहको महिला वडा अध्यक्षमध्ये एक जना :	सदस्य
४. प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत :	सदस्य
५. स्थानीय तहभित्रका वि.व्य.स. अध्यक्षमध्येबाट प्रमुख वा अध्यक्षले तोकेको :	१ जना सदस्य
६. आधारभूत तहका शिक्षकमध्येबाट समितिका अध्यक्षले मनोनित गरेका :	१ जना सदस्य
७. स्थानीय तहभित्रका महिला शिक्षकमध्ये समितिका अध्यक्षले मनोनित शिक्षक :	१ जना सदस्य
८. स्वास्थ्य, कृषि विकास हेर्ने शाखा प्रमुख :	सदस्य
९. स्थानीय तहको शिक्षा हेर्ने प्रमुख अधिकृत :	सदस्य सचिव

यस समितिको काम कर्तव्य र जिम्मेवारी निम्नानुसार हुने छ :

- आफ्नो तहभित्रका विद्यालयमा दिवा खाजा व्यवस्थापन तथा दिवा खाजाका राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपका स्थानीय मापदण्ड र स्तर निर्धारण गर्ने ।
- आफ्नो स्थानीय तहभित्रका विद्यालयमा दिवा खाजा व्यवस्थापनका लागि वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने ।
- कार्यकारी समितिबाट प्रस्तुत भएको दिवा खाजा व्यवस्थापनका कार्यनीति तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने ।
- दिवाखाजा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमनसम्बन्धी निर्देशन तयार गर्ने र सोअनुसार अनुगमन गर्ने गराउने ।
- दिवा खाजा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि स्थानीय सङ्घसंस्था, निजी क्षेत्र र अन्य निकायसँग समन्वय गर्ने ।
- स्थानीय तहभित्रका विद्यालयमा दिवा खाजा व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति, कार्यक्रम, कार्यनीति तर्जुमा गर्न नीति निर्धारण समितिलाई सहयोग गर्ने र नीति निर्धारण समितिबाट भएका निर्णय तथा निर्देशन कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- दिवा खाजा कार्यक्रमको कार्ययोजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- कार्यक्रम कार्यान्वयनमा विद्यालयलाई सहजीकरण तथा समन्वय गर्ने ।
- दिवा खाजा कार्यक्रमको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तयार गरी नीति निर्धारण समितिमा प्रस्तुत गर्ने ।
- विद्यालय खाजा कार्यक्रमका लागि उपलब्ध बजेट तथा स्रोत साधन स्थानीय तहभित्रका विद्यालयमा बाँडफाँड र स्रोत निर्धारण गर्ने ।
- स्थानीय तहभित्रका विद्यालयका लागि खाजा कार्यक्रम ढाँचा निर्धारण गर्ने र कार्यान्वयन गराउने ।
- विद्यालय खाजा कार्यक्रमको साप्ताहिक मेनु निर्धारण गरी विद्यालयलाई उपलब्ध गराउने ।
- निर्धारित मापदण्डअनुरूप खाजा उपलब्ध भएको सुनिश्चित गर्ने र कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने ।

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम सहजकर्ता तालिम पुस्तिका, २०७७ मा पूर्व प्राथमिक र प्राथमिक तहका बालबालिकाहरूका लागि कम्तीमा ३० प्रतिशत सूक्ष्म पोषक तत्व र बृहत् पोषक तत्व युक्त हुने गरी आवश्यक परिमाणमा दिवा खाजाको राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण गरेको छ । खाद्य सामग्री खरिद र व्यवस्थापन प्रत्येक स्थानीय तहले आफ्नो क्षमता र परिवेशअनुसार खरिद र खाजा व्यवस्थापनको उपयुक्त मोडेल लागु गर्न सक्ने छन् । सामग्री खरिद गरेपछि विद्यालय परिसरमा आइसकेको खाद्य सामग्री दिवा खाजाको रूपमा परिणत गरी बालबालिकाहरूलाई वितरण गर्ने कार्यलाई व्यवस्थापन गर्ने केही मोडेलहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ :

१. **आमा समूहमार्फत** : यस मोडेलमा आमा समूहको सदस्य पालैपालो विद्यालयमा आई खाजा पकाउने जिम्मेवारी तोकिएको हुन्छ ।
२. **सुविधासहित नियुक्त भान्से** : यस मोडेलमा विद्यालयले स्थानीय तह तथा अभिभावकहरूको सहयोगमा तोकिएको मापदण्डअनुसारको भान्से नियुक्त गर्छ । भान्सेले नै खाजा तयारगरी शिक्षकहरूको सहयोगमा बालबालिकालाई खाजा वितरण गर्ने गरिन्छ ।

३. क्याटरिडमार्फत खरिद र वितरण तरिका

क) विद्यालय केन्द्रित क्याटरिड मोडेल : यस मोडेलमा विद्यालयले खाजा तयारीको र वितरणको जिम्मा तेस्रो पक्षलाई दिन्छ ।

ख) स्थानीय तह केन्द्रित क्याटरिड मोडेल : यस मोडेलमा स्थानीय तहले नै तेस्रो पक्षसँग सम्झौता गरी तोकिएको खाजा परिकारको सूचीअनुसार विद्यालयहरूलाई तयारी खाजा आपूर्ति गर्दछ ।

दिवा खाजा कार्यक्रमका लागि आवश्यक सहयोग निम्नानुसार व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ :

१. नगद दिएर

यस कार्यक्रमका लागि उपलब्ध साधन स्रोतको आधारमा विद्यार्थीहरूलाई विद्यालय खुलेको हिसाबले दैनिक निश्चित नगद रकम विद्यालयको खातामा निकास दिइन्छ र त्यही रकमबाट विद्यालयले खाजाको व्यवस्थापन गर्दछ । विद्यालयमा उपलब्ध हुने यस रकमले स्थानीय स्तरमा पाइने विभिन्न प्रकारका खानाबाट दैनिक रूपमा भिन्न भिन्न परिकारका खाजाको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । विद्यालय दिवा खाजा व्यवस्थापन सहयोगी पुस्तिका, २०७७ मा उल्लेख भएअनुसार दिवा खाजाका लागि एक जना विद्यार्थीका लागि साविकको कर्णाली अञ्चलका ५ ओटा जिल्लाका विद्यालयका लागि दैनिक २० रुपियाँका दरले र अन्य सबै विद्यालयका लागि दैनिक १५ रुपियाँका दरले एक वर्षमा जम्मा १८० दिनका लागि बजेट पठाइएको हुन्छ ।

२. खाद्य सामग्री उपलब्ध गराएर

विद्यालयलाई नै वस्तुगत सहयोग उपलब्ध गराई दिवा खजालाई प्रवर्धन गर्ने कार्यलाई वस्तुगत सहयोग मोडेल भनिन्छ । यस प्रकारको मोडेल हाल बाल विकास केन्द्रदेखि कक्षा ५ सम्मका विद्यार्थीहरूका लागि खाद्य सङ्कट भएका, विशेष भौगोलिक क्षेत्र वा सीमान्तकृत वर्गको बसोवास भएका क्षेत्रहरूका निश्चित विद्यालयहरूमा विश्वखाद्य कार्यक्रमको सहयोगमा शिक्षाका लागि खाद्य कार्यक्रमअन्तर्गत वस्तुगत सहयोग (पिठो, घिउ, भाँडा, पकाउने मान्छे) दिई विद्यालय दिवा खाजा सञ्चालन गरिएको छ ।

विद्यालयमा खाद्य वस्तु उत्पादन र स्थानीय कृषि उपजको उपयोग

स्थानीय उत्पादनमा आधारित पोषणयुक्त विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम प्रवर्द्धनका लागि, जग्गा उपलब्ध भएका विद्यालयहरूले स्थानीय तह तथा स्थानीय कृषक समूहसँग समन्वय गरी स्थानविशेषका उत्पादन सम्भावनाको आधारमा विद्यालयको करेसावारी तथा जमिनमा दिवा खजामा प्रयोग हुने खाद्य वस्तु उत्पादन गर्नुपर्छ । बाली विज्ञान विषयको अध्ययन अध्यापन हुने विद्यालयले उत्पादन गरेको खाद्य वस्तु विद्यालयको दिवा खाजा कार्यक्रममै प्रयोग गर्नुपर्छ । साथै विद्यालय परिसरमा वृक्षारोपण गर्दा मौसम र भौगोलिक अवस्थाअनुकूल फलफूल तथा तरकारीका बोटविरुवालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । विद्यालयमा खुवाइने खाजा, खानाका लागि स्थानीय कृषिउपज उपयोग गर्ने कार्यनीति अवलम्बन गरिएको छ । स्थानीय स्तरमा नै उत्पादित खाद्यपदार्थलाई प्राथमिकता दिई विद्यालयमा खुवाइने खाजाको मेनु तयार गरिनेछ । दिवा खाजा कार्यक्रमलाई स्थानीय

सहकारी र कृषक समूहसँग जोडिने छ । कृषक एवम् कृषि सहयोग कार्यक्रमलाई विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमसँग एकीकृत रूपमा सञ्चालन गरिनेछ ।

दिवा खाजाका परिकार र खाद्य सुरक्षा

विद्यालय दिवा खाजाका परिकारहरूको सँगालो, २०८१ अनुसार निर्धारित दिवा खाजाको आधार मेनुमा स्थानीय कृषि उत्पादन प्रयोग गरी ठाउँ विशेषको खाद्य परिकारहरू तयार गर्न सकिने छ । जुन शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्रले खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग र स्वास्थ्य सेवा विभागको प्राविधिक सहयोगमा देशको भौगोलिक अवस्थिति तथा तहाँको स्थानीय कृषि उत्पादनको आधारमा सरकारले उपलब्ध गराएको बजेटमा तयार गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । यसमा क्षेत्रगत आधारअन्तर्गत १० थान मेनु : टिक्की, पोसिलो रोटी, पोसिलो चुकौनी, कोदो मिश्रित आलु पराठा र मिश्रित तरकारी, कोदो मिश्रित पोसिलो पास्ता, कोदो मिश्रित भेजिटेबल क्वाँटी, चिउराको पुलाउ, मकैको पिठोको हलुवा र तरकारी, मिश्रित पिठोको सातु र मिश्रित पिठोको बिस्कट बनाउने कार्यविधि उल्लेख गरेको छ ।

बालबालिकाको पोषण आवश्यकता सम्बोधन गर्न विद्यालयमा गुणस्तरीय खाजा तथा खानाको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ । विद्यालयमा खुवाइने खाजामा प्रयोग गरिने खाद्य पदार्थको स्वच्छता कायम गर्न खाद्य स्वच्छताको नियामक निकायहरूसँग समन्वय तथा सहकार्य गरिनेछ । निजी तथा आवासीय विद्यालयमा सञ्चालन भएका क्यान्टिनको खाद्य स्वच्छता तथा पोषणसम्बन्धी मानक तयार गरी विषयविज्ञ तेस्रो पक्षद्वारा अनिवार्य प्रमाणीकरण तथा नियमित सम्परीक्षण गराउने व्यवस्था लागु गर्नुपर्नेछ ।

विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमका समस्या र चुनौती

विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम विगत पाँच दशकदेखि नेपालमा कार्यान्वयन भइरहेको भए पनि सञ्चालनमा विभिन्न चुनौतीहरू छन् । हालसम्म यो मुख्यतया केन्द्रीय सरकारको कार्यक्रम बनेको छ । स्थानीय तह, समुदाय तथा सरोकारवालासँग पर्याप्त सहकार्य, स्रोत साभेदारी र अपनत्व विकास हुन सकेको छैन । दिवा खाजाको पोषण र गुणस्तरका राष्ट्रिय मापदण्ड अस्पष्ट हुँदा अनुगमन र सुनिश्चितताको अवस्था कमजोर छ । साना किसान, कृषि सहकारी र विद्यालयविच आपूर्ति र समन्वय पर्याप्त नहुदा स्थानीय कृषि उत्पादनमा आधारित कार्यक्रम बनाउने प्रयासले सार्थकता पाउन सकेको छैन । कम लागतयुक्त व्यवस्थापन ढाँचा अभ्यासमा नआएको र स्थानीय तह तथा समुदायलाई जिम्मेवार बनाउन नसकिएको कारण कार्यक्रमको दिगोपना र गुणस्तर कायम राख्न कठिनाई भएको छ । समस्या समाधानका लागि स्थानीय तहमार्फत बजेट र कार्यक्रम योजना तर्जुमा गर्ने, राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप पोषण तथा गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने र सरोकारवालाको भूमिका स्पष्ट पारी व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयनको आवश्यकता रहेको छ ।

निष्कर्ष

विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाहरूले विद्यालयमा नै बसी शरीरलाई चाहिने न्यूनतम पोषक तत्वसहितको दिउँसोको खाने खाजा वा खाना नै दिवा खाजा हो । जुन खाना घरैबाट लिएर वा अभिभावकको

सक्रियतामा विद्यालयमा नै तयार गरी खुवाउन सकिन्छ । यस अन्तर्गत विभिन्न खाद्यसामग्री जस्तै : हरिया सागपात, तरकारी, मौसम अनुसारका फलफूल, दुध तथा दुधका परिकार, अन्डा, माछा, मासु, कलेजो, अन्न, आलु, कन्दमूल, घ्यु, तेल, दाल, गेडागुडी आदि समावेश गर्नुपर्दछ । भोक मेटाउन मात्र नभई शरीरलाई चाहिने न्यूनतम पोषक तत्त्व सहितको दिउँसोको खाजा विद्यालयमा तयार गरी खुवाउने व्यवस्थालाई विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम भनिन्छ । दिवा खाजा कार्यक्रम एक बहुआयामिक कार्यक्रम हो । यसको अनेकौं फाइदा छन् । दिवा खाजा एक महत्वपूर्ण शैक्षिक कार्यक्रम हुनुको साथै यसलाई पोषण संवेदनशील सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमका रूपमा पनि चिनिन्छ । यसले बालबालिकाको सुरुवाती दिनमा हुने शारीरिक वृद्धि एवम् मानसिक विकासमा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँछ । स्वस्थ जनशक्ति मुलुकको समृद्धिको प्रमुख आधार हो । बालबालिकालाई सक्षम र सबल मानव पूँजीको रूपमा विकास गर्न उनीहरूको पोषण अवस्थामा सुधार गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । सिङ्गो नेपालको पोषण अवस्थामा सुधार ल्याउनु कुनै एक निकाय मात्रको जिम्मेवारी होइन । यसकालागि सबै सरोकारवाला निकायहरूले आ(आफ्नो तवरले योगदान पुऱ्याउनु पर्ने यथार्थलाई आत्मसात् गर्दै नेपाल सरकारले राष्ट्रिय पोषण योजना तेस्रो (२०७९/८०(२०८७/८८) मन्त्रि परिषदबाट स्वीकृत गरी लागु गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपाल सरकार (२०७२). नेपालको संविधान २०७२. नेपाल कानून आयोग । <https://lawcommission.gov.np/content/13437/nepal-s-constitution/>
- नेपाल सरकार (२०७२). खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५. नेपाल कानून आयोग । https://giwmscdnone.gov.np/media/app/public/275/posts/1720339511_43.pdf
- नेपाल सरकार (२०७३). विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०७३/०७४(२०७९/०८०). शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय । <https://lib.moecdc.gov.np/elibrary/pages/view.php?ref=3621&k=>
- नेपाल सरकार (२०७५). अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५. नेपाल कानून आयोग । https://giwmscdnone.gov.np/media/app/public/275/posts/1720161886_32.pdf
- नेपाल सरकार (२०७६). राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६. स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय । http://climate.mohp.gov.np/downloads/National_Health_Policy_2076.pdf
- नेपाल सरकार (२०७६). सामुदायिक विद्यालयमा दिवा खाजा मापदण्ड तथा कार्यक्रम सहजीकरण पुस्तिका, २०७६. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय । https://giwmscdnone.gov.np/media/files/Image3_5eva4hf.pdf
- नेपाल सरकार (२०७७). विद्यालय दिवा खाजा व्यवस्थापन सहयोगी पुस्तिका, २०७७. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र । https://giwmscdnone.gov.np/media/files/Image4_jrhuga5.pdf
- नेपाल सरकार (२०७७). खाद्य तथा पोषण सुरक्षा पुस्तिका, २०७७. कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य प्रविधि महाशाखा । <https://shisiradhikari.com.np/library/17/1045>

- नेपाल सरकार (२०७८). पोषणमैत्रि स्थानीय तह कार्यान्वयन निर्देशिका, रुरुुरु. संघिय मीमला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय । <https://mofaga.gov.np/detail/2623>
- नेपाल सरकार (२०७९). विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना २०७९-२०८८। शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय । <http://elibrary.moest.gov.np/handle/123456789/178>
- नेपाल सरकार (२०८०). नेपाल बहु क्षेत्रिय पोषण योजना (तेस्रो (आ.व. २०८०।८१ (२०८७।८८). राष्ट्रिय योजना आयोग । <https://mofaga.gov.np/notice-file/Notices-20240516175503670.pdf>
- नेपाल सरकार (२०८०). विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम तालिम तथा कार्य संचालन निर्देशिका, २०८०. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय र स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय । <https://shisiradhikari.com.np/library/34/182>
- नेपाल सरकार (२०८१). स्थानीय उत्पादनमा आधारित पोषणयुक्त विद्यालय दिवा खाजा राष्ट्रिय प्रारूप, २०८१. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय । https://giwmscdnone.gov.np/media/files/Image2_hna6en9.pdf
- नेपाल सरकार (२०८१). विद्यालय दिवा खाजाका पकारहरूको संगालो, २०८१. कृषि तथा पशुपन्द्धी विकास मन्त्रालय, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य प्रविधि महाशाखा । <https://shisiradhikari.com.np/library/17/1238>
- सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकार (२०८२). सुदूरपश्चिम प्रदेश विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०८२. सामाजिक विकास मन्त्रालय । <https://mosd.sudurpashchim.gov.np/content/111/school-day-lunch-program-implementation-procedure--2082/>
- Government of Nepal (2006). National School Health Nutrition and Strategy, Nepal. https://healtheducationresources.unesco.org/sites/default/files/resources/national_school_health_nutrition_strategy_nepal.pdf
- Government of Nepal (2006). School Health and Nutrition Project, 2009. Department of Health Services, Department of Education and Japan International Cooperation Agency. https://www.jica.go.jp/Resource/project/nepal/002/materials/pdf/leaflet_01.pdf
- Government of Nepal (2071). Joint Action Plan 2071/72 - 2076/77 School Health and Nutrition. Ministry of Education, Health and Population. <https://faolex.fao.org/docs/pdf/nep191267.pdf>

शिक्षण सिकाइमा शैक्षणिक सामग्री र यसको महत्त्व

डा. लयप्रसाद खतिवडा

सहप्राध्यापक

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

विषयपरिचय

शिक्षणका क्रममा प्रभावकारी शिक्षण गर्न शिक्षकले पाठ प्रस्तुत गर्ने क्रममा सहायक सामग्रीको रूपमा उपयोग गर्ने जुनसुकै सामग्रीलाई शैक्षणिक सामग्री भनिन्छ। शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सहयोग पुऱ्याउने सामग्रीहरू नै शैक्षणिक सामग्री हुन्। शैक्षणिक सामग्रीलाई विभिन्न विद्वान्हरूले फरक किसिमले परिभाषित गरेका छन्। कक्षा कोठामा अध्यापन गर्दा विद्यार्थीहरूलाई सजिलो किसिमबाट बुझ्ने गरी सिकाउन हामी जे जे प्रयोग गर्छौं ती सबैलाई शैक्षणिक सामग्री भनिन्छ। शैक्षणिक सामग्रीले विद्यार्थीलाई सिकाइ क्रियाकलापमा सक्रिय बनाउन र कक्षा कार्यकलापलाई उपलब्धिमूलक बनाउन सहयोग गर्दछ। प्राथमिक शिक्षण तालिम पुस्तिका (२०६४) अनुसार कुनै पनि पाठ्यवस्तुले निर्धारण गरेको विशिष्ट उद्देश्य प्राप्त गर्न शिक्षणलाई सरल, रुचिपूर्ण र प्रभावकारी बनाउन प्रयोग गरिने सामग्रीलाई शिक्षण सामग्री भनिन्छ (पृ. ३९)।

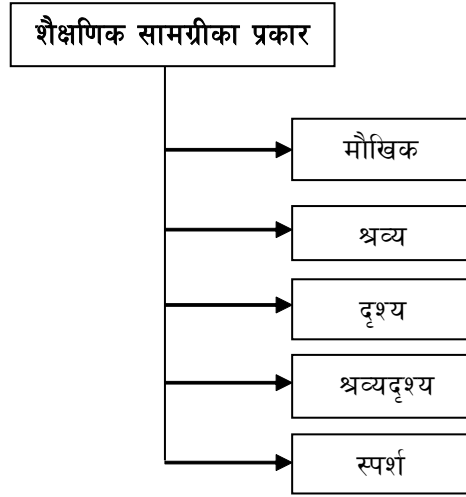
शैक्षणिक सामग्रीले कक्षामा शिक्षण सिकाइलाई सरल, रोचक र अर्थपूर्ण बनाउनुका साथै विद्यार्थीलाई क्रियाशील बनाइ अन्तर्निहित प्रतिभाको प्रस्फुटन गर्न शिक्षणप्रति प्रेरित सहयोग गर्दछ। शर्मा र शर्मा (२०६२) का अनुसार रुसो (सन् १७९२ (१७७८) ले तस्विर र खेल्ने वस्तुहरू शिक्षण कार्यमा आवश्यक ठाने (पृ. ४०१)। विद्यार्थीलाई धेरै पटक भनेको भन्दा एक पटक हेरेको, सुनेको, प्रयोग गरेको सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ, भन्ने भनाइले शिक्षण सामग्रीको महत्त्वलाई स्पष्ट पार्दछ। शैक्षणिक सामग्रीहरूको प्रयोगबाट सिकेका कुरा दिगो र प्रभावकारी हुन्छ। शिक्षणको सफलता कुनै कुरा सिकाउनुमा मात्र नभएर सिकाएको कुरा प्रभावकारी रूपमा ग्रहण गराउनु पनि हो। शर्मा र शर्मा (२०६२) का अनुसार विद्यालयका शिक्षण सिकाइ वातावरणलाई सहयोग पुऱ्याउने सामग्रीलाई शैक्षणिक सामग्री भनिन्छ (पृ. ४१०)। शिक्षणको लक्ष्य पूरा गर्नका लागि मुख्य सामग्री र सहायक सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ। शिक्षा आर्जनका लागि बालकमा इन्द्रियहरूको अत्याधिक क्रियाशीलता हुनुपर्दछ। जब बालक शिक्षा आर्जन गर्न क्रियाशील हुन्छ, अनिमात्र बालकले ज्ञान प्राप्त गर्दछ। कुनै विषयवस्तुको वर्णन, व्याख्या सुनेर भन्दा सम्बन्धित विषयमा कुनै वस्तु देखेर ज्ञान प्राप्त गर्दछन् र लामो समयसम्म सम्झने प्रयास गर्दछन्। शैक्षणिक सामग्री प्रयोग नगरी खाली व्याख्यान विधिबाट मात्र शिक्षण गर्दा बालबालिकाले वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैनन्। बालबालिकाको सिकाइलाई स्पष्ट पार्न सहयोग पुऱ्याउने शिक्षणसँग सम्बन्धित सामग्रीलाई शैक्षणिक सामग्री भनिन्छ।

शिक्षणलाई सरल र सहज माध्यमबाट शिक्षण गर्नका लागि विभिन्न शिक्षण सामग्री निर्माण भएका छन् जसको उपयोगले सिकाइमा भएको परम्परागत धारणालाई छाडेर आधुनिक ढाँचामा शिक्षण गर्न सकिन्छ। आधारभूत तहका विद्यार्थी जीवनका लागि पहिलो खुड्किलो हो। जसले भावी गोरेटो देखाउँछ। भावी गोरेटो पूर्ण र परिपक्व बनाउनको लागि कक्षाकोठाभित्र शिक्षकले जिम्मेवारी र दायित्व बोधका साथ विभिन्न क्रियाकलापमा विषयवस्तु अनुसारका विविध शिक्षण सामग्री पनि उपयोगमा ल्याउनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ जसले सिकाइलाई निरन्तरता दिन र पाठमा उत्प्रेरणा जगाउन सजिलो बनाउँछ। शिक्षणबाट व्यावहारिक ज्ञान हासिल गर्न सक्नु

भन्ने उद्देश्यले नेपाल सरकार पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले आधारभूत तहमा शैक्षणिक सामग्री निर्माणमा जोड दिएको छ । आधारभूत तहदेखि नै शिक्षणमा शिक्षकले पाठ प्रसङ्ग अनुरूप विभिन्न शिक्षण सामग्री उपयोगमा ल्याउनु आवश्यक हुन्छ । यसबाट कक्षा रोचक हुनुका साथै सिकारुहरूलाई सधैं पाठप्रति जिज्ञासु भई उद्देश्य प्राप्त गर्ने सरल माध्यम बन्छ । शिक्षकले शिक्षण गर्दा कुन माध्यम अपनाउँदा उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरालाई विचार गरी शैक्षणिक सामग्री निर्माणमा जोड दिइन्छ ।

शैक्षणिक सामग्रीका प्रकार

शैक्षणिक सामग्रीलाई परम्परागत आधारमा श्रव्य, दृश्य र श्रव्यदृश्य गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरि ए तापनि सूचना प्रविधिमा आएको तीव्र परिवर्तनसँगै यसका प्रकारमा भिन्नता आएको पाइन्छ । ढुङ्गेल र दाहाल (२०७४) ले शैक्षणिक सामग्रीलाई इन्द्रियको आधारमा दृश्य, श्रव्य, स्पर्श र दृश्यश्रव्य गरी चार प्रकारमा र उपयोग र निर्माणका आधारमा परम्परागत, शिक्षक निर्मित र वैज्ञानिक गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरेका छन् (पृ. २०३ (२०९) । शर्मा र शर्मा (२०६९) ले शैक्षणिक सामग्रीलाई मुद्रित, दृश्य, श्रव्य र श्रव्यदृश्य गरी चार प्रकार मा विभाजन गरेका छन् (पृ. ४०९) । शैक्षणिक सामग्रीलाई प्रकृतिबाट प्राप्त हुने प्राकृतिक सामग्री, पुस्तक, पत्रिका, पर्चा, लेख आदिबाट प्राप्त मुद्रित सामग्री र प्रविधिमा आधारित सामग्री गरी तीन प्रकारमा समेत विभाजन गरेको पाइन्छ । विषय र विविध विधाअनुसार शैक्षणिक सामग्रीलाई मौखिक, श्रव्य, दृश्य, श्रव्यदृश्य, स्पर्श सामग्री गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । शैक्षणिक सामग्रीलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

शिक्षणलाई रोचक, आकर्षक र प्रभावकारी बनाउनको लागि शिक्षण सामग्रीको उपयोग गर्न अत्यावश्यक हुन्छ । शिक्षण सिकाइका क्रममा खाली पाठ्यपुस्तकलाई ख्याख्या गरेर मात्र हुँदैन । व्याख्यान विधिबाट मात्र शिक्षण गर्ने हो भने कक्षा निरस हुनुको साथै शिक्षण कार्य निरर्थक र उपलब्धिहीन हुन जान्छ । त्यसैले कक्षालाई प्रभावकारी ढङ्गबाट अगाडि बढाउन, विद्यार्थीको स्तर, क्षमता र रुचिलाई ध्यानमा राखी पाठ अनुकूल सामग्री उपयोगमा ल्याउनु अपरिहार्य हुन्छ । शैक्षणिक सामग्रीलाई मौखिक, श्रव्य, दृश्य, श्रव्य-दृश्य र स्पर्श सामग्री गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

मौखिक शैक्षणिक सामग्री

मौखिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिने सामग्रीलाई मौखिक सामग्री भनिन्छ। यसबाट विद्यार्थीको सक्रियता बढ्ने, कल्पना गर्ने र तर्क गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुन्छ। मौखिक प्रश्न र उदाहरण यसका नमुना हुन्।
प्रश्नहरू :

शैक्षणिक सामग्रीमा मौखिक प्रश्नलाई एक सामग्री मानिन्छ। विकट र ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा मौखिक सामग्रीको प्रयोग गरेर पठनपाठन प्रक्रिया अगाडि बढेको पाइन्छ। यसमा शिक्षक सक्रिय वक्ताका र विद्यार्थी निष्क्रिय श्रोताका रूपमा प्रस्तुत भई परम्परागत विधि अपनाइएको पाइन्छ। यसरी वक्ता र श्रोता मात्र हुँदा विद्यार्थीहरू पाठप्रति जागरुक हुन सक्दैनन् र उद्देश्य पूरा भए वा नभएको पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ। विद्यार्थीहरूले पाठका उद्देश्य अनुरूप ज्ञान हासिल गर्न सके या सकेनन् भनी शिक्षणका क्रममा पाठअनुसार प्रश्नहरू सोच्ने गरिन्छ। यसरी प्रश्नहरूको प्रयोग गर्नाले शिक्षक विद्यार्थीबिच एक आपसमा घनिष्टता बढ्न जान्छ। कक्षामा जति बढी प्रश्न प्रयोग गर्न सक्यो त्यति नै विद्यार्थीको सक्रियता बढ्ने र पाठप्रति ध्यानाकर्षण गर्ने गर्दछन्। यस्ता मौखिक प्रश्नहरू छोटो, मिठा, सरल, प्रासङ्गिक र स्तर अनुरूप हुनुका साथै उद्देश्य अनुरूप हुनु आवश्यक हुन्छ। पाठ प्रस्तुतिको क्रममा शिक्षकले प्रश्नहरू राख्दा विद्यार्थीको बौद्धिक क्षमता पत्ता लगाउन सजिलो हुन्छ। शैक्षणिक सामग्रीका रूपमा प्रश्नहरू निश्चित, पाठ्यपुस्तकसँग सान्दर्भिक, छोटो, सरल र स्पष्ट, स्तरअनुकूल र उद्देश्यमूलक, व्यक्तिगत भिन्नतालाई ख्याल गर्ने खालका हुनु पर्दछ।

उदाहरण :

उदाहरण शिक्षणमा उपयोगमा ल्याउन सकिने एउटा महत्पूर्ण शैक्षणिक सामग्री हो। उदाहरणको सहयोगले पाठलाई सरल बनाउनुको साथै विद्यार्थीहरूको ध्यान आकर्षण गर्न सजिलो हुन्छ। उदाहरण दिने क्रममा श्रव्य वा दृश्य सामग्रीलाई पनि उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ। पाठ अनुरूप भाव, विचार जस्ता अमूर्त तत्त्व भएमा विभिन्न उदाहरण दिएर पाठलाई सम्प्रेषणीय बनाउन सकिन्छ। यस्ता भाव विचारलाई सामान्य भाषाबाट स्पष्ट पार्न कठिन भएमा विभिन्न ऐतिहासिक र पौराणिक घटना, व्यावहारिक सन्दर्भ, उखान टुक्का, कविता, चुटुकिला आदि प्रयोग गरेर शिक्षणलाई प्रष्ट पार्न सकिन्छ। उदाहरण प्रस्तुत गर्दा विद्यार्थीको स्तर, योग्यता, रुचि, दक्षता एवम् ग्रहण गर्ने क्षमतालाई पनि ख्याल गर्नुपर्दछ।

श्रव्य शैक्षणिक सामग्री

श्रव्य शैक्षणिक सामग्रीलाई शिक्षणमा एक उपयुक्त शिक्षण सामग्री मानिन्छ। सुन्नका लागि मात्र प्रयोग गरिने शैक्षणिक सामग्रीलाई श्रव्य सामग्री भनिन्छ। निरौला (२०७०) का अनुसार सुनेर मात्र ज्ञान, सिप र अभिवृद्धिको विकास गर्न सकिने शैक्षिक सामग्रीलाई श्रव्य सामग्री भनिन्छ। श्रव्य शैक्षणिक सामग्रीअन्तर्गत रेडियो/एफएम, टेपरेकर्डर, ग्रामोफोन र टेलिफोन आदि सामग्री पर्दछन्। श्रव्य सामग्रीमा पनि विशेषगरी रेडियो पाठ प्रयोग गरेर एकैपल्ट दशौं हजार विद्यार्थीलाई शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ। यस प्रकारका सामग्रीबाट विभिन्न अवाजलाई कक्षामा सुनाएर चिह्न लगाउने, शुद्ध उच्चारणमा अभ्यास गराउने, मौखिक क्षमताको मूल्याङ्कन गराउने शिक्षण कार्यकलापमा यस्ता श्रव्य शैक्षणिक सामग्रीहरू उपयोगी मानिन्छन्।

रेडियो :

रेडियोलाई प्रभावकारी र सहज रूपमा उपलब्ध हुने शैक्षिक सामग्रीका रूपमा व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको छ। दूरदराजका विद्यार्थी, वयस्क सिकाइका अभ्यास तथा पहुँचविहीन समुदायसम्म सिकाइ पुर्याउने माध्यमको रूपमा रेडियोले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। रेडियोको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुँदै

गएको छ । रेडियो द्वारा टाढा टाढा रहेका घटना तथा तथ्यहरूको बारेमा बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ । रेडियोलाई श्रव्य सामग्रीको आधुनिकीकरण मानिन्छ । रेडियोबाट प्रसारण हुने शैक्षिक कार्यक्रमलाई विद्यार्थीहरूले श्रवण गरी बौद्धिक प्रस्फुटन गर्न र त्यसबाट उच्चारित शब्दको सहायताले शुद्धोच्चारण गर्न सक्छन् । कक्षाकोठमा शिक्षकले रेडियोद्वारा श्रव्य शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग गरेर देखाएपछि त्यसबाट प्राप्त हुने उद्देश्यहरू पूरा भए कि भएनन् भनेर शिक्षकले त्यससँग सम्बन्धित रहेर प्रश्नहरू सोधेर र छलफल गरेर शिक्षण सिकाइ कार्यक्रमलाई गर्न सकिन्छ ।

शिक्षणमा शैक्षणिक सामग्री रेडियोको प्रयोग गर्दा एकै समयमा धेरै विद्यार्थीहरूलाई शिक्षा दिन, विश्वमा भएका घटनाहरूको वर्णन एकै ठाउँमा बसेर सुन्न, सकिन्छ । शुद्ध उच्चारण गर्ने बानीको विकास गर्न र सामान्य ज्ञान अभिवृद्धि गर्न शैक्षणिक सामग्रीको रूपमा रेडियोको प्रयोग गरिन्छ । युनेस्को (२०२०) का अनुसार, विकासशील देशहरूमामा रेडियो अबै पनि गैरऔपचारिक र दूरी शिक्षाका लागि सबैभन्दा प्रभावकारी माध्यममध्ये एक हो । नेपालमा पनि शिक्षा मन्त्रालयले रेडियोलाई वैकल्पिक शैक्षिक सामग्रीको रूपमा स्विकृत गर्दै विद्यालय तहदेखि वयस्क साक्षरतासम्मका कार्यक्रम प्रसारण गर्ने गरेको छ । रेडियोमार्फत प्रस्तुत हुने विषयवस्तु, सूचनात्मक सन्देश, बालशिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि तथा भाषिक कार्यक्रमहरूले सिकाइलाई सरल, आकर्षक र सुलभ बनाउँछ । यसरी हेर्दा, रेडियोलाई समय, भूगोल र पहुँचका सीमाहरू तोड्ने सक्षम शैक्षिक माध्यम तथा सामग्रीको रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ ।

टेपरेकर्डर :

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा टेपरेकर्डरको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । यसको प्रयोग रेडियोभन्दा भिन्न किसिमले गर्न सकिन्छ । कुनै पनि श्रव्य शैक्षणिक सामग्रीलाई रेकर्ड गरेर शिक्षक, विद्यार्थी र विद्यालयको अवस्थालाई ध्यानमा राखी यसको प्रयोग गर्न सकिन्छ । टेपरेकर्डरले पाठको आवश्यकता अनुसार श्रुतिबोध, वक्तृता, सस्वर, उच्चारण जस्ता पाठ्यपुस्तकलाई पहिला नै रेकर्ड गरी कक्षामा सुनाउन सकिन्छ । यसबाट विद्यार्थीले आफ्नो ध्वनि सुधार गर्ने तथा उच्चारण सुधार गर्ने र त्रुटिहरू विश्लेषण गर्न सक्छन् । टेपरेकर्डर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लगेर प्रयोग गर्न सकिने र अन्य श्रव्य दृश्य सामग्रीको दाँजोमा कम खर्चिलो हुन्छ । विभिन्न किसिमका घटनाहरूलाई रेकर्ड गरी आवश्यकता अनुसार पुनः सुन्न टेपरेकर्डरलाई शैक्षणिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

टेलिफोन :

टेलिफोनलाई श्रव्य शैक्षणिक सामग्री मानिन्छ । यसलाई शिक्षणसिकाइमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । कुनै पनि समयमा आफूलाई आवश्यक परेका कुराहरू शोधखोज गरी विषयवस्तुको बौद्धिक ज्ञान लिनको लागि टेलिफोन प्रयोग गर्न सकिन्छ । हाम्रो जस्तो गरीब अविकसित ग्रामीण समाजमा आर्थिक अभावका साथै प्राविधिक समस्याका कारणले पनि यसको उपयोगमा समस्या आएको देखिन्छ ।

ग्रामोफोन :

ग्रामोफोन श्रव्य शैक्षणिक सामग्रीमा पर्दछ । यसले विद्यार्थीहरूलाई मनोरञ्जनात्मक तरिकाले शिक्षण सिकाइ प्रदान गर्दछ । यसमा रेकर्ड गरी राखिएको विभिन्न व्यक्तिको भाषण, शुद्ध उच्चारण, श्रुतिबोध तथा अभ्यासहरू समय र पाठअनुसार शिक्षण गर्न सजिलो हुन्छ । यसबाट राम्रोसँग विषयवस्तु सिकाउन र वाचनको अभ्यास गराउन प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

दृश्य शैक्षणिक सामग्री

हेरेर मात्र ज्ञान, सिप र अभिवृद्धिको विकास गर्न सकिने शैक्षणिक सामग्रीलाई दृश्य सामग्री भनिन्छ। आँखाले हेरेर देख्न सकिने र छुन सकिने सामग्रीलाई दृश्य सामग्री भनिन्छ। देख्न सकिने सामग्रीहरू सुन्न सकिने सामग्री भन्दा प्रभावकारी हुन्छन्। मौखिक सामग्रीबाट स्पष्ट गर्न नसकिएको कुरालाई दृश्य सामग्रीको मद्दतबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ। प्रोजेक्टर, स्लाइड, चार्ट, पोस्टर तथा तस्वीर, स्तम्भ चित्र, वृत्त चित्र, तालिका, पाठपत्र, मोडल, कम्प्युटर, भिडियो टेप आदि दृश्य सामग्रीका उदाहरण हुन्। धारणा र अनुभवको विकास गर्न दृश्य शैक्षणिक सामग्री महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। दृश्य शैक्षणिक सामग्रीअन्तर्गत आधारभूत तहमा पाटीलाई दृश्य सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यस्ता पाटीहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन्। तीमध्ये कालोपाटी / सेतोपाटी, फलाटिन पाटी, चुम्बकीय पाटी आदिको चर्चा यस अनुसन्धानमा गरिएको छ।

कालोपाटी / सेतोपाटी :

कालोपाटी/सेतोपाटी भन्नाले कक्षा कोठामा लेखनका लागि बनाइएको शैक्षणिक सामग्री हो। यसको प्रयोग प्रत्येक विद्यालयका कक्षाकोठामा अनिवार्य हुन्छ। कालोपाटी/सेतोपाटी प्रस्तुत गर्ने शैक्षणिक सामग्री मात्र नभएर अन्य सामग्री प्रस्तुत गर्ने साधन पनि हो। यसलाई शिक्षणको क्रममा अनेकौं प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ। विद्यार्थीको ध्यानाकर्षण गराउन, पाठको टिपोट दिन, उच्चारण सम्बन्धी अभ्यास गराउन, हिज्जे वा वर्णविन्यास सुधार गर्न, शब्दको अर्थ दिन, शब्दको प्रयोग गरी वाक्य निर्माण गर्न, शब्द निर्माण गर्न, विभिन्न सिपको विकास गराउन, चित्र तथा नक्सा बनाउन, प्रश्नहरू सोध्न पनि कालोपाटी/सेतोपाटीको प्रयोग गरिन्छ।

कालोपाटी/सेतोपाटी प्रयोग गर्दा कक्षा कोठामा सबै विद्यार्थीले देख्न सक्ने स्थानमा राख्नुपर्ने, आवश्यकता अनुसार रङ्गारोगन गर्नुपर्ने, प्रयोग गर्दा शिक्षकले छेउबाट विद्यार्थीलाई नछेकिने गरी प्रयोग गर्नपर्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ। कालोपाटी/सेतोपाटी लेखिएका अक्षरको आकार अलि ठुलो, शुद्ध र स्पष्ट हुनुपर्दछ। कालोपाटी/सेतोपाटीको प्रयोगले विद्यार्थीहरूमा स्मरण शक्ति बढाउँछ। यसको सहायताले सम्पूर्ण कक्षालाई एकै साथ पाठ्यवस्तु र उदाहरण तथा गृहकार्य दिन सजिलो हुन्छ। यसर्थ कालोपाटी/सेतोपाटी शिक्षण सिकाइको अनिवार्य सामग्री मध्ये एक महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक सामग्री हो।

चुम्बकीय पाटी :

चुम्बकीय पाटीमा पछाडीपट्टि चुम्बकको पाता राखिएको हुन्छ। ती सामग्रीका पछाडि पट्टि फलामको पाता जडान गरिएको हुन्छ। यस पाटीमा प्रयोग गरिने सामग्रीहरू बजारबाट उपलब्ध गराउन सकिन्छ। यस खालको पाटी शिक्षण सिकाइमा प्रयोग गर्न सके निकै प्रभावकारी हुनसक्छ। यस्ता शैक्षणिक सामग्रीको अभावका कारणले शिक्षणमा प्रयोग हुन सकेको छैन र हाम्रो जस्तो विकटताले भरिएको देशका सबै विद्यालयहरूमा यस्तो सामग्री उपलब्ध हुन सकेको छैन।

फलाटिन पाटी :

शिक्षण सिकाइका क्रममा फलाटिन पाटीको विशेष महत्त्व रहेको छ। फलाटिन पाटी बनाउनको लागि एक मिटर कपडा वा चौडाइ तीन फिट र लम्बाइ चार फिट साइजको फलाटिन कपडालाई मोडेर भुन्ड्याउन मिल्ने गरी फलाटिन पाटीको निर्माण गरिन्छ। शिक्षकले कालोपाटीमा लेखेर देखाउन नसक्ने तथा नभ्याउने अनेकौं चित्र, तालिका, पोस्टर, पर्चाहरू आदिलाई आकर्षण ढङ्गले फलाटिन पाटीमा टाँसेर देखाउन सकिन्छ। यसबाहेक कक्षामा व्याख्या गर्दा, बुँदा प्रस्तुत गर्दा, प्रश्नोत्तर गर्दा पाठ्यवस्तुसँग दृश्य वस्तुको सम्बन्ध गराइ शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन फलाटिन पाटीको प्रयोग गर्न सकिन्छ। शिक्षणमा फलाटिन पाटीको प्रयोगले कुनै चित्र, पत्ती,

तस्वीर, तालिका आदिलाई सजिलैसँग प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । यसलाई कम खर्चमा सजिलैसँग निर्माण गर्न सकिन्छ । पाठ अनुरूपका उदाहरणहरू सजिलैसँग प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । फलाटिन पाटीको प्रयोगले विद्यार्थीहरूमा उत्सुकता र रुचि जगाउन मद्दत गर्दछ ।

गोजी तालिका :

शिक्षणका क्रममा गोजी तालिकालाई उपयोगी शैक्षणिक सामग्री मानिन्छ । गोजी तालिकालाई पाठसँग सम्बन्धित अक्षर, शब्द, अर्थ र वाक्यमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । गोजी तालिका बनाउँदा २४-२४ इन्च कार्ड बोर्डमा तीन वा चार बराबर लहर हुनेगरी चार इन्च चौडाइ र पाँच इन्च लम्बाइका पत्ती अट्ने र दुई इन्च गहिराइको गोजी बनाएर टाँस्नुपर्दछ । गोजीका विचको दुरी एक इन्च जति फरक हुनुपर्छ । लेखिएका विभिन्न पत्तीहरू कुनै लहरको एउटा गोजीमा एउटा अक्षर लेखिएको पत्ती राखेपछि, विद्यार्थीहरूमा अब कुन राख्ने होला भन्ने जिज्ञासा बढ्न थाल्छ । यसरी अक्षर, शब्द अर्थ, वाक्य आदिलाई लेखाउन र रोचक ढङ्गले शिक्षण गर्न फलाटिन पाटीको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

पत्तीहरू :

शिक्षणमा आवश्यक पर्ने पत्तीलाई शैक्षणिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । सामान्यतया पत्तीहरू चौडाइ चार इन्च र लम्बाइ पाँच इन्च आकारका कागजका टुक्रा पारी निर्माण गरिन्छ । शिक्षणका क्रममा पत्तीहरूबाट शब्द, अर्थ, उच्चारण र व्याकरण सम्बन्धी नियम आदि विभिन्न पाठ्यवस्तुलाई प्रस्तुत गर्न पत्तीको प्रयोग गरिन्छ । शिक्षणलाई रोचक, आकर्षक र प्रभावकारी बनाउन यसको प्रयोग र महत्त्व बढ्दै गएको पाइन्छ । शब्दपत्ती, अर्थपत्ती र वाक्यपत्ती आदिलाई गोजी तालिकामा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसरी प्रयोग गरिने पत्तीहरू कक्षाको अवस्था हेरी विद्यार्थीको स्तरलाई ध्यान दिई आकर्षण र स्पष्ट बुझिने खालका निर्माण गरिन्छ । यसरी प्रयोग गर्ने पत्तीहरूको स्थानीय स्तरमा प्राप्त कागजको टुक्राबाट पनि बनाउन सकिन्छ । यसबाट अक्षर-अक्षर मिलाएर शब्द र शब्द शब्द मिलाएर वाक्य बनाउने प्रक्रिया सिकाउन सकिन्छ ।

तालिका :

दृश्य शैक्षणिक सामग्रीअन्तर्गत तालिकालाई पनि उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । पाठका प्रमुख बुँदाहरूलाई तालिका बनाएर सरल ढङ्गबाट देखाउन सकिन्छ । साना कक्षाहरूमा अङ्क र अक्षरलाई तालिकामा देखाएर शिक्षण गर्न सकिन्छ । विभिन्न तथ्याङ्कलाई तालिकामा देखाउन सकेमा कक्षा प्रभावकारी हुन्छ । यसले पाठको उद्देश्य पूरा गर्न सजिलो हुन्छ ।

प्रतिमूर्ति :

कुनै व्यक्ति वा वस्तुको प्रतिमा नै प्रतिमूर्ति हो । शिक्षणमा प्रतिमूर्तिलाई पनि प्रभावकारी शैक्षणिक सामग्रीको रूपमा लिन सकिन्छ । जुन वस्तुलाई कक्षा कोठामा ल्याई शिक्षणका क्रममा प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । यसरी वास्तविक व्यक्ति वा वस्तुको आकृति वा नमुना विद्यार्थीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा देख्न पाउँदा सजिलोसँग बुझ्न सक्दछन् । आधारभूत तहका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षणको क्रममा लिखित तथा मौखिक वर्णनका साथै अपरिचित व्यक्ति वा वस्तुको धारणा बसाउनको लागि प्रतिमूर्तिलाई शैक्षणिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

चार्ट :

दृश्य सामग्रीअन्तर्गत पर्ने चार्ट शिक्षण सिकाइमा महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक सामग्री हो । चार्टलाई शिक्षणका क्रममा उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । माथिल्लोभन्दा तल्लो कक्षामा शिक्षण गर्दा चार्टलाई उपयोगमा ल्याइ सिकाइलाई दिगो र स्थायी बनाउन सकिन्छ । पाठको सन्दर्भ अनुसारका विभिन्न प्रकारका चार्टको निर्माण गरी कक्षामा प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । शिक्षणलाई सरल र रोचक बनाउन र उद्देश्यअनुसार शिक्षण चार्टको प्रयोग

गर्न सकिन्छ । चार्टको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरू पढाइप्रति ध्यानदिनुका साथै कक्षामा सक्रिय हुन्छन् ।

चित्र :

कुनै तथ्य वा भावलाई अभिव्यक्त गर्न चित्रको प्रयोग गरिन्छ । चित्रहरू शिक्षण सिकाइमा व्यापक रूपमा प्रयोगमा आउने शैक्षणिक सामग्री हुन् । चित्र विषय र प्रसङ्गअनुसार फरक फरक प्रयोग गरिन्छ । पाठ्यवस्तुको अभ्यास तथा प्रयोग गराउन उपयुक्त सन्दर्भहरू सिर्जना गर्न, पाठलाई रोचक बनाउन, शब्द अर्थ र कुनै विषय र वस्तुको धारणा बसाल्न, खास वातावरणको कुनै दृश्य वा दृश्यावली प्रस्तुत गरी सिकाइलाई अर्थपूर्ण बनाउन आदि विभिन्न उद्देश्यका लागि उपयोगी हुन्छन् । चित्र शिक्षक आफैले बनाइ वा विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूबाट सङ्कलन गरी प्रयोग गर्न सकिन्छ । चित्र उपलब्ध नहुने स्थितिमा शिक्षकले कालोपाटीमा रेखाचित्र बनाइ काम चलाउन सक्छन् । शिक्षण सिकाइमा प्रयोग गरिने चित्रहरू मनोरञ्जनको लागि मात्र नभएर ज्ञान अनुभव एवम् व्यावहारिक उद्देश्य हासिल गर्ने खालका हुनुपर्दछ । विभिन्न चित्रहरूमध्ये व्यङ्ग्य चित्रले सिकाइलाई प्रभावकारी बनाइ मनोरञ्जन प्रदान गर्न सक्दछ । विद्यार्थीहरूमा भावनात्मक कुराहरू बुझाउन र अध्ययनमा रुचि जगाउन चित्रले ठुलो मद्दत गर्दछ ।

पाठ्यपुस्तक :

पाठ्यपुस्तक शिक्षण सिकाइको महत्त्वपूर्ण तथा आधिकारिक सामग्री हो । पाठ्यपुस्तक सिकाइको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि ज्ञानक्षेत्रलाई सरलीकृत र सङ्गठित ढङ्गले प्रस्तुत गरिने महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक सामग्री हो । विद्यार्थीको स्तर, तह, उमेर, रुचि आदिलाई ध्यान दिएर प्रशस्त नमुना अभ्यास र उदाहरणलाई प्रस्तुत गरी रोचक र क्रियाकलापमुखी पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिन्छ । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्यअनुसार खास तह र उमेरका विद्यार्थीका लागि विधा र क्षेत्रअनुसार भाषिक सिप र विषयवस्तुको ज्ञानका लागि निर्माण गरिएको स्रोत सामग्रीलाई नै पाठ्यपुस्तक भनिन्छ । पाठ्यपुस्तक शिक्षकका लागि मार्ग दर्शक र विद्यार्थीका लागि आधारभूत स्रोत सामग्री हो । यसले ज्ञानको अभिवृद्धिका साथै शिक्षणको तयारी गर्न, मूल्याङ्कन गर्न, विद्यार्थीको चरित्र निर्माण गर्न, भाषिक सिपको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । पाठ्यपुस्तक प्रत्येक कक्षाका लागि छुट्टाछुट्टै निर्माण गरिएको हुन्छ । वर्षभरि के पढाउने, कसरी कति पढाउने भन्ने जस्ता कुराहरूको जानकारी प्रदान गरी शिक्षकलाई समेत आधार प्रदान गरेको हुन्छ । पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीहरूलाई दोहोऱ्याएर पढ्न अभ्यास गर्न गृहकार्य गर्न कक्षा कार्यकलापलाई प्रभावकारी बनाउन भरपर्दो शैक्षणिक सामग्री मानिन्छ ।

श्रव्य दृश्य शैक्षणिक सामग्री

शिक्षण सिकाइको सिलसिलामा हेर्ने र सुन्ने दुवै अवसर प्राप्त हुने शैक्षणिक सामग्रीलाई श्रव्य दृश्य सामग्री भनिन्छ । शिक्षण सिकाइमा एकै पल्ट आँखा र कान दुवै ज्ञानेन्द्रियको प्रयोग हुने भएकाले यस प्रकारका शैक्षणिक सामग्रीहरू लोकप्रिय र प्रभावकारी भएको अनुसन्धानले देखाएको छ । नाटक, सिनेमा, टेलिभिजन, भिडियो, मल्टिमिडिया सीडी आदि श्रव्यदृश्य शैक्षणिक सामग्रीका उदाहरण हुन् । सुन्न र देख्न सकिने खालका शैक्षणिक सामग्रीलाई श्रव्य दृश्य सामग्री भनिन्छ । कक्षाकोठाभित्र श्रव्यदृश्य शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग गरेमा विद्यार्थीहरूमा अपेक्षित ज्ञान, सिप र धारणाको विकासमा सघाउ पुग्दछ । विद्यार्थीमा आज दिएको ज्ञानले भोलिका सिकाइहरूमा मद्दत गर्न सक्नु नै वास्तविक सिकाइ हो । तसर्थ शिक्षणमा श्रव्य दृश्य सामग्रीको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ ।

टेलिभिजन :

शिक्षण गर्दा टेलिभिजनलाई पनि एक सशक्त र महत्त्वपूर्ण श्रव्य दृश्य शैक्षणिक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ। टेलिभिजन चलचित्रभन्दा सहज पहुँचले प्रयोग गर्न सहज शैक्षणिक सामग्री मानिन्छ। प्रत्यक्ष रूपमा हेर्न तथा सुन्न सकिने हुनाले यसको सहायताबाट विद्यार्थीहरू उच्चारण, हाउभाउ, बोध तथा अभिव्यक्ति, वाक्यगठन आदि क्षमताको विकास गर्न सक्दछन्। शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (सन् २०२०) द्वारा टेलिभिजनबाट प्रसारित शिक्षामूलक कार्यक्रमको माध्यमबाट सिकेका कुराहरू उनीहरूको मस्तिष्कमा लामो समयसम्म रहन सक्दछ भने पठनपाठनलाई सभ्य र बालमैत्री बनाउन सकिन्छ भन्ने पुष्टि गरिएको छ। टेलिभिजनको प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइ कार्यक्रमलाप प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ।

टेलिभिजन आधुनिक युगको अत्यन्त प्रभावकारी शैक्षिक सामग्रीमध्ये एक मानिन्छ। दृश्य(श्रव्य माध्यम भएको कारणले टेलिभिजनले सिकाइलाई सहज, रोचक र जीवन्त बनाइदिन्छ। नेपालमा कोरोना महामारीका समयमा शिक्षा मन्त्रालयले टेलिभिजनलाई औपचारिक शिक्षा(सिकाइमा वैकल्पिक माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्दै तपाईंको टिभीमा कक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो। यसले देशका विभिन्न स्थानमा रहेका विद्यार्थीलाई कक्षा(कक्षामा उपस्थित नहुँदै पनि सिकाइ निरन्तरता दिन सहयोग गर्यो। टेलिभिजनका शैक्षिक कार्यक्रमहरू जस्तै विज्ञानका प्रयोग, भाषिक सिकाइ, स्वास्थ्य, कृषि र नागरिक शिक्षालाई लक्षित सामग्री(ले विद्यार्थीको बुझाइलाई दृढ बनाउन मद्दत गर्छन्। दृश्य सामग्री, एनिमेशन र प्रदर्शनको माध्यमबाट सिकाइ प्रभावकारी बनाउने क्षमता भएकाले टेलिभिजनलाई महत्त्वपूर्ण शैक्षिक सामग्री तथा शिक्षण(सिकाइको माध्यमका रूपमा स्वीकारिएको छ।

चलचित्र :

चलचित्र एक सशक्त मनोरञ्जनको साधन भएकाले यसलाई शिक्षण र सिकाइमा पनि उपयोग गर्न सकिन्छ। चलचित्र विद्यार्थीको भाषिक अभिवृद्धि र ज्ञान निर्माणका लागि सहयोग हुने खालको हुनुपर्दछ। अहिलेको परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न विषयमा चलचित्रको निर्माण भए पनि शिक्षणाय प्रयोजनका दृष्टिकोणले हालसम्म चलचित्र निर्माण भएको पाइँदैन। शिक्षणको क्षेत्रमा एक सफल शैक्षिक सामग्रीको रूपमा चलचित्र प्रदर्शन गर्नेबारे पाठ्यक्रममा पनि उल्लेख हुनुपर्दछ। चलचित्र देखाउँदा जुन विषयको लक्षित उद्देश्य हासिल गर्न देखाउने हो, सोसम्बन्धी विद्यार्थीलाई कक्षामा पूर्ण जानकारी दिनुपर्दछ। चलचित्रको प्रदर्शनपछि त्यसबारे केही प्रश्न गर्ने, छलफल गर्ने र उत्तर सोही चलचित्रको पृष्ठभूमिबाट दिन प्रेरित गर्नुपर्दछ। आवश्यकता अनुसार एउटै चलचित्र पनि एकभन्दा बढी पटक पुनरावृत्ति गरी देखाउन सकिने हुँदा विषय वस्तुप्रतिको अस्पष्टता पूर्णरूपले हट्छ। शिक्षणमा उपयोग हुने चलचित्र विद्यार्थीको स्तर र तह अनुरूप सरल, रोचक एवम् सङ्क्षिप्त खालको हुनुपर्छ।

अभिनय :

अभिनय गरी शिक्षण गर्ने विधिलाई अभिनय भनिन्छ। कक्षामा पढाउनुपर्ने विषयवस्तुलाई पात्रको निर्माण गरी अभिनयद्वारा नाटकीय रूपमा प्रस्तुत गर्दा सिकाइ जीवन्त बन्न पुग्दछ। शिक्षक आफै पनि एक शैक्षणिक सामग्री हो। शिक्षणका क्रममा हाउभाउ, चेष्टा तथा लय, आघात जस्ता भावाभिव्यक्तिबाट विद्यार्थीलाई ध्यानाकर्षण गर्न र प्रभावकारी रूपमा सिकाउन शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। अन्य विभिन्न विधि तथा सामग्रीबाट स्पष्ट हुन नसकेका कुराहरू शिक्षक तथा अन्य व्यक्तिद्वारा अभिनय गर्न लगाएर विषयवस्तु स्पष्ट पार्न सकिन्छ। शिक्षणको क्रममा प्रसङ्ग अनुरूप नाटकीय माध्यमबाट कक्षा सञ्चालन गर्न सकेमा विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागिता हुन्छ। यसबाट सिर्जनात्मक क्षमताको साथसाथै अन्तरनिहित प्रतिभाको पनि प्रस्फुटन हुन सक्दछ। यसको माध्यमबाट विद्यार्थीहरूमा स्वभाविक ढङ्गले बोल्ने बानीको विकास तथा संवादात्मक श्रवण र अभिव्यक्तिको विकास हुन्छ।

TMC

सौगात

-२४-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

प्रयोगशाला :

शिक्षण सिकाइमा प्रयोगशालालाई एक नवीन शैक्षणिक सामग्री मानिन्छ। प्रयोगशाला विशेष कक्षा हो जहाँ विद्यार्थीहरू अभ्यासका आधारमा सिक्दछन्। प्रयोगशाला कक्षामा प्रत्येक विद्यार्थीका लागि अलग अलग सिटको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। शिक्षकले प्रयोगशालामा रहेका प्रत्येक विद्यार्थीलाई आवश्यक निर्देशन दिने र आफूले दिएको निर्देशनका आधारमा सिक्ने वातावरण मिलाइएको हुन्छ। यसरी प्रयोगशालामा शिक्षक र विद्यार्थीलाई बढी प्रभावकारी, अर्थपूर्ण, रोचक र उद्देश्यमूलक बनाउनको निम्ति विकास गरिएको अवधारणा हो। यसलाई आधुनिक शिक्षण विधिको विकसित रूप मानिन्छ।

सामाजिक सञ्जाल :

वर्तमान समयमा देखिएको शिक्षण कार्यमा प्रयोग गर्न सकिने श्रव्य दृश्य सामग्रीहरूमा कम्प्युटर सबभन्दा बढी प्रभावकारी शैक्षणिक साधन मानिन्छ। कम्प्युटरमा शैक्षणिक सामग्रीलाई सुरक्षित रूपमा सङ्कलन गर्न र चाहेका खण्डमा जुनसुकै बेला पनि प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ। आवश्यकता अनुसार सामग्रीलाई सानो र ठुलो आकारमा हेर्न सकिन्छ। इमेल र इन्टरनेट मार्फत संसारभरका नवीन जानकारी र सूचनाहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ। यसको प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान विज्ञानका विभिन्न सिप विकासको साथै प्राविधिक ज्ञान एवम् विकासको दक्षता पनि हासिल गराउन सकिन्छ। यसको प्रयोगबाट सञ्चालन गरिएका कक्षा शिक्षण रोचक, सरल, सहज, प्रभावकारी एवम् दीर्घकालिन हुन्छ। यसरी सबै विषय क्षेत्रको ज्ञान सिकाउन उपयोग भए तापनि यसलाई चलाउन महिनौसम्म तालिम लिनुपर्ने हुन्छ। विद्युत् अनिवार्य आवश्यक हुने, महँगो हुने, दिनानुदिन थपिएका नयाँ नयाँ प्रविधिलाई कम्प्युटरमा सिक्न निरन्तरको अभ्यास र ज्ञान आवश्यक पर्दछ।

स्पर्श शैक्षणिक सामग्री

शिक्षणको क्रममा कुनै विषयवस्तुमा धारणा स्पष्ट पार्न कठिन हुन्छ। यस समयमा धारणा स्पष्ट पार्न सकिने सामग्रीको उपयोग गर्न आवश्यक हुन्छ। जस्तै: (नरम, सारो, कमलो, खस्रो, चिसो, तातो, धारिलो, चिल्लो, अमिलो, तितो, टरो, पिरो, जस्ता धारणा दिन मद्दत गर्ने वस्तुहरूलाई विशेष किसिमले उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ। यस्ता शैक्षणिक सामग्री स्पर्श सामग्री हुन्। आधारभूत तहका सुरुका कक्षाहरूमा यस्ता स्पर्श शैक्षणिक सामग्री प्रयोग गर्न सकिन्छ। अमूर्त धारणा बसाल्न यी सामग्रीहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। शिक्षणका क्रममा आधारभूत तहका विद्यार्थीहरूलाई सिकाइमा दिगो बनाउनको लागि यस्ता वस्तुहरू बढी प्रयोगमा ल्याउन आवश्यक देखिन्छ। विद्यार्थीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्न पाउने हुनाले सिकेका कुरा नबिर्सिने हुन्छ र सकारात्मक धारणा बसाल्न सजिलो हुन्छ। आधारभूत तहका विद्यार्थीका लागि यस्ता शैक्षणिक सामग्रीहरू निकै उपयोगी मानिन्छन्।

शैक्षणिक सामग्रीका विशेषताहरू

शिक्षणलाई प्रभावकारी, सशक्त र औचित्यपूर्ण बनाउन सहयोग गर्ने शैक्षणिक सामग्रीमा हुनुपर्ने विशेषता निम्नानुसार रहेका छन् :

- शैक्षणिक सामग्री स्पष्ट, सफा र उपयुक्त आकारप्रकारको हुनुपर्छ।
- विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्न सक्ने र विद्यार्थीमा सिर्जनात्मक क्षमता बढाउने खालको हुनुपर्छ।
- सिकाइमा उत्प्रेरणा जगाउने खालका र विषयवस्तु वा पाठको मुख्य धारणा सिकाउने र सिक्ने प्रक्रियामा सहायक हुने खालको हुनुपर्छ।

TMC

सौगात

-२५-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

- विषयवस्तु वा पाठको मुख्य धारणा सिकाउने र सिक्ने प्रक्रियामा सहायक हुने खालको हुनुपर्छ । शिक्षण गरिने विषयवस्तुसँग सम्बन्धित र प्रयोगमा सहज हुने खालको सामग्री हुनुपर्छ ।
- आर्थिक दृष्टिकोणले कम खर्चिलो र प्रयोग गर्नको लागि एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सहजै लैजान र ल्याउन सकिने खालको हुनुपर्छ । शैक्षणिक सामग्री निर्माण गर्दा स्थानीय स्रोत र साधनबाट निर्माण र सङ्कलनमा जोड हुनुपर्छ ।

यसरी शैक्षणिक सामग्रीले शिक्षणलाई आकर्षक तथा प्रभावकारी बनाउने र विद्यार्थीलाई उपयुक्त ज्ञान प्रदान गर्न मद्दत गर्दछ । त्यसैले शिक्षण सिकाइमा शैक्षणिक सामग्रीले महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेको हुन्छ ।

शिक्षणमा शैक्षणिक सामग्रीको महत्त्व / उपयोगिता

शिक्षणका लागि शैक्षणिक सामग्रीको महत्त्व तथा उपयोगिता अपरिहार्य छ । शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोगविना गरिएको शिक्षण सिकाइ अर्थहीन र उपलब्धि विहीन हुन जान्छ । शिक्षणलाई सरल, सरस, सबल र प्रभावकारी बनाउन शैक्षणिक सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ । शैक्षणिक सामग्री विनाको भाषा शिक्षण अधुरो हुन्छ । शैक्षणिक सामग्रीको उचित छनोट र प्रयोगद्वारा थोरै परिश्रमले र कम समयमै धेरै कुराहरू सिकाउन सकिन्छ । साथै सिकाउन खोजिएका कुरालाई स्थायी तुल्याउन र सुषुप्त अवस्थामा रहेका जिज्ञासालाई जागृत गराउन शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोगले ठुलो भूमिका खेल्दछ । यसरी शिक्षणमा शैक्षणिक सामग्रीको उपयोगिता महत्त्वपूर्ण रहेको छ । शैक्षणिक सामग्रीको महत्त्व तथा उपयोगिताहरूलाई मुख्य रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- शैक्षणिक सामग्रीले शिक्षण सिकाइ कार्यकलापलाई उद्देश्यमूलक र प्रभावकारी बनाउने कार्य गर्दछ ।
- शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोगले विद्यार्थीहरूको विभिन्न ज्ञान, सिपको विकास भई उनीहरूमा योग्यता, क्षमता र दक्षतामा अभिवृद्धि हुन्छ ।
- शिक्षणलाई सरलता र सुगमता ल्याई शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउँछ ।
- विद्यार्थीको ध्यान केन्द्रित गर्न सहयोग गरी सिक्ने वातावरणको सिर्जना गर्दछ ।
- पाठ्यक्रमले तोकेका उद्देश्य पूरा गरी सिकाइलाई दीर्घकालीन र चीरस्थायी बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

निष्कर्ष

शैक्षणिक सामग्रीको उपयोगबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई रोचक, प्रभावकारी तथा फलदायी बनाउन, धारणा निर्माण गर्न र स्पष्ट पार्न, अमूर्त कुरालाई बुझ्न र बुझाउन सकिन्छ । सिकाइलाई उद्देश्यपूर्ण बनाउन, सिकाइलाई अर्थपूर्ण र आकर्षक बनाउन, अभिव्यक्तिमा विविधता ल्याउन, अभ्यास गराउन, शिक्षण कार्यकलापहरूलाई विविधतायुक्त बनाउन, काल्पनिक दृश्य तथा वस्तुहरूको वास्तविक रूप दिन शैक्षणिक सामग्रीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय रूपमा सहभागी गराउन, शिक्षण सिकाइमा उत्साह जागृत गरी सिक्नमा प्रेरित गर्न, सिकाइलाई चीरस्थायी बनाउन, शिक्षण कार्यकलापमा विविधता ल्याउन, विद्यार्थीको आत्मबल अभिवृद्धि गर्न यसको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षण सिकाइलाई सरलताबाट जटिलतातर्फ उन्मुख गराउन, प्रस्तुतिलाई सरल र रोचक बनाउन शैक्षणिक सामग्रीको उपयोग गरिन्छ । निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने शिक्षण गर्दा प्रयोग गरिने शैक्षणिक सामग्रीलाई शैक्षणिक सामग्री भनिन्छ । शैक्षणिक सामग्रीलाई मौखिक, श्रव्य, दृश्य, श्रव्यदृश्य र स्पर्श गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन र कक्षालाई रोचक एवम् विद्यार्थीलाई उत्साहित, सिर्जनात्मक र रचनात्मक बनाउन शैक्षणिक सामग्री उपयोगी हुन्छ ।

TMC

सौगात

-२६-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, माधवप्रसाद र गौतम, रामप्रसाद (२०६५). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, दिक्षान्त पुस्तक भण्डार ।
- खतिवडा, लयप्रसाद (२०८२), *आधारभूत तहमा नेपाली विषय शिक्षण गर्दा प्रयोग गरिएका शैक्षणिक सामग्रीको प्रभावकारिता*, [अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र], त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- खनाल, पेशल (२०६७). *अनुसन्धान पद्धति*. जी. कम्प्युटर ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७४). *नेपाली भाषा शिक्षण*, एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- धमला, रूद्रकुमार र विष्ट सुरेन्द्र (२०६८). *प्राथमिक शिक्षक दिग्दर्शन*. सङ्गम बुक्स पब्लिकेसन ।
- निरौला, बौधराज (२०७०, जेठ, १), *शिक्षणमा श्रव्यदृश्य सामग्रीको प्रयोग र उपयोगिता*, शिक्षक मासिक ।
- नेपाल सरकार, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३) ।
- नेपाल सरकार, *अनिवार्य तथा निशुल्क शिक्षा ऐन २०७५*. नेपाल कानून आयोग ।
- नेपाल सरकार, *पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास तथा वितरण निर्देशिका (२०७६)*. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- नेपाल सरकार, *वैकल्पिक प्रणालीबाट विद्यार्थी सिकाइ सहजीकरण पुस्तिका (२०७७)*. शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र ।
- नेपाल सरकार (सन् २०२०), *शिक्षा क्षेत्रको COVID 19 आपतकालीन कार्य योजना*, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- नेपाल सरकार, *स्थानीय पाठ्यक्रम स्रोतसामग्री (२०६७)*. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६०). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६२). *पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास*, एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र निर्मला (२०६४). *पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन*, एम के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स ।
- सिंह, नागेश्वर (२०६५), *शैक्षणिक विधि*, शिखर समुन्द्र अफसेट प्रेस ।

नेपालको शैक्षिक विकास

तिलकदेव गिरी
सहप्राध्यापक
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

भूमिका

शिक्षा मानव विकासको आधारस्तम्भ हो र कुनै पनि राष्ट्रको उन्नति यसको शैक्षिक प्रणालीको बलियोपनमा निर्भर गर्दछ। नेपालको शैक्षिक इतिहास लामो र बहुआयामिक छ। विभिन्न राजनीतिक र सामाजिक मोडहरू पार गर्दै नेपालको शिक्षाले आजको स्वरूप लिएको छ। पुरातन गुरुकुल प्रणालीदेखि आधुनिक सङ्घीय संरचनासम्म आइपुग्दा यस क्षेत्रमा उल्लेखनीय प्रगतिसँगै थुप्रै चुनौतीहरू पनि खडा भएका छन्। यस लेखमा नेपालको शैक्षिक विकासको ऐतिहासिक सिंहावलोकन, नीति तथा योजनाहरू, वर्तमान संरचना र अवस्था, विद्यमान मुद्दाहरू तथा शिक्षाको भावी दिशा र नवप्रवर्तनका आयामहरूको विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

क. नेपालको शैक्षिक विकासको सिंहावलोकन

नेपालमा शिक्षाको विकासलाई ऐतिहासिक, राजनीतिक र सामाजिक परिवर्तनका आधारमा विभिन्न चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ।

नेपालमा शिक्षाको विकास (Evolution of Education in Nepal)

नेपालको शिक्षाको विकासक्रमलाई बुझ्न यसको परम्परागत आधारहरूलाई केलाउनु आवश्यक हुन्छ। प्रारम्भमा शिक्षा अनौपचारिक र धार्मिक आस्थामा आधारित थियो। गुरुकुल, गुम्बा, चैत्य, मदरसा, पाटी, पौवा जस्ता स्थानहरू ज्ञान र सिप हस्तान्तरणका केन्द्र थिए। वि.सं. १९१० मा राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले स्थापना गरेको दरवार हाइस्कूललाई आधुनिक शिक्षाको औपचारिक जग मानिन्छ। तथापि, २००७ सालको प्रजातन्त्रको उदयपछि मात्र शिक्षाको मूलधारमा सार्वजनिक पहुँच स्थापित हुन पुग्यो। त्यसपछि शिक्षामा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै किसिमका परिवर्तन आएका छन्।

स्थानीय/परम्परागत शिक्षाको युग (१८२५ अघि) (Period of Indigenous Education-Before 1825)

यस युगमा शिक्षाको कुनै औपचारिक वा राष्ट्रिय संरचना थिएन। शिक्षा मुख्यतया धर्म, संस्कृति र परम्परामा आधारित थियो। ब्राह्मणीय परम्परामा गुरुकुल शिक्षा, बौद्ध परम्परामा गुम्बा शिक्षा र किराँत तथा अन्य समुदायमा आफ्नै स्थानीय ज्ञान र सिपको हस्तान्तरण हुने गर्दथ्यो। गुरु वा पुरोहितले मौखिक रूपमा ज्ञान दिने र विद्यार्थीले श्रुति परम्परामा ज्ञान ग्रहण गर्ने चलन थियो। यस शिक्षाको मुख्य उद्देश्य व्यक्तिलाई नैतिक, धार्मिक र व्यावहारिक जीवनका लागि तयार पार्नु थियो।

१. उपेक्षित शिक्षाको युग (१८२५-१९०३) (Period of Negligence Education)

नेपाल एकीकरणपछिको यो अवधि राजनीतिक अस्थिरता र द्वन्द्वले ग्रस्त रह्यो। यस समयमा शिक्षालाई राज्यले खासै प्राथमिकता दिएको देखिँदैन। स्थानीय वा परम्परागत शिक्षाको स्वरूप कायम रहे पनि यसको विस्तार वा

विकासमा राज्यको तर्फबाट कुनै पहल नहुँदा शिक्षा क्षेत्र उपेक्षित रह्यो । यस अवधिलाई राजनीतिक शक्ति सङ्घर्षको कालको रूपमा हेरिन्छ, जसले शिक्षामा राज्यको ध्यान पुग्न दिएन ।

२. शिक्षा विरोधी युग (१९०३-२००७) (Period of Opposition to Education)

राणा शासनको (वि.सं. १९०३-२००७) यो लामो अवधि शिक्षाको विकासका लागि सबैभन्दा अवरोधक कालखण्डको रूपमा चिनिन्छ । राणा शासकहरूले शिक्षालाई सर्वसाधारणसम्म पुग्न नदिने नीति लिए । शिक्षालाई आफ्नो र भाइ-भतिजाको पहुँचमा मात्र सीमित गरियो, जसको कारण मानिसमा चेतनाको विकास नहोस् र आफ्नो शासन निर्बाध चलिरहोस् । वि.सं. १९१० मा खुलेको दरबार हाइस्कूल पनि सर्वसाधारणका लागि थिएन । यद्यपि, केही व्यक्तिहरूको निजी प्रयासमा र भारतमा गएर पढ्ने चलनले गर्दा शिक्षित वर्गको सानो समूह भने तयार हुँदै गयो । यसै कालखण्डको उत्तरार्द्धमा शिक्षाको आवश्यकता महसुस गर्ने सानो समूहबाटै राणा शासनविरुद्धको आन्दोलनका लागि वैचारिक जग निर्माण भयो ।

३. योजनाबद्ध शिक्षाको विकासको युग (२००७-२०२८) (Period of Planned Growth of Education)

वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि नेपालको शिक्षाले नयाँ मोड लियो । यो युग शिक्षामा योजनाबद्ध विकासको प्रारम्भिक चरण थियो । नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग (Nepal National Educational Planning Commission (NNEPC) २०११ वि.सं.: यो आयोग नेपालमा शिक्षालाई व्यवस्थित रूपमा अगाडि बढाउने पहिलो औपचारिक प्रयास थियो । यसको सिफारिसहरूले शिक्षामा आम पहुँच विस्तार गर्ने, विद्यालयहरूको सङ्ख्या बढाउने र शिक्षक तालिममा जोड दिने लक्ष्य लिएका थिए । पछि विद्यालयहरूको सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भयो । प्राथमिक शिक्षाको विस्तारमा जोड दिइयो । वि.सं. २०१६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भयो, जसले उच्च शिक्षाको ढोका खोल्नो । यस युगमा शिक्षालाई प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यतासँग जोड्ने प्रयास भयो ।

४. शिक्षाको राष्ट्रियकरण र केन्द्रीयकरणको युग (२०२८-२०४७) (Period of Nationalisation and Centralisation of Education)

वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (National Education System Plan (NESP) लागू भएसँगै शिक्षामा ठूलो परिवर्तन आयो । यस योजनाको मुख्य उद्देश्य शिक्षामा एकरूपता ल्याउने, शिक्षालाई राष्ट्रिय आवश्यकता र उत्पादनमुखी बनाउने तथा सबै निजी विद्यालयहरूलाई राष्ट्रियकरण गरी केन्द्रबाट सञ्चालन गर्ने नीति अपनाइयो । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (NESP) २०२८ ले शिक्षाको तहगत संरचना (१-३/४-७/८-१०) मा परिवर्तन ल्यायो र सम्पूर्ण शिक्षा क्षेत्रलाई राज्यको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा ल्यायो । यसले शिक्षामा व्यापक केन्द्रीयकरण गर्‍यो । यसको सकारात्मक पक्ष गुणस्तरमा एकरूपता ल्याउनु र प्राविधिक शिक्षाको महत्त्व बढाउनु थियो, तर यसले शिक्षामा सामुदायिक र निजी क्षेत्रको सहभागितालाई सीमित गर्‍यो र उच्च शिक्षाका सम्पूर्ण निकायहरू विश्वविद्यालयको माताहतमा ल्याइए ।

५. शिक्षाको लोकतान्त्रीकरणको युग (२०४७ देखि हालसम्म) (Period of Democratisation of Education)

वि.सं. २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि शिक्षामा लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताहरू समावेश गर्ने प्रयास गरियो । यो युग शिक्षामा विकेन्द्रीकरण, उदारता, निजी क्षेत्रको सहभागिता र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनमा केन्द्रित छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (National Education Commission (NEC) २०४९ को प्रतिवेदनले शिक्षामा निजी क्षेत्रको प्रवेशलाई खुला गर्ने, सामुदायिक विद्यालयहरूलाई व्यवस्थापनमा थप अधिकार दिने र शिक्षामा पहुँच तथा गुणस्तर सुधारमा जोड दियो ।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (High-Level National Education Commission - HLNEC) २०७५ वि.स.: यसले शिक्षालाई सङ्घीय संरचनामा रूपान्तरण गर्न र 'समाजवादउन्मुख' शिक्षा प्रणालीको विकास गर्न विस्तृत सिफारिसहरू प्रस्तुत गरेको छ ।

वर्तमान अवस्थामा शिक्षामा निजी क्षेत्रको भूमिका बढ्यो । अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमा विभिन्न शैक्षिक परियोजनाहरू सञ्चालन भए । संविधान (२०७२) ले शिक्षालाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गर्दै आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाको अधिकार स्थानीय तहमा सुम्पिएको छ । यसले शिक्षाको व्यवस्थापनमा नयाँ आयाम ल्याएको छ ।

ख. नेपालको शैक्षिक नीति तथा योजना

नेपालको शिक्षालाई दिशानिर्देश गर्न समय(समयमा विभिन्न नीतिहरू, आयोगहरू र योजनाहरू निर्माण भएका छन्, जसले शिक्षाको पहुँच, गुणस्तर र समतामा सुधार ल्याउने प्रयास गरेका छन् ।

१. राष्ट्रिय शिक्षा नीतिहरूको सिंहावलोकन (Overview of National Education Policies)

नेपालमा एकीकृत 'राष्ट्रिय शिक्षा नीति' नभए पनि विभिन्न आयोग, ऐन, नियम, आवधिक योजना र परियोजनाका दस्तावेजहरूमा शैक्षिक नीतिगत प्रावधानहरू छरिएर रहेका छन् ।

नीतिगत विकास: प्रजातन्त्रपछि शिक्षामा पहुँच र विस्तार, २०२८-२०४६ मा राष्ट्रिय एकरूपता र राष्ट्रियकरण, २०४६ पछि लोकतान्त्रीकरण, निजीकरणमा उदारता, गुणस्तर र सङ्घीयताको कार्यान्वयन मुख्य नीतिगत प्राथमिकता बनेका छन् ।

शिक्षा नीति, २०७६ : यो नीति सङ्घीयताको भावना र संविधानको मौलिक हकको कार्यान्वयनमा केन्द्रित छ । यसले आधारभूत (कक्षा १-८) र माध्यमिक (कक्षा ९(१२) शिक्षालाई निःशुल्क तथा अनिवार्य गर्ने, प्राविधिक शिक्षाको विस्तार गर्ने र गुणस्तर सुधारमा जोड दिएको छ ।

२. मुख्य आयोगहरू र योजनाहरू (Major Commissions and Plans)

नेपालको शैक्षिक इतिहासमा मुख्यतया चार आयोग तथा योजनाहरूले महत्त्वपूर्ण मोड दिएका छन् :

नेपाल राष्ट्रिय शैक्षिक योजना आयोग (NNEPC) २०११ वि.स.: यो राणा शासनको अन्त्यपछि शिक्षालाई व्यवस्थित गर्ने पहिलो प्रयास हो । यसले आधारभूत शिक्षाको विस्तार र शिक्षक तालिममा जोड दियो ।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (NESP) २०२८ वि.स.: यो शिक्षालाई उत्पादनमुखी र राष्ट्रिय आवश्यकतासँग जोड्ने महत्वाकांक्षी योजना हो । यसले शिक्षाको सम्पूर्ण संरचनालाई राज्य नियन्त्रणमा ल्याई केन्द्रीयकरण गर्‍यो । शिक्षाको तहगत संरचनामा परिवर्तन ल्यायो ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (NEC) २०४९ वि.स.: यो प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिको आयोग हो । यसले शिक्षामा निजी क्षेत्रको भूमिका स्वीकार्ने, व्यवस्थापनमा विकेन्द्रीकरण गर्ने काम गर्नुका साथै शिक्षामा पहुँच तथा गुणस्तर सुधारका लागि सुझावहरू प्रस्तुत गर्‍यो ।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (HLNEC) २०७५ वि.स.: यसले सङ्घीय संरचनामा शिक्षाको पुनर्संरचना र समाजवादी अर्थतन्त्र सुहाउँदो शिक्षा प्रणालीको विकासका लागि सुझावहरू दिएको छ । यसले आधारभूत शिक्षाको दायरा फराकिलो बनाउने र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा जोड दिएको छ ।

३. प्रमुख शैक्षिक परियोजना तथा योजना (Major Education Projects and Plans)

अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारहरूको सहयोगमा शिक्षामा पहुँच र गुणस्तर सुधारका लागि विभिन्न परियोजनाहरू सञ्चालन भएका छन् :

सेती अञ्चलमा ग्रामीण विकासका लागि शिक्षा (Education for Rural Development in Seti Zone) सन् १९८१: यो परियोजना ग्रामीण क्षेत्रको शिक्षालाई ग्रामीण जीवन र विकाससँग जोड्ने एक महत्त्वपूर्ण प्रयोग थियो । यसले स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षाको अवधारणालाई अगाडि बढाएको थियो ।

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना (Basic and Primary Education Project - BPEP) सन् १९९१-२००१: प्राथमिक शिक्षामा सबै बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र सिकाइ गुणस्तर सुधार गर्ने लक्ष्यका साथ सञ्चालित यो परियोजनाले विद्यालयहरूको संख्या र विद्यार्थी भर्नादरमा उल्लेख्य वृद्धि ल्यायो । सबैका लागि शिक्षा (Education For All - EFA) २००१-२०१५: यो एक अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूपको राष्ट्रिय कार्ययोजना थियो । यसको उद्देश्य सबै बालबालिकालाई निःशुल्क र अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराउनु, लैङ्गिक समानता हासिल गर्नु र युवा तथा वयस्कहरूको साक्षरता दर बढाउनु थियो । यसले विद्यालयको पहुँच विस्तारमा ठुलो सफलता दिलायो ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (School Sector Reform Plan (SSRP) सन् २००९-२०१५: यसले विद्यालय शिक्षाको संरचनालाई प्रारम्भिक बाल विकास (ECD) देखि कक्षा १२ सम्मको (१-८ आधारभूत र ९-१२ माध्यमिक) रूपान्तरण गर्‍यो । यसको लक्ष्य समता, गुणस्तर र दक्षतामा सुधार ल्याउनु थियो ।

विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (School Sector Development Plan - SSDP) २०१६-२०२३ : SSRP को निरन्तरताको रूपमा यो योजनाले सङ्घीय संरचनामा शिक्षाको व्यवस्थापनलाई रूपान्तरण गर्ने, भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त विद्यालयहरूको पुनर्निर्माण गर्ने र शिक्षाको गुणस्तर बढाउनमा जोड दियो ।

विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना (School Education Sector Plan - SESP) (२०२३-२०३२ : यो वर्तमान योजना हो, जसले सङ्घीयताको पूर्ण कार्यान्वयन, दिगो विकास लक्ष्य (SDG 4) को प्राप्ति र शिक्षामा नवप्रवर्तन र प्रविधिको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिएको छ ।

४. आवधिक योजनाहरूमा शिक्षा, सुदूरपश्चिम प्रदेश योजनासमेत (Education in Periodic Plans, Including the Sudurpashchim Provincial Plan)

नेपालको विकास योजनाहरू (पञ्चवर्षीय वा त्रिवर्षीय) मा शिक्षालाई सधैं महत्त्वपूर्ण स्थान दिइएको छ । यिनले प्रारम्भिक योजनाहरूमा विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकास र संख्यात्मक विस्तारमा जोड थियो भने पछिल्ला योजनाहरूमा गुणस्तर सुधार, प्राविधिक शिक्षाको विस्तार, समावेशिता र शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को प्रयोगलाई महत्त्व दिइएको छ ।

सङ्घीयतामा योजना : नेपालको संविधान २०७२ पछि शिक्षाको अधिकार स्थानीय तह (आधारभूत र माध्यमिक) र प्रदेश सरकार (उच्च शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा र शिक्षक तालिमको समन्वय) मा विभाजित भएको छ । यसकारण, अब सङ्घीय योजनाका अतिरिक्त प्रादेशिक र स्थानीय योजनाहरू पनि महत्त्वपूर्ण बनेका छन् ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशको शैक्षिक योजना : सङ्घीयताको मर्म अनुरूप, सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले आफ्नै शिक्षा नीति र योजनाहरू तर्जुमा गरेको छ । यी योजनाहरूले विशेषगरी भौगोलिक विकटताका कारण शिक्षामा पछि परेका समुदायहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षालाई स्थानीय आवश्यकतासँग जोड्ने र गुणस्तर बढाउन प्रविधिको प्रयोगलाई जोड दिएको पाइन्छ ।

ग. नेपालको वर्तमान शैक्षिक संरचना र अवस्था

सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै नेपालको शैक्षिक संरचना र व्यवस्थापनमा ठूलो परिवर्तन आएको छ ।

१. शैक्षिक संरचना र राष्ट्रिय उद्देश्यहरू (Education Structure and National Objectives)

वर्तमान शैक्षिक संरचना : नेपालको विद्यालय शिक्षाको वर्तमान संरचना १२ वर्स (प्रारम्भिक बाल विकास ECD + कक्षा १-८ आधारभूत + कक्षा ९-१२ माध्यमिक) रहेको छ । आधारभूत शिक्षा : कक्षा १ देखि ८ (उमेर ६ देखि १३ वर्ष) सम्म अनिवार्य तथा निःशुल्क छ । माध्यमिक शिक्षा : कक्षा ९ देखि १२ (उमेर १४ देखि १७ वर्ष) सम्म निःशुल्क छ । उच्च शिक्षा : स्नातक, स्नातकोत्तर, एम.फिल. र विद्यावारिधि तहहरू रहेका छन् ।

राष्ट्रिय उद्देश्यहरू : शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरू संविधानले परिकल्पना गरेको 'समाजवादउन्मुख' राज्यको निर्माण, देश विकासका लागि आवश्यक दक्ष, प्रतिस्पर्धी र नैतिकवान् मानव संसाधनको उत्पादन र शिक्षालाई सिपमूलक, जीवनोपयोगी तथा गुणस्तरीय बनाउनु रहेका छन् ।

२. शिक्षाको शासन व्यवस्था (Governance of Education)

सङ्घीयतामा शिक्षाको शासन व्यवस्था सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहमा विभाजित छ ।

सङ्घीय सरकार (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय) : यसले उच्च शिक्षा नीति, राष्ट्रिय नीति निर्माण, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण, शिक्षक सेवा आयोग (TSC) मार्फत शिक्षक व्यवस्थापन, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र प्राविधिक शिक्षाको नियमन गर्दछ । प्रदेश सरकार: यसले उच्च शिक्षा र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको समन्वय, शिक्षक तालिमको व्यवस्थापन र शिक्षाको प्रदेशस्तरीय योजना तथा अनुगमन गर्दछ । स्थानीय सरकार: यसले आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको व्यवस्थापन, सञ्चालन, नियमन र अनुगमनको मुख्य जिम्मेवारी वहन गर्नुका साथै विद्यालयहरूको स्थापना, शिक्षकको व्यवस्थापन (तलब, तालिम) र स्थानीय आवश्यकता अनुरूपको पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी कार्य गर्दछ ।

३. पाठ्यक्रम विकास र पाठ्यपुस्तकहरू (Curriculum Development and Textbooks)

पाठ्यक्रम विकास : नेपालमा पाठ्यक्रम विकासको मुख्य निकाय पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (CDC) हो । यसले विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र पाठ्यक्रमहरू तयार गर्दछ । वर्तमान पाठ्यक्रम राष्ट्रिय आवश्यकता र अन्तर्राष्ट्रिय मानकहरूलाई ध्यानमा राखेर तयार गरिएको छ । स्थानीय पाठ्यक्रम : सङ्घीयतामा स्थानीय तहलाई आधारभूत तहमा (कक्षा १-८) १०० पूर्णाङ्कसम्मको स्थानीय पाठ्यक्रम विकास गरी लागू गर्ने अधिकार दिइएको छ, जसले शिक्षालाई स्थानीय सिप, संस्कृति र आवश्यकतासँग जोड्न मद्दत गरेको छ । पाठ्यपुस्तक : विद्यालय तहका पाठ्यपुस्तकहरू जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (JSML) ले मुद्रण र वितरण गर्दछ ।

४. परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणालीहरू (Examination and Evaluation Systems)

विद्यालय तह : कक्षा ८ (स्थानीय तहबाट), कक्षा १० (माध्यमिक शिक्षा परीक्षा (SEE) र कक्षा १२ (राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड (NEB) को अन्त्यमा परीक्षा सञ्चालन हुन्छ । मूल्याङ्कन प्रणालीमा अक्षराङ्क पद्धति (Grading System) लागू गरिएको छ । उच्च शिक्षा : त्रिभुवन विश्वविद्यालय लगायतका विश्वविद्यालयहरूले सेमेस्टर वा वार्षिक प्रणालीमा परीक्षा सञ्चालन गर्दछन् । हालको सुधार: हालको मूल्याङ्कन प्रणालीमा विद्यार्थीको आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई बढावा दिने र परीक्षालाई बढी विश्वसनीय तथा सिपमा आधारित बनाउने प्रयास भइरहेका छन् ।

५. शिक्षक अनुमतिपत्र, नियुक्ति र तालिम (Teacher Licence, Recruitment and Training)

शिक्षक अनुमतिपत्र : नेपालमा शिक्षण पेसामा प्रवेश गर्नका लागि शिक्षक सेवा आयोग (TSC) बाट अनुमतिपत्र लिन अनिवार्य छ। नियुक्ति: स्थायी शिक्षकको नियुक्ति TSC ले खुला प्रतिस्पर्धाबाट गर्दछ। स्थानीय तहले करारका शिक्षकहरूको व्यवस्थापन र नियुक्ति गर्न सक्छ।

तालिम: शिक्षकहरूको व्यावसायिक विकासका लागि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (CEHRD) र विभिन्न प्रादेशिक तथा स्थानीय तालिम केन्द्रहरू मार्फत सेवाकालीन तालिम (In-service Training) सञ्चालन गरिन्छ। वर्तमानमा शिक्षकको क्षमता विकासमा आधारित तालिम (Competency-based Training) मा जोड दिइएको छ।

६. प्रदेश तथा स्थानीय शैक्षिक निकायहरू (Provincial and Local Bodies of Education)

प्रदेश शैक्षिक निकाय : प्रदेशको सामाजिक विकास मन्त्रालय माताहतका निकायहरूले प्रदेशस्तरमा शिक्षाको नीति, योजना, अनुगमन, र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको समन्वय गर्दछन्। शिक्षक तालिमका लागि पनि प्रदेशले जिम्मेवारी लिएको छ। स्थानीय शैक्षिक निकाय: स्थानीय तहमा गाउँ/नगर शिक्षा समिति र शिक्षा शाखा मुख्य शैक्षिक निकाय हुन्। यी निकायहरूले विद्यालयको व्यवस्थापन, शिक्षकको तलब व्यवस्थापन, स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन, विद्यालय अनुगमन र शैक्षिक योजना निर्माणको काम गर्दछन्।

७. उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रम विकास र मूल्याङ्कन प्रणाली (Higher Education Curriculum Development and Evaluation System)

उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रम विकासको जिम्मेवारी सम्बन्धित विश्वविद्यालयहरूको अध्ययन संस्थान वा फ्याकल्टीमा हुन्छ। पाठ्यक्रम विकास: पाठ्यक्रमलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बनाउन, रोजगारमुखी सिपहरू समावेश गर्न र अनुसन्धान(आधारित बनाउन जोड दिइएको छ। मूल्याङ्कन प्रणाली: प्रायः विश्वविद्यालयहरूमा सेमेस्टर प्रणाली लागू भएको छ र क्रेडिट आवर (Credit Hour) प्रणालीमा आधारित आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कनलाई समावेश गरिएको छ। मूल्याङ्कनलाई बढी वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाउनका लागि सुधारका प्रयासहरू भइरहेका छन्।

घ. शैक्षिक विकासका वर्तमान मुद्दाहरू

नेपालको शैक्षिक क्षेत्रले सङ्ख्यात्मक रूपमा ठूलो प्रगति गरे पनि गुणस्तर र व्यवस्थापनका क्षेत्रमा थुप्रै चुनौतीहरू विद्यमान छन्।

१. शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र समानता (Access, Quality, and Equity in Education)

पहुँच (Access): विद्यालयको खुद भर्नादर (Net Enrolment Rate) मा उल्लेख्य सुधार भए पनि, विशेषगरी दुर्गम क्षेत्र, दलित, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपमा विपन्न समुदायका बालबालिकाहरूको पहुँच र निरन्तरतामा अभै पनि चुनौती छ। उच्च शिक्षामा पहुँचको खाडल अभै फराकिलो छ।

गुणस्तर (Quality) : विद्यालय र उच्च शिक्षाको सिकाइ गुणस्तर राष्ट्रिय अपेक्षाअनुरूप छैन। अपर्याप्त भौतिक पूर्वाधार, परम्परागत शिक्षण विधि, कमजोर शिक्षक क्षमता र पाठ्यपुस्तकमा आधारित मूल्याङ्कन प्रणालीले गुणस्तरमा प्रश्नचिह्न खडा गरेको छ। समानता (Equity): लैङ्गिक समानतामा सुधार भए पनि, जातीय, क्षेत्रीय र आर्थिक वर्गका आधारमा शिक्षामा असमानता कायमै छ। विशेषगरी सार्वजनिक (सामुदायिक) र निजी विद्यालयबीचको गुणस्तरको खाडलले 'समानता' लाई चुनौती दिएको छ।

२. शिक्षकहरूको वितरण र व्यावसायिक विकास (Distribution of Teachers and Their Professional Development)

वितरणमा असमानता: शिक्षकहरूको वितरण समानुपातिक छैन । सहरी क्षेत्रमा शिक्षकहरू बढी केन्द्रित छन् भने दुर्गम र ग्रामीण क्षेत्रमा विषयगत शिक्षक (खासगरी विज्ञान, गणित, अङ्ग्रेजी) को चर्को अभाव छ । व्यावसायिक विकास: शिक्षक तालिमहरूको प्रभावकारितामाथि प्रश्न उठ्ने गरेको छ । तालिमलाई 'कर्मकाण्डी' नभई शिक्षण सिकाइमा वास्तविक परिवर्तन ल्याउने गरी सिप र क्षमतामा आधारित बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ । शिक्षकहरूको पेसागत सन्तुष्टि र वृत्तिविकासको अवसर कम हुनु अर्को चुनौती हो ।

३. राष्ट्रिय मूल्याङ्कनहरूमा विद्यार्थीको प्रदर्शन (Student Performance in National Assessments)

सिकाइ उपलब्धिमा कमी: शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (EQTC) ले गर्ने राष्ट्रिय सिकाइ उपलब्धि परीक्षण (NLSA) को नतिजाहरूले विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि खासगरी आधारभूत तहमा राष्ट्रिय मापदण्डभन्दा कमजोर रहेको देखाएको छ । गणित र विज्ञान जस्ता विषयहरूमा विद्यार्थीहरूको प्रदर्शन चिन्ताजनक छ । परीक्षामा उत्तीर्ण: माध्यमिक शिक्षा परीक्षा (SEE) मा उत्तीर्ण दर बढ्दै गए पनि, उच्च श्रेणी हासिल गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या न्यून हुनुले वास्तविक सिकाइ गुणस्तरमा सुधार नभएको सङ्केत गर्दछ ।

४. निजीकरण र सार्वजनिक शिक्षाबीचको बहस (Privatisation vs Public Education Debates)

यो नेपालको शैक्षिक क्षेत्रको एउटा प्रमुख वैचारिक बहस हो । निजी शिक्षाको भूमिका: निजी विद्यालयहरूले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने र सरकारी शिक्षाको भार कम गर्ने तर्क गरिन्छ । तर, यसले शिक्षालाई महँगो र पहुँचबाट बाहिर राखेको, नाफामुखी बनेको र 'दुई खाले शिक्षा' सिर्जना गरी सामाजिक असमानता बढाएको आरोप लाग्ने गरेको छ । सार्वजनिक शिक्षाको चुनौती: सामुदायिक विद्यालयहरूमा विद्यार्थीको आकर्षण र सिकाइ गुणस्तर खस्किनु मुख्य समस्या हो । सरकारको ठुलो लगानी भए पनि अपेक्षित नतिजा नआउनुले सार्वजनिक शिक्षाको व्यवस्थापन र उत्तरदायित्वमाथि प्रश्न उब्जिएको छ । समाधानको दिशा: बहसको केन्द्रविन्दु 'निजीकरण' मा भन्दा पनि सार्वजनिक शिक्षाको गुणस्तर र व्यवस्थापन सुधारमा हुनुपर्दछ, ताकि निजी शिक्षामाथिको निर्भरता घट्दै जाओस् ।

५. शिक्षामा मिश्रित प्रविधि प्रयोगको विधि (Blended Mode of ICT in Education)

सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को शिक्षामा प्रयोग वर्तमानको आवश्यकता हो ।

मिश्रित प्रविधि (Blended Mode): यसको अर्थ कक्षाकोठाको परम्परागत शिक्षण र प्रविधिमा आधारित सिकाइ (अनलाइन सामग्री, डिजिटल बोर्ड, ई-लर्निङ) को संयोजन गर्नु हो । **चुनौती:** प्रविधिको प्रयोगमा शिक्षकहरूको अपर्याप्त तालिम, सबै विद्यालयमा बिजुली र इन्टरनेटको पहुँच नहुनु र महँगो प्रविधिमा लगानीको कमी मुख्य चुनौतीहरू हुन् । **सम्भावना:** कोभिड-१९ महामारीको समयमा यस विधिले सिकाइलाई निरन्तरता दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । यसले दूर शिक्षा (Distance Learning) र गुणस्तरीय सामग्रीमा पहुँच विस्तार गर्न ठुलो सम्भावना बोकेको छ ।

ड. शिक्षामा भावी दिशा र नवप्रवर्तन

नेपालको शिक्षाले सङ्घीयताको जगमा टेक्दै दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) हासिल गर्न र २१औँ शताब्दीको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नयाँ दिशाहरू अँगाल्नुपर्दछ ।

१. शिक्षामा लगानी (सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षा (Investment in Education - Quality Education for All)

लगानीको आवश्यकता: शिक्षाको गुणस्तर सुधार र पहुँच विस्तारका लागि राष्ट्रिय बजेटमा शिक्षा क्षेत्रको लगानीलाई पर्याप्त बढाउनु आवश्यक छ। विशेषगरी भौतिक पूर्वाधार, शिक्षकको तलब, तालिम र शिक्षण सामग्रीमा लगानी बढाउनु पर्छ।

प्रभावकारी उपयोग: लगानीलाई शिक्षाको 'परिणाम' (Result) सँग जोड्दै यसको प्रभावकारी उपयोगमा जोड दिनुपर्छ। गुणस्तरीय शिक्षाको अर्थ सबै विद्यार्थीलाई समान अवसर र उच्च सिकाइ उपलब्धि प्रदान गर्नु हो। यसका लागि सरकार, समुदाय र निजी क्षेत्रको सहकार्य आवश्यक छ।

२. दिगो विकासका लागि शिक्षा : दिगो विकास लक्ष्य ४ केन्द्रित (Education for Sustainable Development - SDG Goals with a focus on SDG 4) नेपालले संयुक्त राष्ट्र संघको दिगो विकास लक्ष्य (Sustainable Development Goal - SDG) को लक्ष्य ४ (SDG 4M Quality Education) लाई २०३० सम्ममा हासिल गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। लक्ष्य ४: यस लक्ष्यले सबैका लागि समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र आजीवन सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने कुरामा जोड दिन्छ। कार्यान्वयन: यसका लागि नेपालले विद्यालय शिक्षामा पहुँच बढाउने, प्रारम्भिक बाल विकासलाई सुदृढ गर्ने, व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षालाई व्यापक बनाउने र दिगो विकासका विषयवस्तुहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने नीति लिएको छ।

३. व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षाको विस्तार (Expansion of Vocational and Technical Education)

नेपालमा बेरोजगार दर घटाउन र देश विकासका लागि दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा (TVET) को भूमिका अपरिहार्य छ। विस्तारको रणनीति: विद्यालय शिक्षासँग TVET को एकीकरण गर्ने, स्थानीय माग र बजारको आवश्यकता अनुरूप सिपमूलक तालिमहरू प्रदान गर्ने र प्राविधिक शिक्षामा सरकारी लगानी बढाउने रहेको छ। सिप विकास: यसले युवाहरूलाई स्वरोजगार बन्न र देशको औद्योगिक तथा सेवा क्षेत्रको आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् (CTEVT) ले यस क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण काम गरिरहेको छ।

४. सामुदायिक विद्यालयहरूमा मिश्रित शिक्षण पद्धति (Blended Learning in Community Schools)

सामुदायिक विद्यालयहरूमा शिक्षणको गुणस्तर सुधार गर्न मिश्रित शिक्षण पद्धति (Blended Learning) लाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ। सामुदायिक विद्यालयमा प्रयोग: भौतिक र मानवीय स्रोतको सीमिततालाई ध्यानमा राख्दै, सरकारी विद्यालयहरूमा प्राविधिक आधारित सिकाइ सामग्री (अनलाइन भिडियो, डिजिटल लाइब्रेरी) को प्रयोगलाई बढावा दिनु आवश्यक छ। पूर्वाधार विकास: यसका लागि सामुदायिक विद्यालयहरूमा बिजुली, इन्टरनेट र कम्प्युटरको आधारभूत पूर्वाधार विकासमा स्थानीय र प्रदेश सरकारले लगानी गर्नुपर्छ।

५. शिक्षामा विश्वव्यापीकरणका मुद्दा समाधान गर्न नवीन रणनीतिहरू (Innovative Strategies for Addressing Issues of Globalization in Education)

विश्वव्यापीकरणले नेपालको शिक्षामा अवसर र चुनौती दुवै ल्याएको छ। चुनौती: नेपाली विद्यार्थीहरूको विदेश पलायन, पश्चिमी संस्कृति र शिक्षा प्रणालीको प्रभाव, र राष्ट्रिय पहिचान जोगाउने चुनौती।

नवीन रणनीति : आन्तरिक गुणस्तर सुधार अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको गुणस्तरीय शिक्षा स्वदेशमै उपलब्ध गराउने,

पूर्वीय दर्शन: नेपाली मौलिक संस्कृति, पूर्वीय चिन्तन र सभ्यतामा आधारित शिक्षाको विकास गर्ने, **विश्वव्यापी नागरिकता शिक्षा:** पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने, जसले विद्यार्थीलाई विश्वव्यापी र स्थानीय दुवै स्तरमा जिम्मेवार नागरिक बनाओस् र

अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य: विदेशी विश्वविद्यालयहरूसँग सहकार्य र साभेदारी बढाउने नीति रहेको छ ।

निष्कर्ष

नेपालको शैक्षिक विकास लामो, कठिन र बहुआयामिक यात्रा हो । राणाकालीन उपेक्षाबाट सुरु भएको यो यात्रा प्रजातन्त्रको उदयपछि योजनाबद्ध विकास हुँदै सङ्घीयताको नयाँ युगमा प्रवेश गरेको छ । वर्तमानमा संविधान प्रदत्त निःशुल्क शिक्षाको हकको पूर्ण कार्यान्वयन, सार्वजनिक शिक्षाको गुणस्तर सुधार, प्राविधिक शिक्षाको विस्तार र शिक्षामा प्रविधिको सही उपयोग मुख्य चुनौती र अवसरका रूपमा खडा भएका छन् । नेपालको शिक्षाले अब पहुँच र सङ्ख्यात्मक वृद्धिको चरण पार गरेर समतामूलक गुणस्तरको चरणमा प्रवेश गर्नु अनिवार्य छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वयात्मक भूमिका, शिक्षकहरूको व्यावसायिक क्षमतामा सुधार र दिगो विकासका लक्ष्यहरूलाई आत्मसात् गर्न सकेमा नेपालले 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को राष्ट्रिय आकाङ्क्षा पूरा गर्न आवश्यक दक्ष र नैतिकवान् जनशक्ति उत्पादन गर्न सक्षम हुनेछ । शिक्षाको भावी दिशा नवप्रवर्तन, प्रविधि र स्थानीय आवश्यकतामा केन्द्रित हुनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सूची

खनाल, बोधकुमार र अन्य (२०७५). *महिला लक्षित शिक्षक सेवा आयोग तयारी अध्ययन*. जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।

नेपालका शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरू (२०६०). *नेपालका शिक्षाआयोगका प्रतिवेदनहरू*. मकालु बुक्स एन्ड स्टेशनर्स ।

नेपाल सरकार (२०७६). *शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६*. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

पण्डित सुरेशप्रसाद, पाल, डम्मर बहादुर र जैसी, धर्मराज (२०७९). *नेपालमा शिक्षाको विकास*. ड्रिमल्यान्ड पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६३). *पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास*. एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

विश्वका विविध राजनीतिक प्रणालीका सन्दर्भमा नेपालको राजनीतिक प्रणालीको सङ्घीय

डा. भुवनेश्वर पन्त
प्राध्यापन र अनुसन्धानकर्ता
टीकापुर, कैलाली

यो अध्ययन नेपालको राजनीतिक प्रणालीको विकास र वर्तमान अवस्थाबारे केन्द्रित रहेको छ । अध्ययनले व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाका संरचना, कार्यहरू र चुनौतीहरू साथै निर्णय(प्रक्रिया)मा नागरिकको सहभागिताको विश्लेषण गरेको छ । यस अध्ययनको अध्ययन विधि सङ्घीय गुणात्मक अध्ययनमा आधारित रहेको छ । अध्ययनले नेपालको राजनीतिक प्रणालीलाई विश्वका प्रमुख राजनीतिक प्रणालीहरू जस्तै संयुक्त राज्य अमेरिकाको राष्ट्रपतिय प्रणाली, बेलायतको संसदीय प्रणाली, फ्रान्सको अर्ध-राष्ट्रपतिय प्रणाली, स्विट्जरल्यान्डको सङ्घीय प्रणाली, जस्ता राष्ट्रहरूको राजनीतिक प्रणालीसँग तुलना गर्दै विश्लेषण गरेको छ । यसका लागि द्वितीयक स्रोतमा पुस्तक, अनुसन्धान लेख, सरकारी प्रतिवेदन, संविधान, र अन्तर्राष्ट्रिय जर्नलहरूबाट आवश्यक तथ्य र जानकारी सङ्कलन गरिएको छ । नेपालको राजनीतिक प्रणालीले विश्वका विभिन्न शासन मोडेलहरूबाट संविधानिक प्रेरणा त लिएको छ तर संस्थागत अभ्यासमा अझै परिपक्वता हासिल गर्न बाँकी छ । अमेरिकाको शक्ति पृथकीकरण, बेलायतको संसदीय उत्तरदायित्व, फ्रान्सको द्वैध कार्यकारी सन्तुलन, स्विट्जरल्यान्डको जनसहभागिता र चीनको स्थायित्व, यी सबैबाट नेपालले आफ्ना सन्दर्भमा सिक्ने ठाउँ धेरै छन् । अध्ययनका अनुसार नेपालको राजनीतिक प्रणाली र संविधानमा सरकारका तीन अङ्ग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका बिच स्पष्ट अधिकारको सीमाङ्कन छैन, जसका कारण विभिन्न अङ्गहरूबिच शक्तिको ओभरलैप वा अतिक्रमण देखिन्छ । कार्यपालिका, व्यवस्थापिका न्यायपालिका बिच कतिपय कुराहरूमा स्पष्ट विभाजन नभएको हुँदा राजनीतिक विवाद र अस्थिरता उत्पन्न हुने गर्दछ । न्यायपालिकाले पनि आफ्नो स्वतन्त्रता कायम राख्न खोज्दा कहिलेकाहीँ कार्यपालिका वा व्यवस्थापिका निर्णयसँग परेको देखिन्छ । संविधानले लोकतन्त्रका आधारभूत सिद्धान्त जस्तै शक्ति सन्तुलन सुनिश्चित गर्न सकेको छैन । नेपालको लोकतान्त्रिक स्थिरता र सुशासन, संरचना सुधार, सहभागितात्मक संस्कृति र सन्तुलित शक्ति व्यवस्थामा निर्भर गर्दछ, जसले नेपाललाई समावेशी र लचिलो लोकतन्त्रको रूपमा विश्व सन्दर्भमा उभ्याउन सक्ने सम्भावना प्रदान गर्दछ ।

मुख्य शब्दावली:

राजनीतिक प्रणाली, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, नागरिक सहभागिता, सुशासन, लोकतान्त्रिक स्थिरता, शक्ति सन्तुलन ।

विषय परिचय

राजनीतिक प्रणालीले कुनै देशको शक्ति वितरण, प्रयोग र नियन्त्रणसँग सम्बन्धित संरचनात्मक तथा कार्यगत व्यवस्थालाई जनाउँछ । यसले राज्य र सरकारको संरचना, कानुनी संस्थाहरू, नियमकानून, र नागरिकहरूको शासनमा सहभागिता निर्धारण गर्दछ । सरल भाषामा, राजनीतिक प्रणाली भनेको राज्य सञ्चालन

गर्ने तरिका हो । आल्मण्ड र पावेल (१९६६) का अनुसार, राजनीतिक प्रणाली समाजमा स्थायित्व र अनुकूलन ल्याउन वैध शक्ति प्रयोग गर्ने अन्तरक्रियात्मक प्रणाली हो । यसैगरी, इस्टन (१९६५) ले यसलाई समाजमा मूल्यहरूको वैधानिक वितरण गर्ने प्रणालीको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । हेवुड (२०१९) का अनुसार, राजनीतिक प्रणाली कार्यपालिका, विधायिका र न्यायपालिकाबिच शक्ति तथा अधिकारको सन्तुलन कायम गर्ने संयन्त्र हो । यसरी, राजनीतिक प्रणालीले देशमा शासन कसरी सञ्चालन हुने, नीति कसरी निर्माण हुने र नागरिकले कसरी प्रभाव पार्ने भन्ने स्पष्ट पार्दछ ।

सङ्घीय राजनीतिको क्षेत्रमा राजनीतिक प्रणालीहरूको अध्ययन लामो समयदेखि केन्द्रबिन्दु भएको छ । यसले राष्ट्रहरूले शक्ति वितरण, शासन व्यवस्थापन, राजनीतिक सहभागिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित कसरी गर्छन् भन्ने बुझ्न आधार प्रदान गर्दछ । संसदीय, राष्ट्रपतिय वा अर्धराष्ट्रपतिय प्रणालीहरूले राज्यका संस्थागत व्यवस्थाहरू प्रतिनिधित्व गर्दछन् जसको माध्यमबाट निर्णय प्रक्रियाहरू सञ्चालन हुन्छन् (क्लिथम र हेवुड, २०२३) । सङ्घीय अध्ययनले विद्वान् र नीति निर्माताहरूलाई विभिन्न सन्दर्भमा शासनको कार्यसम्पादन, संस्थागत स्थिरता, प्रतिनिधित्व र नागरिक संलग्नताको मूल्याङ्कन गर्न सक्षम बनाउँछ (लिजफार्ट, १९९९) । नेपालको राजनीतिक प्रणाली राजतन्त्रबाट सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा रूपान्तरण भई, विश्व राजनीतिक परिप्रेक्ष्यमा महत्त्वपूर्ण उदाहरण मानिएको छ । विगत सात दशकमा नेपालले तीन प्रमुख प्रणाली अनुभव गरेको छ : बहुदलीय प्रणाली (१९५८-१९६१, १९९०-२००७), पञ्चायती प्रणाली (१९६१-१९९०), र सङ्घीय प्रणाली (२००७ पछि) (भुसाल, २०२३) । नेपालको संविधान, २०७२ अनुसार राजनीतिक प्रणाली सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र हो, जसमा सार्वभौमसत्ता राजकीय सत्ता नेपाली जनतामा निहित छ । यस प्रणालीमा सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय तहबिच शक्ति बाँडफाँट गरिएको छ, र कार्यपालिका, व्यवस्थापिका तथा न्यायपालिकाबिच सन्तुलन कायम गर्न प्रयास गरिएको छ । कार्यपालिकाको नेतृत्व प्रधानमन्त्रीले गर्ने व्यवस्था छ भने राष्ट्रपतिले प्रायः औपचारिक भूमिका निर्वाह गर्छन् ।

द्विसदनात्मक व्यवस्थापिका (प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभा) नीति निर्माण, कानून पारित र कार्यपालिकाको निगरानी गर्छ । न्यायपालिका संवैधानिक अधिकारको संरक्षण र कानुनी विवाद समाधानमा केन्द्रित छ (नेपालको संविधान, २०७२) । नेपालले संसदीय प्रणालीसँगै मिश्रित लोकतान्त्रिक अभ्यासहरू अपनाएको छ, जसमा दलगत प्रणाली, नागरिक सहभागिता, र सङ्घीय संरचना समावेश छ । यसरी, नेपालको राजनीतिक प्रणाली परम्परा र आधुनिक लोकतान्त्रिक अभ्यासबिचको जटिल अन्तरक्रियालाई प्रतिबिम्बित गर्दै, विकासोन्मुख लोकतन्त्रको रूप लिँदै आएको छ । प्रत्येक राजनीतिक प्रणालीले आफ्नो राजनीतिक दर्शन बोकेको हुन्छ, र यी परिवर्तनहरू आन्तरिक राजनीतिक आन्दोलन र बाह्य प्रभावको संयुक्त परिणाम हुन्, जसले परम्परा, आधुनिकता, र विश्वव्यापी लोकतान्त्रिक प्रवृत्तिहरूबिचको जटिल अन्तरक्रिया देखाउँछ (क्लेप्टन, २००५) ।

हाल नेपालमा संसदीय प्रणाली लागू छ, जसमा द्विसदनीय संसद, औपचारिक राष्ट्रपति, र कार्यकारी प्रमुखको रूपमा प्रधानमन्त्री रहेका छन् । तथापि, सामाजिक(राजनीतिक विविधता, संवैधानिक सीमाहरू, र क्षेत्रीय भू-राजनीतिक प्रभावका कारण केही मिश्रित विशेषताहरू पनि देखिन्छन् । विश्व राजनीतिक सन्दर्भमा, संयुक्त अधिराज्य शुद्ध संसदीय प्रणालीको उदाहरण हो; संयुक्त राज्य अमेरिका राष्ट्रपति प्रणालीको प्रतिनिधि हो; फ्रान्स अर्ध(राष्ट्रपतीय प्रणालीको उदाहरण हो; स्वीट्जरल्याण्ड सामूहिक सङ्घीय प्रणालीको नमुना हो र चीन एकदलीय अधिनायकवादी प्रणालीको प्रतीक हो । यी सबै प्रणालीका आफ्नै संस्थागत संरचना र राजनीतिक उत्तरदायित्वका संयन्त्रहरू छन् (हेग, ट्यारोप र म्याक्कोर्मिक, २०१९) ।

नेपालको सङ्घीय अध्ययनले संस्थागत बनावट मात्र नभई स्थायित्व, समावेशिता र कार्यक्षमतासँग सम्बन्धित चुनौतीहरू बुझ्न मद्दत पुऱ्याउँछ। सार्टोरी (१९९७) का अनुसार, सङ्घीय विश्लेषण वर्णनात्मक मात्र नभई व्याख्यात्मक पनि हुन्छ, जसले प्रणालीविच समानता र भिन्नताका कारणहरू पत्ता लगाउँछ। नेपालको सन्दर्भ यस प्रकारको अध्ययन महत्त्वपूर्ण छ किनभने यो दक्षिण एशियाको एउटा विकासोन्मुख लोकतान्त्रिक देश हो, दुई ठुला छिमेकी भारत र चीनविचमा अवस्थित हुनुको साथै अहिले संघीयता र सत्ताको विकेन्द्रीकरण अभ्यासमा छ।

राजनीतिक प्रणाली स्थिर रहँदैन; तिनीहरू राजनीतिक सङ्घर्ष, संस्थागत सुधार र नागरिक सहभागिताबाट निरन्तर विकसित हुन्छन्। आजको विश्वमा उदार लोकतन्त्रमा चुनौती बढ्दै गइरहेको छ, लोकप्रीयतावादको वृद्धि भइरहेको छ, र स्थापित प्रणालीहरूमा अधिनायकवादी प्रवृत्तिहरू देखिँदैछन् (डायमण्ड, २०१९)। यस सन्दर्भमा नेपालको लोकतान्त्रिक अभ्यासले जनताको सहभागिता, उत्तरदायित्व र प्रभावकारी शासन बलियो बनाउने अवसर दिएको छ, तर राजनीतिक अस्थिरता, गुटबन्दी, भ्रष्टाचार र कमजोर संस्थागत अभ्यासजस्ता चुनौतीहरू पनि देखिएका छन्।

नेपालमा राजनीतिक प्रणालीका प्रमुख चुनौतीहरूमा दलहरूको सत्तालिप्सा, नेताहरूको व्यक्तिगत स्वार्थ, महँगो निर्वाचन प्रणाली, जात, धर्म वा प्रतीकमा आधारित राजनीति, र संवैधानिक संस्थाहरूको कमजोर कार्यान्वयन रहेका छन्। यी सबैले नेपालको राजनीतिक प्रणालीको स्थायित्व र जनविश्वासमा दीर्घकालीन चुनौती उत्पन्न गरेको देखिन्छ (शर्मा, २०२३)। यस अध्ययनको उद्देश्य नेपालको राजनीतिक प्रणालीलाई विश्वका प्रमुख प्रणालीहरूसँग तुलना गर्दै यसको संरचनागत र कार्यगत आयामहरूको विश्लेषण गर्नु हो। यसले नेपालको लोकतान्त्रिक यात्राको मात्र चित्रण नगरी, दीर्घकालीन सुशासन र लोकतान्त्रिक सुदृढीकरणका लागि आवश्यक संस्थागत सिकाइ र रूपान्तरणका क्षेत्रहरू पनि पहिचान गर्नेछ।

सङ्घीय दृष्टान्तमा, संयुक्त अधिराज्यको संसदीय प्रणाली स्थायित्व सुनिश्चित गर्छ, अमेरिकी राष्ट्रपति प्रणालीले कार्यकारी उत्तरदायित्व कायम गर्छ, फ्रान्सको अर्ध-राष्ट्रपतीय प्रणालीले सन्तुलन कायम राख्छ, स्वीट्जरल्याण्डले सहभागी लोकतन्त्र सुदृढ बनाउँछ, र चीनले दीर्घकालीन नीति निरन्तरता र प्रशासनिक दक्षता प्रदर्शन गर्छ (इस्टन, १९८१)। नेपालमा भने, संस्थागत अस्थिरता, कमजोर दलगत संरचना, र नागरिक राजनीतिक संस्कृतिको अभाव प्रभावकारी शासनका मुख्य अवरोध हुन्। सङ्घीयता कार्यान्वयनमा अस्पष्टता, शक्ति बाँडफाँटमा असमानता र प्रशासनिक कठिनाइहरूले लोकतान्त्रिक अभ्यास र सुशासनमा चुनौती थपेका छन्। सामाजिक-सांस्कृतिक विविधता र बाह्य भू-राजनीतिक दबावले पनि नेपालमा राजनीतिक निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्छ (भुसाल, २०२३)।

यस अध्ययनको मूल उद्देश्य नेपालको राजनीतिक प्रणालीको संरचना, कार्यप्रणाली र स्थायित्वलाई विश्वका प्रमुख राजनीतिक प्रणालीहरूसँग तुलना गर्नु हो। विशिष्ट उद्देश्यहरूमा नेपालको प्रणालीका विशेषताहरूको तुलना, कार्यपालिका, विधायिका र न्यायपालिकाको मूल्याङ्कन, राजनीतिक दल र नागरिक समाजको भूमिकाको विश्लेषण, र स्थायित्व, प्रतिनिधित्व तथा सुशासनका चुनौती र अवसरहरूको पहिचान रहेका छन्। यसले नेपालको राजनीतिक प्रणालीलाई विश्व राजनीतिक सन्दर्भमा राख्दै यसको संरचनागत र संस्थागत विशेषताहरूको विश्लेषण गर्नेछ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनको अध्ययन विधि सङ्घीय गुणात्मक अध्ययनमा आधारित रहेको छ। अध्ययनले नेपालको राजनीतिक प्रणालीलाई विश्वका प्रमुख राजनीतिक प्रणालीहरू जस्तै संयुक्त राज्य अमेरिकाको राष्ट्रपतिय प्रणाली, बेलायतको संसदीय प्रणाली, फ्रान्सको अर्ध-राष्ट्रपतिय प्रणाली, स्विट्जरल्यान्डको सङ्घीयप्रणाली, जस्ता रास्ट्रहरूको राजनीतिक प्रणालीसँग तुलना गर्दै विश्लेषण गरेको छ। यसका लागि द्वितीयक स्रोतहरू जस्तै पुस्तक, अनुसन्धान लेख, सरकारी प्रतिवेदन, संविधान, र अन्तर्राष्ट्रिय जर्नलहरूबाट आवश्यक तथ्य र जानकारी सङ्कलन गरिएको छ।

अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य नेपालको राजनीतिक संरचना, कार्यप्रणाली, शक्ति वितरण, र संस्थागत स्थायित्वलाई अन्य देशहरूको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्नु हो। तथ्यहरूलाई विश्लेषण गर्न सङ्घीय संस्थागत विश्लेषण र वर्णनात्मक विश्लेषण का विधिहरू प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनले विश्वका राजनीतिक प्रणालीहरूबाट प्राप्त सिद्धान्त र अभ्यासहरूलाई नेपालका राजनीतिक अनुभवसँग तुलना गरी, नेपालको लोकतान्त्रिक प्रणालीको सुधार र सुदृढीकरणका लागि उपयोगी निष्कर्ष निष्कर्ष दिने प्रयास गर्दछ।

सैद्धान्तिक अवधारणा र रूपरेखा

यो अध्ययनको संकल्पनात्मक तथा सैद्धान्तिक रूपरेखा सङ्घीय राजनीतिक प्रणाली सिद्धान्त, संस्थागत दृष्टिकोण र लोकतान्त्रिक शासन सिद्धान्तमा आधारित छ। अध्ययनले नेपाललाई विश्वका प्रमुख राजनीतिक प्रणालीहरूको सङ्घीय सन्दर्भमा राख्दै यसको संरचनागत, कार्यगत र व्यवहारिक पक्षहरूको विश्लेषण गर्दछ। सङ्कल्पनात्मक रूपमा, राजनीतिक प्रणालीलाई यस्तो संरचना र प्रक्रियाको समूहका रूपमा लिइन्छ जसले राज्यमा शक्ति बाँडफाँट, नीतिनिर्माण, कार्यान्वयन र नागरिक सहभागिताको संयोजन गर्दछ (इस्टन, १९६५)। नेपालको सन्दर्भमा यो प्रणाली २०७२ को संविधानपछि सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक शासन प्रणालीका रूपमा विकसित भएको छ, जसमा सङ्घीय, प्रादेशिक, र स्थानीय सरकारबिच शक्तिको बाँडफाँट भएको छ। सैद्धान्तिक रूपमा, अध्ययनले तीन प्रमुख दृष्टिकोणहरूलाई आधार बनाएको छ :

१. संस्थागत दृष्टिकोण

यस दृष्टिकोणले राजनीतिक प्रणालीका औपचारिक संस्था जस्तै, कार्यपालिका, विधायिका र न्यायपालिका कसरी संरचित छन् र तीबिचको सम्बन्धले शासनमा कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने अध्ययन गर्छ (मार्च र ओल्सेन, १९८९)। नेपालको सन्दर्भमा, संविधानले यी संस्थाहरूको सन्तुलन र नियन्त्रण प्रणाली तोकेको भएपनि व्यवहारमा अस्थिरता र राजनीतिक हस्तक्षेपले यसको कार्यक्षमता प्रभावित भएको देखिन्छ।

२. सङ्घीय राजनीतिक प्रणाली सिद्धान्त

यस सिद्धान्तका अनुसार, विभिन्न देशहरूको शासन प्रणालीको तुलना गरेर तिनका विशेषता, कमजोरी र सफलताका तत्त्वहरू पहिचान गर्न सकिन्छ (लिजफार्ट, १९९९)। यस अध्ययनमा नेपाललाई संयुक्त राज्य अमेरिकाको राष्ट्रपति प्रणाली, बेलायतको संसदीय प्रणाली, फ्रान्सको अर्धराष्ट्रपति प्रणाली, स्विट्जरल्यान्डको सङ्घीयलोकतान्त्रिक प्रणाली, र चीनको एकदलीय प्रणालीसँग तुलना गरी यसको संस्थागत स्थायित्व, उत्तरदायित्व र नागरिक सहभागिताको स्तर मूल्याङ्कन गरिन्छ।

३. लोकतान्त्रिक शासन सिद्धान्त

यस सिद्धान्तले जनताको सहभागिता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, र कानूनको शासनलाई लोकतान्त्रिक प्रणालीका मूल स्तम्भका रूपमा हेर्छ (डायमन्ड, २०१९)। नेपालले यी सैद्धान्तिक मान्यताहरू अपनाए पनि

व्यवहारमा दलगत विभाजन, राजनीतिक अस्थिरता, र कमजोर संस्थागत संरचनाका कारण लोकतान्त्रिक शासन अभै सुदृढ हुन नसकेको देखिन्छ ।

यस अध्ययनको रूपरेखामा, नेपालको राजनीतिक प्रणालीलाई यी सैद्धान्तिक आधारहरूमा विश्लेषण गरी निम्न चार पक्षहरूमा तुलना गरिएको छ :

१. संरचनागत तुलना : शासन प्रणालीको स्वरूप, शक्तिको बाँडफाँट र संवैधानिक व्यवस्था ।
२. कार्यगत तुलना : कार्यपालिका, विधायिका, र न्यायपालिकाको कार्यसम्पादन र जवाफदेहिताको स्तर ।
३. संस्कृतिक र सामाजिक पक्ष : जातीय, भाषिक, र क्षेत्रीय विविधताले राजनीतिक प्रणालीमा पार्ने प्रभाव ।
४. विश्व सन्दर्भ र अनुकूलन : नेपालले अन्य देशहरूको राजनीतिक अभ्यासबाट सिकेका वा आत्मसात् गरेका पक्षहरू ।

यसरी, अध्ययनको अवधारणागत र सैद्धान्तिक रूपरेखाले नेपालको राजनीतिक प्रणालीलाई केवल आन्तरिक दृष्टिले होइन, बरु विश्व राजनीतिक प्रणालीहरूको सङ्घीय दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरी लोकतान्त्रिक संस्थागत सुदृढीकरणका सम्भावनाहरू पहिचान गर्ने उद्देश्य राख्छ ।

उपलब्धि तथा छलफल

नेपालको राजनीतिक प्रणालीको ऐतिहासिक विकास

नेपालको राजनीतिक प्रणाली विगत सात दशकदेखि निरन्तर परिवर्तन र रूपान्तरणको यात्रामा रहेको छ । २००७ सालको प्रजातान्त्रिक क्रान्तिबाट सुरु भएको राजनीतिक यात्राले २०१५ सालको पञ्चायती शासन, २०४६ सालको पुनःस्थापित बहुदलीय प्रजातन्त्र, २०६२/६३ को जनआन्दोलन, र २०७२ सालको सङ्घीयलोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक संविधानसम्म आइपुग्दा मुलुकले संरचनागत, संस्थागत र वैचारिक रूपमा ठुला परिवर्तन अनुभव गरेको छ । नेपालको राजनीतिक इतिहास विविध राजनीतिक प्रणालीहरूको अभ्यास भएको छ, जसले देशको शासन संरचना र लोकतान्त्रिक अभ्यासमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेको छ । राणा शासन (वि.सं. १९०१ (२००७) राणा परिवारको निरङ्कुश तानाशाही शासनले नेपालमा १०४ वर्षसम्म सत्ता कब्जा जमायो । यस समयमा राजा केवल प्रतीकात्मक नेतृत्वमा सीमित थिए, र कार्यकारी, प्रशासनिक, र सैन्य शक्तिहरू राणा प्रधानमन्त्रीको हातमा केन्द्रित थियो । २००७ सालको क्रान्तिले राणा शासन समाप्त गरेपछि राजा त्रिभुवनको नेतृत्वमा संवैधानिक सुधार र प्रजातान्त्रिक शासनको अभ्यास सुरु भयो। यस अवधिमा संविधान सभामार्फत राज्यको शासन सञ्चालनको प्रयास भएपनि वास्तविक सत्ता र राजामा केन्द्रित तथा सीमित रह्यो ।

वि. सं. २०१५ सालको आम निर्वाचनमा नेपाली काङ्ग्रेसले बहुमत पाएको थियो । नेपाली काङ्ग्रेसले बहुमतको प्रथम जननिर्वाचित सरकारको निर्माण गरेको तर स्थायित्व प्राप्त गर्न सकेन । राजा महेन्द्रले २०१७ पुस १ गते बहुदलीय व्यवस्थाको खारेज गरी निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लागू गरे, जसमा राजनीतिमाथि प्रतिबन्ध लगाउनुको साथै शक्ति पूर्ण रूपमा राजा र राज्य संरचनामा केन्द्रित रह्यो । पञ्चायती व्यवस्थामा अन्त्यका लागि जनस्तरमा भयको व्यापक विरोध तथा असन्तुष्टिको परिणामस्वरूप २०३६ सालमा जनमत सङ्कलन आयोजना गरियो । तर नतिजा बहुदलीय व्यवस्थाको प्रतिकूलमा आयो । अन्ततः ऐतिहासिक २०४६ सालको जनआन्दोलनले पञ्चायती व्यवस्थालाई अन्त्य गर्दै बहुदलीय प्रजातन्त्र पुनः स्थापित गर्यो । यस प्रणालीमा दलहरू स्वतन्त्र रूपमा चुनावी प्रक्रियामा भाग लिन थाले र सरकारको जिम्मेवारी संसदमा आधारित भयो । राजा ज्ञानेन्द्रले २०६१ सालमा संविधानको उल्लङ्घन गर्दै कार्यकारी शक्ति आफ्नो हातमा लिए पछि लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा अस्थिरता आयो ।

दोस्रो जनआन्दोलन (२०६२/०६३) पछि राजा ज्ञानेन्द्रको सत्ता समाप्त भयो र गणतन्त्रको प्रक्रिया सुरु भयो । यसले नेपालको राजतन्त्रलाई समाप्त गर्दै सम्पूर्ण संवैधानिक र कार्यकारी शक्तिहरू लोकतन्त्र र प्रतिनिधित्वमा आधारित प्रणालीमा लैजाने दिशामा कदम राख्यो । २०६४ सालमा पहिलो संविधानसभाको निर्वाचन भएपनि संविधान जारी गर्न असफल भयो । त्यसपछि २०७० सालमा दोस्रो संविधानसभा गठन भयो, जसले लामो राजनीतिक सङ्घर्षपछि २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी गर्‍यो । यस प्रणालीमा प्रतिनिधित्व, सङ्घीयता र नागरिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस जारी संविधानले नेपाललाई सङ्घीयलोकतान्त्रिक गणतन्त्रको रूपमा पुनः परिभाषित गर्‍यो । यस प्रणालीमा सङ्घ, प्रदेश, र स्थानीय तहको संरचना स्थापित छ । बहुदलीय संसदीय प्रणाली, नागरिक अधिकारको सुनिश्चितता, र पारदर्शिता एवं जवाफदेहितामा जोड दिइएको छ (नेपालको संविधान, २०७२) ।

राजनीतिक प्रणालीहरूले नेपालको इतिहासमा स्थायित्व, अस्थिरता, लोकतान्त्रिक अभ्यास, प्रतिनिधित्व र सुशासनका विभिन्न पक्षहरूलाई चित्रण गर्छन् । यस क्रममा नेपालले शाही तानाशाही, पञ्चायती व्यवस्थादेखि बहुदलीय प्रजातन्त्र र गणतन्त्रसम्मको लामो यात्रा तय गरेको छ, जसले राजनीतिक संरचना, नागरिक सहभागिता र शासनको स्वरूपमा ठुलो प्रभाव पारेको छ । नेपालको संविधान २०७२ अनुसार देशको शासन प्रणाली सङ्घीय ढाँचामा आधारित छ, जहाँ सत्ता तीन तहमा बाँडिएको छ: सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय सरकार । संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्ममा यी तीन तहबिचका अधिकार, जिम्मेवारी र कार्यक्षेत्र स्पष्ट रूपमा तोकिएको छ, जसले साभेदारी र स्वायत्तताको सिद्धान्तमा आधारित शासन प्रणाली सुनिश्चित गरेको छ । नेपालमा अपनाइएको सङ्घीयता देशको बहुजातीय, बहुभाषिक र भौगोलिक विविधतालाई समेट्दै प्रतिनिधित्व, सहभागिता र समावेशिताको सुनिश्चिततामा केन्द्रित छ ।

शासन प्रणालीको दृष्टिले नेपालले संसदीय शासन प्रणाली अङ्गीकार गरेको छ, जसमा कार्यकारी शक्ति प्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा रहेको मन्त्रीपरिषद्मा निहित हुन्छ र सरकार संसद्प्रति उत्तरदायी रहन्छ । यस प्रणालीमा राष्ट्रपति राष्ट्रप्रमुख भएपनि उनी औपचारिक प्रमुखको भूमिकामा मात्र सीमित रहन्छन् । नेपालको यो संसदीय अभ्यास बेलायती प्रकारको वेस्टमिनिस्टर मोडेलबाट प्रेरित मानिन्छ, जसमा संसद् सर्वोच्च संस्थाको रूपमा रहन्छ र सरकारको वैधानिकता तथा स्थायित्व संसद्को विश्वासमा आधारित हुन्छ । विश्वका विभिन्न देशहरूले आफ्ना ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र सामाजिक सन्दर्भअनुसार फरक फरक प्रकारका शासन प्रणालीहरू अपनाएका छन् । अमेरिकामा राष्ट्रपतिय शासन प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ, जहाँ कार्यकारी शक्ति राष्ट्रपति नेतृत्वमा अत्यन्त सशक्त रूपमा केन्द्रित हुन्छ । यस प्रणालीमा कार्यपालिका, विधायिका र न्यायपालिकाबिच स्पष्ट शक्तिको पृथक्करण कायम गरिएको हुन्छ, जसले राजनीतिक स्थायित्व र नियन्त्रणको सन्तुलन सुनिश्चित गर्छ । बेलायतमा संसदीय शासन प्रणाली लागू छ, जहाँ संसद् सर्वोच्च निकाय हो र प्रधानमन्त्री संसद्मा बहुमत प्राप्त दलको नेता भएर सरकारको नेतृत्व गर्छन् ।

फ्रान्सले अर्धराष्ट्रपतिय प्रणाली अपनाएको छ, जसमा राष्ट्रपति र प्रधानमन्त्रीबिच कार्यकारी शक्ति बाँडिएको हुन्छ, अर्थात् द्वैध कार्यकारी व्यवस्था कायम छ । स्विट्जरल्यान्डमा प्रत्यक्ष लोकतन्त्रयुक्त सङ्घीय प्रणाली अभ्यासमा छ, जसमा कार्यकारी शक्ति सामूहिक रूपमा सञ्चालन हुने कलेजियल कार्यकारी र नीति निर्माणमा जनमत सङ्ग्रहजस्ता प्रत्यक्ष लोकतान्त्रिक अभ्यासहरू प्रमुख विशेषता हुन् । अर्कोतर्फ, चीनमा एकदलीय शासन प्रणाली छ, जहाँ कम्युनिस्ट पार्टीले राज्य र समाज दुवैको केन्द्रीय नियन्त्रण गर्दछ र सम्पूर्ण राजनीतिक निर्णयहरू पार्टीको निर्देशनमा सञ्चालन गरिन्छ ।

सङ्घीयता

सङ्घीयशासन प्रणाली त्यस्तो शासन व्यवस्था हो जहाँ कम्तीमा दुई वा सोभन्दा बढी तहका सरकारहरू हुन्छन्, र राज्यशक्ति संविधानद्वारा विभिन्न तहका सरकारहरूबिच विभाजन गरिन्छ ताकि शासन प्रणाली समन्वयात्मक ढङ्गले सञ्चालन गर्न सकियोस् । हाल विश्वका करिब २८ देशहरूले सङ्घीयशासन प्रणाली अवलम्बन गरेका छन् । क्षेत्रफलका आधारमा विश्वका सबभन्दा ठुला ८ राष्ट्रहरूमध्ये ७ वटामा यही प्रणाली लागू छ, जसले यसको विश्वव्यापी महत्व र प्रभावकारिता देखाउँछ । जनसङ्ख्याको हिसाबले पनि विश्वका करिब ४० प्रतिशत मानिसहरू सङ्घीयशासन प्रणालीअन्तर्गत बसोबास गर्छन् । यो प्रणाली रसिया जस्तो विशाल राष्ट्रमा मात्र नभई सेन्ट किट्सजस्तो सानो मुलुकमा समेत सफलतापूर्वक लागू गरिएको उदाहरण पाइन्छ ।

सङ्घीयताको निर्माण प्रक्रियाअनुसार यसलाई दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ : संयोग र वियोग । संयोग (Coming Together वा Aggregation) प्रक्रियामा दुई वा सोभन्दा बढी राज्यहरू आपसमा मिलेर बलियो सङ्घको स्थापना गरी सङ्घीयशासन प्रणाली अपनाउँछन् । उदाहरणका रूपमा रुस, अमेरिका, अस्ट्रेलिया र स्वीट्जरल्याण्डजस्ता मुलुकहरूमा यही प्रक्रियाद्वारा सङ्घीयता विकास भएको हो । वियोग (Holding Together वा Disaggregation) प्रक्रियामा भने कुनै एकीकृत राज्यलाई दुई वा सोभन्दा बढी राज्यहरूमा विभाजन गरी सङ्घीयता लागू गरिन्छ । नाइजेरिया, इथियोपिया र जर्मनीजस्ता देशहरूले यही प्रक्रिया अवलम्बन गरेर सङ्घीयशासन प्रणाली स्थापना गरेका हुन् । नेपालको सन्दर्भमा पनि यही दोस्रो अर्थात् वियोग प्रक्रियामार्फत सङ्घीयता अवलम्बन गरिएको हो, तर यसको कार्यान्वयन र व्यवस्थापन प्रक्रिया अपेक्षाकृत जटिल र चुनौतीपूर्ण देखिन्छ (बस्नेत, २०१९) । नेपालको सङ्घीयता अन्य प्रमुख देशहरूसँग तुलना गर्दा फरक/फरक मोडल र चुनौतीहरू देखिन्छन् । नेपालमा ७ प्रदेशीय सङ्घीयता लागू छ, जसको लक्ष्य समावेशी र बहुसांस्कृतिक शासन सुनिश्चित गर्नु हो, तर शक्तिको कार्यान्वयन र समन्वय अभै चुनौतीपूर्ण छ ।

अमेरिकाको सङ्घीयता “कडा सङ्घीयता” मोडल हो, जहाँ केन्द्र र राज्यबीच स्पष्ट शक्ति विभाजन हुन्छ; यसले राज्यलाई स्वतन्त्रता दिन्छ तर विवाद र असमान नीति कार्यान्वयनको जोखिम बढाउँछ । जर्मनीको सङ्घीयता “संयुक्त सङ्घीयता” मा आधारित छ, केन्द्र र प्रदेशबिच सहकार्य बलियो छ र नीति स्थिरता उच्च छ, तर निर्णय प्रक्रिया कहिलेकाहीं ढिला हुन्छ (लेपिन, २०१२) । भारतको संघीयता बहुसांस्कृतिक र भाषिक विविधता सम्बोधन गर्न लचकदार मोडल हो, तर केन्द्रमा शक्ति धेरै हुने भएकाले प्रदेश स्वतन्त्रता सीमित रहन्छ (कुमार, २०१४) ।

क्यानडा र अष्ट्रेलियामा पनि शक्तिको स्पष्ट विभाजन र प्रदेशीय स्वायत्तता बलियो छ, जसले स्थानीय प्रशासनलाई सक्षम बनाउँछ, तर समन्वयमा कहिलेकाहीं जटिलता आउँछ । स्विट्जरल्याण्डमा “कन्टोन प्रणाली” मार्फत अत्यधिक स्थानीय स्वायत्तता छ, जसले जनसहभागिता र प्रत्यक्ष लोकतन्त्र बलियो बनाउँछ, तर निर्णय प्रक्रिया ढिलो र जटिल हुन्छ । सङ्घीय रूपमा, नेपालमा सङ्घीयता समावेशी र जनप्रतिनिधिमूलक छ, तर कार्यान्वयन र प्रशासनिक क्षमता अभावका कारण अन्य विकसित सङ्घीयदेश जस्ता स्थिरता र प्रभावकारिता अभै हासिल भएको छैन (हजिन्स, राइट, राइट, हाइक, र डब्ल्यू, १९७८) । “अमेरिकाको विकासको सफल अनुभवले दोस्रो, सङ्घीय र राज्य सरकारबिचको शक्तिको उचित बाँडफाँड, जसले विभिन्न तहका सरकारहरूलाई आफ्नो अधिकार र जिम्मेवारी अनुसार काम गर्न सक्षम बनाउँछ र समग्र राजनीतिक प्रणालीको सन्तुलन र स्थायित्व सुनिश्चित गर्छ” (मायर्सन, २०१९) ।

अमेरिकी सङ्घीयता सन् १७८७ देखि नै स्थायी र संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै आएको छ, जसमा सङ्घीयसरकार र राज्यबीच अधिकारको स्पष्ट विभाजन गरिएको छ। यसले शक्ति सन्तुलन र स्वतन्त्र प्रशासनिक एकाइहरूलाई सुनिश्चित गरेको छ, जसका कारण अमेरिकी शासन प्रणाली स्थायित्व र कार्यक्षमताको उदाहरण मानिन्छ (इस्टन, १९८१)। यद्यपि अमेरिकी जनताले राजनीतिसँग सम्बन्धित केही विशेष समस्याहरू देख्छन्। तीमध्ये पार्टीगत द्वन्द्व, राजनीतिक अभियानको उच्च लागत, र विशेष समूहहरू तथा लबिस्टहरूको अत्यधिक प्रभाव प्रमुख रहेका छन् (प्यूरिसर्च सेन्टर, २०२३)। यसको विपरीत, नेपालमा संघीयता अपेक्षाकृत नयाँ र विकासोन्मुख अवस्थामै छ। यसको कार्यान्वयन प्रारम्भिक चरणमै जटिल र चुनौतीपूर्ण बनेको छ। एकात्मक प्रणालीबाट सङ्घीयतामा रूपान्तरण भएका अन्य देशहरूभन्दा नेपालले पनि खर्च व्यवस्थापन, अधिकार बाँडफाँड, र प्रशासनिक संरचनाको दोहोरोपनजस्ता समस्याहरू भोगिरहेको छ (बस्नेत, २०१९)। सङ्घ, प्रदेश, र स्थानीय तहबीच समन्वयको अभाव, राष्ट्रिय एकता कमजोर पार्ने प्रादेशिक सोच, र अनावश्यक संरचना विस्तारका कारण संघीयताको मर्म कमजोर हुँदै गएको छ। संविधानिक अस्पष्टता, स्रोत र अधिकारको असमान वितरण, र प्रशासनिक क्षमता अभावले गर्दा सङ्घीयता पूर्ण रूपमा संस्थागत हुन सकेको छैन। अमेरिकामा संघीयता संविधानमै गहिरो संस्थागत अभ्यासमा आधारित छ भने नेपालमा यो राजनीतिक सहमति र संक्रमणकालीन व्यवस्थाबाट आएको हो (लेपिन, २०१२)। त्यसैगरी, अमेरिकाको न्यायपालिका अत्यन्त स्वतन्त्र र प्रभावशाली छ, जबकि नेपालमा अझै पनि राजनीतिक प्रभाव देखिन्छ। साथै, अमेरिकाको दुई दलीय प्रणालीले राजनीतिक स्थायित्व र नीतिगत निरन्तरता ल्याउँछ भने नेपालमा बहुदलीय प्रतिस्पर्धाले प्रायः अस्थिरता र सरकार परिवर्तनको समस्या बढाएको छ।

संसदीय प्रणाली

नेपालको संसदीय प्रणाली बेलायतको वेस्टमिन्स्टर मोडेलबाट प्रेरित भए पनि यसको व्यावहारिक रूप बेलायतभन्दा निकै फरक देखिन्छ। नेपालको संसद सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको संविधानद्वारा दुई सदन (द्विसदनीय) प्रणालीमा गठन गरिएको छ, जसमा तल्लो सदन प्रतिनिधि सभा र माथिल्लो सदन राष्ट्रिय सभा रहेका छन्। प्रतिनिधि सभामा कुल २७५ सदस्य हुन्छन्, जसमा १६५ सदस्य प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट र ११० सदस्य समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट निर्वाचित हुन्छन्, र यसको कार्यकाल ५ वर्षको हुन्छ (नेपालको संविधान, २०७२)।

राष्ट्रिय सभामा ५९ सदस्य हुन्छन्, जसमा ५६ सदस्य प्रदेश सभाद्वारा चयनित र ३ सदस्य राष्ट्रपतिद्वारा मनोनीत हुन्छन्, र यसको कार्यकाल ६ वर्षको हुन्छ, तर हरेक दुई वर्षमा तिहाइ सदस्यहरूको कार्यकाल समाप्त हुने व्यवस्था छ (नेपालको संविधान, २०७२)। संसदले सरकार गठन, बजेट अनुमोदन, कानून निर्माण, र कार्यपालिकामा निगरानी जस्ता मुख्य जिम्मेवारीहरू निर्वाह गर्छ, जहाँ प्रतिनिधि सभा सरकारप्रति जिम्मेवार रहन्छ भने राष्ट्रिय सभा विधेयकहरूको समीक्षा र सन्तुलन कायम गर्ने भूमिका खेल्छ। दुवै सदनबीच सहकार्य र सन्तुलन कायम रहन्छ, र कुनै पनि विधेयक पारित हुन दुवै सदनको अनुमोदन आवश्यक हुन्छ, तर आर्थिक विधेयकहरू मात्र प्रतिनिधि सभाबाटै प्रस्तुत हुन्छन्। नेपालमा संसदीय प्रणाली “प्रधानमन्त्री केन्द्रित संसदीय लोकतन्त्र” हो, जहाँ प्रधानमन्त्री सरकारको प्रमुख हुन्छ र राष्ट्रपति मात्र संवैधानिक प्रतिनिधि हुन्छ। संसदबाट सरकार चयन हुन्छ र विश्वासको आधारमा चल्छ, तर राजनीतिक अस्थिरता र पार्टी आन्तरिक विवादका कारण कार्यसम्पादन अप्रभाकारिता देखिन्छ।

भारतमा संसदीय प्रणाली प्रधानमन्त्री केन्द्रित छ, सङ्घीयता बहुसांस्कृतिक र भाषिक आधारमा लचकदार छ, तर केन्द्रमा शक्ति बढी भएकाले प्रदेश स्वतन्त्रता सीमित छ। बेलायतमा पूर्ण संसदीय प्रणाली (वेस्टमिनिस्टर मोडल) छ, जहाँ प्रधानमन्त्री संसदको सदस्यबाट चयन हुन्छ, र संसद सर्वोच्च हुन्छ; सङ्घीयता छैन, एकात्मक प्रणाली छ, त्यसैले नीति स्थिरता उच्च तर स्थानीय स्वायत्तता कम छ (दास, २०२४)।

जर्मनीमा संसदीय प्रणाली संघीयतासँग मिश्रित छ; चान्सलर बन्डेस्ट्यागबाट चयन हुन्छ र केन्द्र-प्रदेश सहकार्य बलियो छ। सङ्घीयता स्थिर छ तर निर्णय प्रक्रिया कहिलेकाहीँ ढिला हुन्छ। क्यानडा संसदीय प्रणाली केन्द्र-प्रदेश सहकार्यमा आधारित छ; प्रधानमन्त्री संसदको विश्वासमा निर्भर छ। सङ्घीयता बलियो छ, प्रदेशहरू उच्च स्वायत्तता राख्छन्, तर समन्वय जटिल हुन सक्छ। स्विट्जरल्यान्डमा संसदीय राष्ट्रपति व्यवस्था मिश्रित छ; कार्यकारी परिषद् (Federal Council) निर्णय लिन्छ र राष्ट्रपति प्रतिनिधित्व मात्र गर्छ। सङ्घीयता अत्यधिक स्थानीय स्वायत्तता र प्रत्यक्ष लोकतन्त्रमा आधारित छ, तर निर्णय प्रक्रिया जटिल र ढिला हुन सक्छ (साइबर, मुल्लर र हेलेर, २०१९)।

बेलायतमा संसदीय उत्तरदायित्व, पार्टी अनुशासन र लोकतान्त्रिक मूल्यहरू गहिरो रूपमा जरा गाडेका छन्, जसले शासनलाई स्थायित्व र विश्वसनीयता प्रदान गर्छ। तर नेपालमा राजनीतिक दलहरूबिचको सत्ता सङ्घर्ष, बारम्बारको सरकार परिवर्तन, र अल्पकालीन राजनीतिक गठबन्धनहरूले संसदीय प्रणालीलाई अस्थिर बनाएका छन्। बेलायतमा प्रधानमन्त्री सधैं स्थिर बहुमतमा टिके सम्भावना रहन्छ, जबकि नेपालमा गठबन्धन राजनीतिका कारण प्रधानमन्त्रीको पद प्रायः अस्थिर रहन्छ। त्यस्तै, बेलायतमा संसदीय प्रश्नोत्तर प्रणाली प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गरिन्छ भने नेपालमा यो प्रायः औपचारिकतामा सीमित रहन्छ। साथै, दलीय अनुशासन र राजनीतिक निष्ठाको स्तर बेलायतमा उच्च र परिपक्व देखिन्छ, तर नेपालमा यी पक्षहरू कमजोर हुँदा संसदीय शासनको कार्यक्षमता र उत्तरदायित्वमा कमी आएको छ।

नेपालको संसदको प्रभावकारिताको सन्दर्भमा हेर्दा, नेपालको बदलिँदो राजनीतिक प्रणालीहरूभित्र सहभागी शासनको यात्रा केही हदसम्म प्रगतिशील देखिए पनि अझै पनि सीमाहरू विद्यमान रहेका छन्। संसदमार्फत निर्णय प्रक्रियामा नागरिकको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष संलग्नता समयसँगै बढ्दो देखिए पनि, दलगत संरचनाभन्दा बाहिरका साधारण जनताको वास्तविक प्रभाव सीमित नै रहेको छ। संसदका धेरैजसो प्रक्रियाहरू जस्तै नीति निर्माण, बजेट अनुमोदन, र निगरानी कार्य पहिले नै राजनीतिक रूपमा जोडिएका वा दलगत स्वार्थमा आधारित व्यक्तिहरूले नियन्त्रण गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ, जसका कारण स्वतन्त्र जनमत वा गैरदलगत आवाजहरू पन्छाइएका छन्।

सङ्घीय रूपमा हेर्दा, विभिन्न शासन प्रणालीहरू : पञ्चायती, बहुदलीय, सङ्घीय संरचना र राजनीतिक सन्दर्भहरूले संसदको भूमिकालाई फरक ढङ्गले आकार दिए पनि, कुनै पनि चरणमा संसदले तल्लो तहका जनताको वास्तविक आवाजलाई पूर्ण रूपमा समावेश गर्न सकेको देखिँदैन। संसदको समितिहरू र छलफल संयन्त्रहरूलाई प्रभावकारी बनाउन नसक्नु, सांसदहरूमा दलगत अनुशासनको अति प्रभाव, र सरकारप्रतिको कमजोर जवाफदेहिताले यसको प्रभावकारितामा कमी ल्याएको छ।

त्यसैले, संसदलाई प्रतीकात्मक भन्दा वास्तविक सहभागिताको संस्थाको रूपमा रूपान्तरण गर्न औपचारिक तथा अनौपचारिक सहभागी माध्यमहरू सुदृढ पार्नु, संसदको जवाफदेहितामा सुधार गर्नु, र शासन संरचनामा आवश्यक सुधार ल्याउनु अपरिहार्य छ। नेपालको अर्थपूर्ण लोकतान्त्रिक संसदको संस्थागत सुदृढीकरणमा मात्र होइन, शक्ति सन्तुलन पुनर्संरचनामा पनि निर्भर छ, जसले संसदलाई नागरिकका हितमा बढी समावेशी, उत्तरदायी, र प्रभावकारी बनाउने दिशामा अघि बढाउँछ। सङ्घीय रूपमा, नेपालमा संसदीय प्रणाली

लोकतान्त्रिक र समावेशी छ, सङ्घीयता प्रारम्भिक चरणमा रहेकोले कार्यान्वयन र समन्वय कमजोर छ। अन्य देशहरूले केन्द्र, प्रदेश शक्तिको स्पष्ट विभाजन, स्वायत्तता र नीति स्थिरतामा बल दिएकोले सङ्घीयता र संसदीय प्रणालीको प्रभावकारिता उच्च देखिन्छ।

कार्यपालिका

नेपालको सङ्घीयता र शासन प्रणाली अन्य देशहरूको तुलनामा फरक मोडेलबाट निर्माण भयको देखिन्छ। नेपालमा ७ प्रदेशमा आधारित सङ्घीयता लागू गरिएको छ, जहाँ संसदीय प्रणाली प्रधानमन्त्री केन्द्रित छ र राष्ट्रपति केवल संवैधानिक प्रतिनिधि हुन्, तर केन्द्र र प्रदेशबिचको समन्वय र प्रशासनिक क्षमता कमजोर भएकाले कार्यान्वयन पक्ष कमजोर देखिन्छ। भारतमा पनि प्रधानमन्त्री(मुख्यमन्त्री केन्द्रित संसदीय प्रणाली छ, सङ्घीयता बहुसांस्कृतिक र भाषिक विविधतामा आधारित भए पनि केन्द्रमा शक्ति धेरै भएकाले प्रदेश स्वतन्त्रता सीमित छ। बेलायतमा संसदीय प्रणाली पूर्ण वेस्टमिन्स्टर मोडलमा आधारित छ, प्रधानमन्त्री संसदको विश्वासमा रहन्छ, मन्त्रपरिषद नीति कार्यान्वयन गर्छ र एकात्मक प्रणाली भएकाले नीति स्थिर छ (किसी, २००६)।

जर्मनीमा सङ्घीयता “संयुक्त संघीयता” मोडलमा आधारित छ, कार्यपालिका चान्सलर नेतृत्वमा छ, केन्द्र(प्रदेश सहकार्य बलियो छ तर निर्णय प्रक्रिया कहिलेकाहीँ ढिला हुन्छ। क्यानडामा पनि प्रधानमन्त्री कबिनेट प्रणाली छ, प्रदेश स्वायत्तता बलियो छ तर समन्वय जटिल हुन सक्छ। स्विट्जरल्याण्डमा कार्यपालिका Federal Council मा आधारित छ, राष्ट्रपति केवल प्रतिनिधित्व गर्छ र सङ्घीयता अत्यधिक स्थानीय स्वायत्तता र प्रत्यक्ष लोकतन्त्रमा आधारित छ, तर निर्णय प्रक्रिया जटिल र ढिला हुन्छ (लेहमब्रुच, २००३)।

फ्रान्सको पाँचौँ गणतन्त्र सन् १९५८ मा स्थापित भई अर्ध-राष्ट्रपतिय शासन प्रणाली लागू गरिएको छ, जसमा राष्ट्रपति प्रत्यक्ष रूपमा निर्वाचित हुन्छन् र विदेश नीति तथा राष्ट्रिय सुरक्षाको नेतृत्व गर्छन्, जबकि प्रधानमन्त्री संसदको समर्थनमा सरकार सञ्चालन गर्छन्। यस प्रणालीमा राष्ट्रपति र प्रधानमन्त्रीबिच शक्ति बाँडफाँट हुँदै द्वैध कार्यकारी संरचना बनाइएको छ, जसले शक्ति सन्तुलन कायम राख्ने भूमिका खेल्छ। यसको विपरीत, नेपालमा यस्तो द्वैध कार्यकारी प्रणाली छैन; यहाँ प्रधानमन्त्री कार्यकारी प्रमुख हुन् भने राष्ट्रपति औपचारिक प्रमुखको भूमिकामा मात्र सीमित छन्। फ्रान्समा शक्ति सन्तुलन कायम राख्ने यो द्वैध प्रणालीले राष्ट्रपति र संसदबिच सहअस्तित्व सम्भव बनाएको छ, जसले कार्यपालिका र विधायिकाबिच सहयोग र सन्तुलन कायम राख्न मद्दत पुर्याउँछ (एन्डरसन, २०१३)।

नेपालमा यस्तो अभ्यास पाइँदैन, बरु प्रधानमन्त्रीमा कार्यकारी शक्ति अत्यधिक केन्द्रित छ। साथै, नेपालमा कार्यपालिका र विधायिकाबिचको सिमाना अझै पनि स्पष्ट रूपमा परिभाषित हुन सकेको छैन, जसले शासन प्रणालीमा प्रभावकारिता र सन्तुलनका सवालहरू उठाएको छ। सङ्घीय रूपमा, नेपालमा सङ्घीयतासमावेशी र संसदीय प्रणाली लोकतान्त्रिक भए पनि कार्यान्वयन, प्रशासनिक क्षमता र स्थिरतामा अन्य विकसित सङ्घीयदेश जस्ता बलियो परिणाम अझै प्राप्त भएको छैन।

स्विट्जरल्यान्ड विश्वकै सबैभन्दा प्रत्यक्ष लोकतन्त्रयुक्त सङ्घीयगणराज्यका रूपमा परिचित छ, जहाँ जनमतसंग्रह, पहल र जनप्रतिनिधि संयोजनका माध्यमबाट नागरिकहरू सिधै नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुन्छन्। यस प्रणालीले जनतालाई शासनको केन्द्रीय भाग बनाएको छ, जसका कारण नीतिहरूमा जनमतको प्रत्यक्ष प्रतिबिम्ब देखिन्छ। यसको विपरीत, नेपालमा संविधानले जनमतसङ्ग्रहको व्यवस्था गरेको भए पनि व्यवहारमा यसले निकै सीमित भूमिका खेलेको छ। यद्यपि, स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधि प्रणाली विस्तार हुँदै जाँदा जनसहभागिता केही बढेको देखिन्छ, तर अझै नीतिगत तहमा नागरिकको सिधा प्रभाव स्विट्जरल्यान्डजस्तो

गहिरो छैन (लेहमब्रुच, २००३)। स्विट्जरल्यान्डमा जनताको सहभागिता नीति निर्माणको सबै तहसम्म पुग्ने भएकाले त्यसको लोकतान्त्रिक अभ्यास अत्यन्त परिपक्व छ, जबकि नेपालमा सहभागिता मुख्यतः निर्वाचन प्रक्रियासम्म सीमित छ। त्यस्तै, स्विट्जरल्यान्डको सङ्घीयता आर्थिक रूपमा बलियो र स्वावलम्बी छ, भने नेपालमा वित्तीय र प्रशासनिक रूपमा केन्द्रमा निर्भरता अझै बढी रहेको देखिन्छ।

कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, र न्यायपालिका

नेपालको कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, र न्यायपालिकाको संरचना, अधिकार, र कार्यसम्पादनको विश्लेषण गर्दा अन्य लोकतान्त्रिक राष्ट्रसँग तुलना गर्दा केही महत्वपूर्ण फरकहरू देखिन्छन्। कार्यपालिकाको सन्दर्भमा, अमेरिका पूर्ण रूपमा राष्ट्रपति प्रणालीमा आधारित छ, जहाँ राष्ट्रपति सरकारको प्रमुख हुन्छ, र कार्यपालिकाका सबै निर्णयमा अन्तिम अधिकार राख्छ, तर काङ्ग्रेस र सर्वोच्च अदालतको माध्यमबाट स्पष्ट जवाफदेहिता र शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रण लागू हुन्छ। राष्ट्रपति संसद बिना कानून पास गर्न सक्दैन र अदालतको निर्णयविरुद्ध कार्यकारी आदेश सीमित रहन्छ।

बेलायतको शासन प्रणाली संसदीय प्रणालीमा आधारित छ, जहाँ प्रधानमन्त्री कार्यपालिकाको प्रमुख रहनुको साथै र संसदप्रति जवाफदेहिता रहन्छ, जसले राजनीतिक स्थायित्व र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्छ। नेपालमा संविधानमा कार्यपालिका शक्तिशाली भएपनि राजनीतिक अस्थिरता, गठबन्धन सरकार, र दलगत संघर्षले जवाफदेहिता कमजोर बनाएको छ र नीति कार्यान्वयनमा ढिलाइ तथा निरन्तरता नहुने मुख्य समस्या रहेको छ, व्यवस्थापिकाको सन्दर्भमा, अमेरिकी काङ्ग्रेस दुई सदनबाट बनेको छ र कानून निर्माण, बजेट अनुमोदन तथा कार्यपालिकाको निगरानी स्पष्ट समितिहरू र सुनुवाइमार्फत सम्पन्न हुन्छ, जसले पारदर्शिता, जवाफदेहिता र नीति निरन्तरता सुनिश्चित गर्छ।

जर्मनीमा सङ्घीयसंसद र राज्य परिषद्विच कानून निर्माणमा सन्तुलन कायम छ, र सङ्घीयतथा राज्य सरकारविच अधिकार स्पष्ट रूपमा विभाजित छन्। तर नेपालमा सङ्घीय संसद दुई सदन भएको भएपनि कार्यसम्पादन सामान्यतया कमजोर देखिन्छ, दलगत अस्थिरता, बैठक प्रणाली, र विधेयक ढिला पारित हुनु जस्ता मुख्य चुनौतीहरूले गर्दा जवाफदेहिता र निगरानी प्रणाली पूर्ण रूपमा विकास भएको छैन। न्यायपालिकामा, अमेरिकी न्यायपालिका संवैधानिक रूपमा स्वतन्त्र छ र सर्वोच्च अदालतले कानून र कार्यपालिकाको निर्णयको समीक्षा गर्न सक्छ, जसले लोकतन्त्र र मानव अधिकारको संरक्षण सुनिश्चित गर्छ। जर्मनीमा संवैधानिक न्यायालय कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको निर्णयलाई संवैधानिक मर्यादासँग मेल खान्छ कि छैन जाँच गर्छ, भने भारतको न्यायपालिका पनि स्वतन्त्र छ र संविधानको सर्वोच्चता सुनिश्चित गर्छ (रुबेनफेल्ड, २००५)।

नेपालको राजनीतिक प्रणाली र संविधानमा सरकारका तीन अङ्ग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाविच स्पष्ट अधिकारको सीमाङ्कन छैन, जसका कारण विभिन्न अङ्गहरूविच शक्तिको ओभरलैप वा अतिक्रमण देखिन्छ। कार्यपालिका, जसको नेतृत्व प्रधानमन्त्रीले गर्छ, र विधायिकाबीच कतिपय निर्णयहरूमा स्पष्ट विभाजन नभएको हुँदा राजनीतिक विवाद र अस्थिरता उत्पन्न हुने गर्दछ। न्यायपालिकाले पनि आफ्नो स्वतन्त्रता कायम राख्न खोज्दा कहिलेकाहीं कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाको निर्णयसँग टकरावमा पर्छ। संविधानले लोकतन्त्रका आधारभूत सिद्धान्त जस्तै “चेक एण्ड ब्यालेन्स” र शक्ति सन्तुलन सुनिश्चित गर्न सकेको छैन। सामान्यतया धेरै संसदीय प्रणालीमा प्रधानमन्त्रीलाई संसद विघटन गर्ने अधिकार दिइन्छ, जसले आवश्यक परेमा निर्णय र सत्ता सन्तुलन कायम राख्न मद्दत गर्छ। तर नेपालको संविधानले प्रधानमन्त्रीलाई संसद विघटन

गर्नबाट रोक लगाएको छ, जसले कार्यपालिका र विधायिका बीचको शक्ति सन्तुलनलाई अस्थिर बनाउने जोखिम बढाएको छ ।

यसरी, स्पष्ट अधिकारको सीमाङ्कन नहुँदा, शक्ति ओभरलैप र राजनीतिक द्वन्द्व उत्पन्न हुने, नीति निर्माण र कार्यान्वयन ढिलो हुने, साथै जनप्रतिनिधिमूलक प्रणालीको प्रभावकारिता कमजोर हुने समस्याहरू देखा परेका छन् । संविधान सुधार र स्पष्ट शक्ति विभाजनका माध्यमबाट मात्र नेपालले आफ्नो सङ्घीय लोकतान्त्रिक प्रणालीलाई स्थिर र प्रभावकारी बनाउन सक्छ । नेपालमा न्यायपालिका संविधान अनुसार स्वतन्त्र भए पनि राजनीतिक हस्तक्षेप, संसाधनको कमी र ढिला निर्णयका कारण प्रभावकारिता सीमित छ र अदालतको स्वतन्त्रता व्यवहारमा पूर्ण रूपमा लागू भएको छैन । समग्र रूपमा हेर्दा, अमेरिका र बेलायतमा कार्यपालिका स्पष्ट जवाफदेहिता अन्तर्गत आउँछ, अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीमा सार्वजनिक सुनुवाइ, समिति रिपोर्ट, र बजेट निगरानी प्रणालीले पारदर्शिता सुनिश्चित गर्छ भने न्यायपालिकाले संवैधानिक मर्यादा र मानव अधिकारको रक्षा मजबुत गर्छ । नेपालमा भने दलगत अस्थिरता, गठबन्धन, ढिला न्याय र राजनीतिक दबावले जवाफदेहिता, पारदर्शिता, न्यायिक स्वतन्त्रता, तथा शक्तिको सन्तुलन कमजोर बनाएको छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा सङ्घीय र संसदीय अभ्यास संवैधानिक रूपमा सुदृढ भएपनि व्यवहारिक रूपमा कमजोर देखिन्छ । मुख्य चुनौतीहरूमा दलगत अस्थिरता र शक्ति केन्द्रित राजनीति प्रमुख छन्, जसले नेतृत्व परिवर्तन र गठबन्धनमार्फत नीतिको निरन्तरतामा अबरोध खडा गरेको छ । त्यस्तै, संघियताको अभ्यासमा अधिकार बाँडफाँट अस्पष्ट हुनु, स्रोत वितरणमा असन्तुलन हुनु, र संविधान कार्यान्वयनमा राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमीले चुनौती थपेको छ । संसद्को कार्यक्षमता र जवाफदेहितामा तथा कमजोरीले लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा असर गरेको छ । सुधारका लागि संवैधानिक निकायहरूको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्नु, दल, संस्था र संसद्मा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु, सङ्घीय समन्वय र वित्तीय विकेन्द्रणलाई प्रभावकारी बनाउनु, साथै नागरिक सहभागिता र नीतिमा पारदर्शिता सुदृढ गर्नु आवश्यक देखिन्छ । नेपालको राजनीतिक प्रणालीले विश्वका विभिन्न शासन मोडेलहरूबाट संविधानिक प्रेरणा त लिएको छ तर संस्थागत अभ्यासमा अझै परिपक्वता हासिल गर्न बाँकी छ ।

अमेरिकाको शक्ति पृथक्करण, बेलायतको संसदीय उत्तरदायित्व, फ्रान्सको द्वैध कार्यकारी सन्तुलन, स्विट्जरल्यान्डको जनसहभागिता र चीनको स्थायित्व, यी सबैबाट नेपालले आफ्ना सन्दर्भमा सिक्ने ठाउँ धेरै छन् । सङ्घीयता र संसदीय शासनको सफल कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक स्थिरता, संस्थागत जवाफदेहिता, र संवैधानिक मूल्यहरूको गहिरो अभ्यास आवश्यक छ । अन्ततः नेपालको राजनीतिक प्रणालीले दीर्घकालीन लोकतान्त्रिक स्थायित्व प्राप्त गर्न शक्ति सन्तुलन, पारदर्शिता र जनसहभागिताको गहिरो संस्कृतिलाई संस्थागत गर्नु पर्नेछ ।

नेपालको राजनीतिक प्रणाली सङ्घीय दृष्टान्तबाट विश्लेषण गर्दा विकासोन्मुख लोकतन्त्रको जटिल यात्रा प्रस्तुत गर्दछ । विगत सात दशकमा नेपालले राजतन्त्र, पञ्चायती व्यवस्थादेखि बहुदलीय संसदीय प्रणाली र सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रसम्मको रूपान्तरण अनुभव गरेको छ, जसले राजनीतिक संरचना, कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिका, र नागरिक सहभागितामा महत्वपूर्ण प्रभाव पारेको छ । हालको संसदीय प्रणाली प्रधानमन्त्री केन्द्रित छ, राष्ट्रपति औपचारिक भूमिकामा सीमित छन् । सङ्घीयता प्रारम्भिक चरणमै छ । सङ्घीय रूपमा, नेपालले विश्वका प्रमुख राजनीतिक प्रणालीहरूबाट प्रेरणा लिए पनि (जस्तै अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स,

स्विट्जरल्याण्ड, चीन) संस्थागत स्थायित्व, कार्यक्षमता, शक्ति सन्तुलन र नागरिक सहभागितामा अभूतै चुनौतीहरू भोगिरहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Almond, G. A., & Powell, G. B. (1966). *Comparative Politics: A Developmental Approach*. Little, Brown and Company.
- Anderson, M. C. (2013). *Government in France: an introduction to the executive power*. Elsevier.
- Das, D. (2024). *The System of Functioning of Various Houses of Parliament: a Comparative Study of India and Britain*. Available at SSRN 4710534.
- Diamond, L. (2019). *Ill Winds: Saving Democracy from Russian Rage, Chinese Ambition, and American Complacency*. Penguin.
- Easton, D. (1965). *A Framework for Political Analysis*. Prentice-Hall.
- Easton, D. (1981). The political system besieged by the state. *Political Theory*, 9(3), 303-325.
- Hague, R., Harrop, M., & McCormick, J. (2019). *Comparative Government and Politics: An Introduction* (11th ed.). Palgrave Macmillan.
- Heywood, A. (2019). *Politics* (5th ed.). Red Globe Press.
- Hodgins, B., Wright, D. I., Wright, D., & Heick, W. (1978). *Federalism in Canada and Australia: The early years*. Wilfrid Laurier Univ. Press.
- Keasey, K. (2006). Executive compensation in the UK. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 14(3), 235-241.
- Kumar, C. (2014). Federalism in India: A critical appraisal. *Journal of Business Management and Social Science Research*, 3(9), 31-43.
- Lehmbruch, G. (2003). Federal state-building and the origins of executive federalism: A comparison of Austria, Germany and Switzerland.
- Lépine, F. (2012). A Journey through the History of Federalism. *L'Europe en formation*, 363(1), 21-62.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. Yale University Press.
- Linder, W. (2010). *Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies*. Palgrave Macmillan.
- Myerson, R. B. (2019). The strength of American federal democracy: Lessons for global development.
- Pew Research Center. (2023, september 19). The biggest problems and greatest strengths of the U.S. political system. <https://www.pewresearch.org/politics/2023/09/19/the-biggest-problems-and-greatest-strengths-of-the-u-s-political-system/>
- Rubinfeld, J. (2005). *Revolution by Judiciary: The Structure of American Constitutional Law*. Harvard University Press.
- Sieberer, U., Müller, W. C., & Heller, M. I. (2011). Reforming the rules of the parliamentary game: Measuring and explaining changes in parliamentary rules in Austria, Germany, and Switzerland, 1945-2010. *West European Politics*, 34(5), 948-975.

- Skowronek, S. (2011). *Presidential Leadership in Political Time: Reprise and Reappraisal*. University Press of Kansas.
- Stepan, A. (1999). *Federalism and Democracy: Beyond the U.S. Model*. *Journal of Democracy*, 10(4), 19-34.
- Whelpton, J. (2005). *A History of Nepal*. Cambridge University Press.
- Zheng, Y. (2012). *The Chinese Communist Party as Organizational Emperor*. Routledge.
- नेपालको संविधान (२०७२). <https://lawcommission.gov.np/content/13437/nepal-s-constitution/>
- बस्नेत, ललितकुमार (फेब्रुअरी ४). नेपालमा सघीय शासन प्रणालीको कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतिहरू र अबको बाटो । <https://www.prasashan.com/2019/02/04/103317/>
- भुसाल, (थानेश्वर (२०२३). विविध राजनीतिक प्रणालीमा नेपालको सहभागी शासन: तुलनात्मक दृष्टिकोण. *एशियन जर्नल अफ पोलिटिकल साइन्स* ३१(३). २५५(२७२
- शर्मा, हरि (सन् २०२३, अगस्ट ३) नेपाल कति बन्यो, कति बिग्रियो । <https://www.samakalinsahitya.com/sahitya/details/5986>

स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन: विगत, वर्तमान र भविष्य

किरण साउंद

स्ववियु सभापति

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस तथा स्कुल अफ एग्रिकल्चर

स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन शैक्षिक संस्थामा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको अधिकार, हकहित र सहभागिताको प्रतिनिधि संस्था हो। यसले विद्यार्थी र क्याम्पस प्रशासनविच पुलको भूमिका निर्वाह गर्दछ। स्ववियुले शैक्षिक, सांस्कृतिक, खेलकुद तथा सामाजिक गतिविधिहरू सञ्चालन गरी नेतृत्व विकास, अनुशासन र लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई प्रोत्साहन गर्दछ। विद्यार्थीहरूको समस्या समाधानका लागि आवाज उठाउनु, रचनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु तथा शैक्षिक वातावरण सुधारमा सहयोग पुर्याउनु स्ववियुको मुख्य उद्देश्य हो। कुनै पनि शैक्षिक संस्थाको मेरुदण्ड भनेका त्यहाँका विद्यार्थी हुन्। विद्यार्थीहरूको साभा आवाज र हकहितको संरक्षण गर्ने आधिकारिक निकाय स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन (स्ववियु) हो। स्ववियु केवल एक निर्वाचित संयन्त्र मात्र होइन, यो लोकतन्त्रको पहिलो पाठशाला र सामाजिक न्यायको संवाहक पनि हो। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस र स्कुल अफ एग्रिकल्चरमा स्ववियुको नेतृत्व गरिरहँदा मैले के महसुस गरेको छु भने विद्यार्थी राजनीति भनेको केवल नारावाजी होइन, यो त व्यवस्थापन, सेवा र विचारको सङ्गम हो। विगतको विरासतलाई थाम्दै वर्तमानका समस्यासँग जुधेर भविष्यको सुनौलो बाटो कोर्नु नै हाम्रो मुख्य उद्देश्य हो। एक गौरवशाली इतिहास भएको स्ववियु विद्यार्थीहरू साभा संस्था हो।

नेपालका उच्च शैक्षिक संस्थाहरूमा विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागिता र नेतृत्वलाई प्रोत्साहन गर्ने प्रमुख निकाय भनेको स्ववियु स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन हो। स्ववियु केवल राजनीतिक अभ्यासको माध्यम मात्र नभई शैक्षिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकासमा विद्यार्थीहरूको आवाजलाई संस्थागत गर्ने प्लेटफर्म पनि हो। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस जस्तो उच्च शैक्षिक संस्थामा स्ववियुको भूमिका अभै महत्त्वपूर्ण रहेको छ। यसले विद्यार्थीहरूको आवश्यकता, आकाङ्क्षा र अधिकारलाई प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्ने अवसर दिएको छ। स्ववियुको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूको शैक्षिक हित, अधिकार र क्याम्पस प्रशासनसँग सहकार्य गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु हो। स्ववियुले विद्यार्थीसँग सहकार्य गर्दै क्याम्पसको विकासमा केन्द्रित हुनपुगेको छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशमा अवस्थित यस क्याम्पसले विद्यार्थीलाई उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने अवसरमा स्ववियुले थप सहयोग गर्दै आएको छ। यहाँका विद्यार्थीहरू प्रायः मध्यम तथा निम्न आर्थिक पृष्ठभूमिबाट आएका छन्। स्ववियुले शिक्षणसँगै सामाजिक उत्तरदायित्व पूरा गर्ने प्रयासमा क्याम्पसलाई सहयोग गर्दै आएको छ।

नेपालको सन्दर्भमा वि.सं. २००४ को जयतु संस्कृतम् आन्दोलनले शैक्षिक अधिकारका लागि मार्ग प्रशस्त गर्यो। २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनले पञ्चायती व्यवस्थाको जग हल्लाइदिएको थियो भने २०४६ र २०६२/६३ को जनआन्दोलनमा विद्यार्थीको रगत र पसिनाले नै देशमा लोकतन्त्र र गणतन्त्र सम्भव भयो। २०८२ साल भाद्र २३ र २४ गतेको जेन्जी आन्दोलनमा पनि विद्यार्थीहरूको नै अगुवाइमा देशको सरकार नै परिवर्तन भई नागरिक सरकार बनेको ज्वलन्त उदाहरण हामी माभ्र ताजै छ। स्ववियुले देशलाई सक्षम राजनीतिक नेतृत्व उत्पादन गर्न जगको काम गर्दै आएको छ। इतिहासका हरेक कालखण्डमा विद्यार्थीहरूले आफ्नो शैक्षिक मुद्दा मात्र होइन, राष्ट्रिय स्वाधीनता र नागरिक स्वतन्त्रताका लागि बलिदान दिएका छन्।

स्ववियुले शैक्षिक सुधारका लागि विद्यार्थीको सुभावा सङ्कलन गर्ने, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, इन्टरनेट सुविधा जस्ता शैक्षिक पूर्वाधारमा सुधार गर्न क्याम्पस प्रशासनलाई दबाव दिँदै आएको छ । विद्यार्थीलाई नेतृत्व सिकाउने अवसर प्रदान गर्ने र क्याम्पसमा सांस्कृतिक कार्यक्रम, खेलकुद प्रतियोगिता, साहित्यिक गोष्ठी आयोजना गर्दै आएको छ । राष्ट्रिय पर्व वा विशेष अवसरमा विद्यार्थी सहभागितालाई जोड दिँदै आएको छ । शिक्षण शुल्क, परीक्षा, प्रशासनिक कमजोरीका विषयमा विद्यार्थीको पक्षमा आवाज उठाउने र विद्यार्थीलाई कानुनी वा प्रशासनिक प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । क्याम्पसमा भवन, पुस्तकालय, खेलमैदान, शौचालय, खानेपानी जस्ता आधारभूत पूर्वाधार निर्माणमा पहल गर्दै आएको छ । स्ववियुले स्थानीय सरकार वा सङ्घीय निकायसँग सहकार्य गरी बजेट ल्याउन पहल गर्दै आएको छ ।

मैले सभापतिको जिम्मेवारी सम्हालेको आठ महिनाको अवधिमा हामीले विद्यार्थीको मन जित्ने गरी काम गर्ने प्रयास गरेका छौं । हामीले कुनै पक्षपात नगरी “विद्यार्थीको हित नै सर्वोपरी” भन्ने मूल मन्त्रलाई आत्मसात् गर्दै आएका छौं । कार्यकालको सुरुमै स्ववियु कार्यालयको सरसफाइ र व्यवस्थापन गरेर हामीले संस्थागत सुधारको सङ्केत दियौं । क्याम्पस परिसर र मूल गेटसम्मको बृहत् सरसफाइ कार्यक्रममा युथ रेड क्रस सर्कल र क्वालिटि सर्कलसँगको समन्वयले सामूहिक कार्यको सन्देश दिएको छ । क्याम्पसको मूल गेटमा राष्ट्रिय भण्डा फहराउने कार्यले प्रत्येक विद्यार्थीमा राष्ट्रप्रेम र संस्थाप्रतिको गौरव भाव जागृत गराएको छ ।

हाम्रो कार्यकालको सबैभन्दा ठुलो र महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भनेको सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारसँगको सफल समन्वय हो । हामीले पेस गरेको प्रस्तावको आधारमा प्रदेश सरकारले यस क्याम्पसलाई ७५ लाख रुपैयाँ भौतिक संरचना निर्माणका लागि विनियोजन गरेको छ । यो बजेट शैक्षिक संस्थाहरूमध्येकै उच्च हो । यसले हाम्रो क्याम्पसको मुहार फेर्न ठुलो मद्दत गर्नेछ । साथै, स्कुल अफ एग्रिकल्चरको नयाँ भवनका लागि आवश्यक फर्निचरको व्यवस्था गर्न हामीले विश्वविद्यालयका भिसी र रजिस्ट्रारसँग निरन्तर पैरवी गरिरहेका छौं । प्रशासनिक सुस्ततालाई चिर्दै बिबिए कार्यक्रममा छ वर्षपछि संयोजक नियुक्त गराउन सफल हुनु हाम्रो उपलब्धि हो । विद्यार्थीले भोग्ने साना तर महत्त्वपूर्ण समस्याहरूलाई हामीले नजिकबाट हेरेका छौं । शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्था, पानी पिउनका लागि गिलासको प्रबन्ध र गर्मी समयमा कक्षाकोठामा पड्खा तथा आधुनिक शिक्षणका लागि प्रोजेक्टरको मागलाई हामीले क्याम्पस प्रशासनसँग बसेर पूरा गरायौं । विशेष गरी छात्राहरूको स्वास्थ्य संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राखी स्यानिटरी प्याडको व्यवस्थापनलाई अनिवार्य बनाइएको छ । यस्ता कार्यहरूले विद्यार्थीलाई क्याम्पस आफ्नो अभिभावक हो भन्ने अनुभूति गराएको छ ।

एक चुनौतीपूर्ण यात्रा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको स्वामित्वमा रहेको करिब ३०० विघा जमिन लामो समयदेखि अतिक्रमित छ । यो जमिन क्याम्पसको भविष्य र आर्थिक स्वायत्तताको मेरुदण्ड हो । हामीले यो जमिन खाली गराउनका लागि विश्वविद्यालय, भिसी र सर्वोच्च अदालतसम्म ध्यानाकर्षण पत्र पठाएका छौं । यो लडाइँ कठिन छ, तर हामी पछि हट्ने छैनौं । यसका साथै, सामाजिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत टीकापुर नगरपालिका वडा नम्बर १ सँग समन्वय गरी एक लाख रुपैयाँ विनियोजन गराई चौतारो निर्माणको कार्य अघि बढाएका छौं । यसले क्याम्पस र समुदायबिचको सम्बन्धलाई अझ प्रगाढ बनाएको छ । नवागुन्तुक विद्यार्थी भाइबहिनीहरूको स्वागत कार्यक्रम पनि हामीले सम्पन्न गरेका छौं ।

आजको जेन्जी पुस्ता प्रविधिमा जन्मेर हुर्किएको पुस्ता हो । उनीहरू ढिलासुस्ती र परम्परागत राजनीतिक भाषण सहँदैनन् । उनीहरूको विद्रोह सिस्टममा पारदर्शिता र परिणामका लागि हो । हामीले यसलाई सकारात्मक रूपमा लिएका छौं । भर्नाको समयमा सामाजिक सञ्जालमार्फत प्रचारप्रसार गर्ने र कक्षा १२ का विद्यार्थीलाई केन्द्रमै पुगेर स्वागत गर्ने शैलीले हामीलाई नयाँ पुस्तासँग जोडेको छ । यो पुस्तालाई अब राजनीतिक

कार्यकर्ता मात्र बनाउने होइन, दक्ष जनशक्ति र उद्यमी बनाउन स्ववियुले नयाँ सोचका साथ काम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

हाम्रो साभा बाटो नेपालको शैक्षिक क्षेत्र अहिले गम्भीर मोडमा छ । दक्ष जनशक्तिको पलायन र विश्वविद्यालयहरूमा हुने राजनीतिक हस्तक्षेप ठुलो चुनौती हो । हाम्रो क्याम्पसमा पनि प्राध्यापक र कर्मचारीहरूको स्थायी व्यवस्थापन हुन नसक्नु दुखद छ । विश्वविद्यालय सेवा आयोग मार्फत यी पदहरू पूर्ति गर्न हामीले जोडदार माग गरिरहेका छौं । शैक्षिक क्यालेन्डरको अभाव र ढिलो परीक्षा फल जस्ता समस्याले विद्यार्थीको भविष्य अन्योलमा परेको छ । यी चुनौतीलाई चिर्न अब स्ववियुले केवल आन्दोलन मात्र होइन, ठोस नीतिगत बहस र समाधानका उपायहरू पनि पेस गर्नुपर्छ । चुनौतीका विचमा अवसरहरू पनि प्रशस्त छन् । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस सुदूरपश्चिमको शैक्षिक हब बन्ने क्षमता राख्छ । हामीले निःशुल्क अध्यापन अनुमति पत्र (लाइसेन्स) कक्षा सञ्चालन गरेर विद्यार्थीलाई थप लाभान्वित बनाएका छौं । आगामी दिनमा हामीले पुस्तकालयलाई डिजिटल बनाउने, ई(लर्निङ प्लेटफर्महरू विस्तार गर्ने र विद्यार्थीको सिप विकासका लागि इनोभेसन सेन्टर स्थापना गर्ने लक्ष्य राख्नुपर्छ । क्याम्पसलाई प्रविधिमैत्री र अनुसन्धानमूलक बनाउनु नै हाम्रो भावी कार्यदिशा हुनेछ ।

अन्त्यमा, स्ववियु केवल नाम मात्र होइन, यो हजारौं विद्यार्थीको आशा र भरोसाको केन्द्र हो । आठ महिनाको अवधिमा हामीले गरेका कामहरू केवल सुरुवात हुन्, गन्तव्य अबै टाढा छ । विगतको गौरवशाली इतिहासबाट सिक्दै र वर्तमानका चुनौतीहरूलाई चिर्दै हामी टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई एक नमुना शैक्षिक संस्था बनाउन प्रतिवद्ध छौं । विद्यार्थी साथीहरूको साथ र सहयोगले नै हामीले असम्भव जस्ता देखिने कामहरू सम्भव बनाउन सकेका हौं । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्ववियुको भूमिका बहुआयामिक रहेको छ । यसले विद्यार्थीको शैक्षिक हित मात्र होइन, सामाजिक, सांस्कृतिक र लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई पनि सुदृढ बनाएको छ । क्याम्पसमा स्ववियु विद्यार्थीहरूको आवाजलाई संस्थागत गर्ने प्रमुख माध्यम हो । स्रोत र साधनको अभाव जस्ता चुनौतीहरू छन्, तर पारदर्शिता, सहकार्य र विद्यार्थी हितलाई प्राथमिकता दिँदै स्ववियुले क्याम्पसमा अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीको हितमा विगतदेखि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ र आगामी दिनमा पनि यस कार्यमा सक्रिय भएर लाग्नेछ । सम्पूर्ण विद्यार्थी, अभिभावक, प्राध्यापकहरूको सहकार्यबाट नै हामी अगाडि बढ्ने भएकाले रचनात्मक सल्लाह र सुझावको अपेक्षा गर्छौं । आउनुहोस्, हामी सबै मिलेर एक सुन्दर, शान्त र शैक्षिक रूपले समृद्ध क्याम्पस निर्माणको महाअभियानमा सहभागी बनेौं ।

जय विद्यार्थी ! जय स्ववियु ।

Experience of Multiple VAT in India, China, and France: Lessons for Nepal

✉ Keshar Bahadur Kunwar, PhD
Associate Professor
Tikapur Multiple Campus
Mail: keshar497@gmail.com

Abstract

The Value Added Tax (VAT) has emerged as one of the most significant fiscal instruments in contemporary tax systems. This study critically examines the experiences of India, China, and France with their respective VAT and Goods and Services Tax (GST) regimes, with a view to deriving policy implications for Nepal. India has transitioned from the Modified Value Added Tax (MODVAT) to the Central Value Added Tax (CENVAT) and, ultimately, to the dual GST framework. China's reforms entailed the gradual replacement of its turnover-based Business Tax (BT) with a comprehensive VAT, covering both goods and services. France, the pioneer of VAT in 1954, later integrated its system into the European Union's harmonized VAT framework. Each trajectory highlights distinct challenges, including compliance burdens, political negotiations, rate complexities, and tax evasion. Nepal, which has implemented a single VAT rate since 1997, continues to face challenges of fairness, compliance, and revenue adequacy. This paper argues that Nepal should transition towards a multiple-rate VAT system in order to promote equity, improve efficiency, and strengthen revenue mobilization. Key recommendations include the application of reduced rates on necessities, moderate rates on intermediate and capital goods, and higher rates on luxury and demerit goods, coupled with enhanced administrative reforms. The article concludes that the adoption of a differentiated VAT structure, informed by international experiences, could substantially contribute to Nepal's fiscal sustainability and inclusive economic development.

Key Words: Multiple VAT Rates, Goods and Service Tax(GST), Central Value Added Tax (CENVAT), Modified Value Added Tax(MODVAT)

1. Introduction

Taxation constitutes a cornerstone of state-building, revenue mobilization, and macroeconomic stability. Among various tax instruments, the Value Added Tax (VAT) has become a dominant form of indirect taxation globally. Since its inception in France in 1954, VAT has been adopted by over 160 countries due to its efficiency in revenue generation and its ability to mitigate the cascading effects associated with turnover taxes (Blazic & Dimitric, 2009).

Nepal adopted VAT in 1997 at a single rate of 13 per cent. While the system has significantly enhanced resource mobilization, concerns remain regarding equity, administrative effectiveness, and compliance. In contrast, several countries, including India, China, and France, have introduced multiple VAT or GST rates to address distributive concerns, stabilize revenue flows, and align taxation with developmental priorities (Dahal, 2009).

The purpose of this study is to critically analyze the VAT experiences of India, China, and France, focusing on their evolution, structures, exemptions, and challenges. The comparative analysis is employed to extract relevant lessons for Nepal, culminating in recommendations for reforming its VAT framework.

2. Conceptual Framework of VAT

VAT is a consumption-based tax levied at multiple stages of production and distribution but borne ultimately by the final consumer. It operates on the principle of taxing value addition, with the mechanism of input tax credit preventing cascading effects.

2.1 Types of VAT Systems

- Single-rate VAT: A uniform rate applied to all taxable goods and services.
- Multiple-rate VAT: Differentiated rates imposed according to the category of goods and services, such as necessities, capital goods, and luxuries.
- Destination-based VAT: Taxation at the place of consumption.
- Origin-based VAT: Taxation at the place of production, though this approach is rare.

2.2 Rationale for Multiple VAT Rates

The adoption of multiple VAT rates is often justified on grounds of equity and efficiency. Lower rates on essential goods protect low-income households, while higher rates on luxuries and demerit goods enhance revenue and discourage socially undesirable consumption. Differentiated rates can also promote industrial development by reducing the tax burden on capital goods. However, multiple rates introduce administrative complexity and heighten compliance challenges.

3. Experience of India

3.1 Historical Evolution

India's indirect tax reforms evolved progressively:

- 1986: Introduction of MODVAT to reduce cascading excise duties.
- 2004: Transition to CENVAT with broader credit provisions.
- 2017: Implementation of GST, replacing a multitude of central and state taxes (Nayyar & Singh, 2018).

3.2 GST Regime

India adopted a dual GST model: the Central GST (CGST) levied by the Union Government and the State GST (SGST) levied by State Governments. The Integrated GST (IGST) applies to interstate transactions. GST subsumed excise duties, VAT, service tax, and local levies (Malar, 2018).

3.3 Rate Structure

- Four principal slabs: 5%, 12%, 18%, and 28%.
- Exemptions: education and healthcare.
- Additional on demerit goods such as tobacco and luxury automobiles.

3.4 Achievements and Challenges

- Simplification of the indirect tax system across states.
- Expansion of the tax base and improved compliance through digital invoicing.
- Initial challenges included compliance burdens, technical issues with filing, and frequent revisions in rates.
- Fiscal tensions emerged between the Centre and States regarding revenue-sharing.

4. Experience of China

4.1 Historical Background

Prior to 1978, China's taxation was dominated by turnover taxes under a centrally planned system. The 1994 reform introduced VAT alongside the Business Tax (BT). Between 2012 and 2016, BT was phased out, and VAT was extended to services, real estate, and finance (Zhang et al., 2018).

4.2 VAT Regime

- Standard VAT rate: 13%.
- Reduced rates: 9%, 6%, 5%, and 3%.
- Zero-rating for exports.
- Exemptions include certain agricultural products and social services (Bai & Liu, 2019).

4.3 Achievements and Challenges

- VAT significantly broadened the revenue base.
- Alignment with OECD principles improved international comparability.
- Persistent challenges included complexity in taxing financial services and managing exemptions.
- Central-provincial revenue-sharing remained contentious.

5. Experience of France

5.1 Historical Evolution

France pioneered VAT in 1954 under the leadership of Maurice Lauré. Initially limited to the industrial sector, the VAT was expanded to most goods and services by 1979. France subsequently aligned its VAT regime with the European Union's harmonized framework (Borowiecki & Navarrete, 2018).

5.2 VAT Regime

- Standard rate: 20%.
- Reduced rates: 10%, 5.5%, and 2.1%.
- Zero-rating for exports. (Gampl, 2021).

5.3 Achievements and Challenges

- VAT has become a stable source of government revenue.
- Multiple rates enhance equity by taxing necessities at lower rates.
- Nevertheless, VAT fraud, particularly carousel fraud, has been a persistent issue.
- EU-level harmonization restricts national flexibility in VAT policy.

6. Comparative Analysis of India, China, and France

Feature	India (GST)	China (VAT)	France (VAT)
Introduction Year	2017	1994 (major reform)	1954
Structure	Dual GST (Union and States)	Central VAT with revenue-sharing	EU-harmonized VAT
Standard Rate	18%	13%	20%
Reduced Rates	5%, 12%	3%, 5%, 6%, 9%	10%, 5.5%, 2.1%
Exemptions	Health, education	Agriculture, selected services	Health, education, finance
Challenges	Compliance burden, fiscal disputes	Revenue-sharing, financial services	VAT fraud, evasion

The comparative analysis demonstrates that while India and China have pursued reforms to address federal and structural complexities, France has emphasized harmonization and social equity. Each model offers insights into balancing efficiency, equity, and administrative feasibility.

7. Implications for Nepal

Nepal's VAT regime, implemented at a single rate of 13% since 1997, has been relatively effective in mobilizing resources. Nonetheless, several challenges persist:

- Equity concerns: A flat VAT rate disproportionately burdens low-income households.
- Revenue constraints: Growing expenditure needs require a more elastic revenue base.
- Informality: Widespread tax evasion and a large informal sector undermine effectiveness.
- Administrative limitations: Weak enforcement capacity and limited digital infrastructure.

Key Lessons:

- From India: adopt digital compliance systems and strengthen federal-subnational coordination.
- From China: extend VAT comprehensively to services and modernize legislation.
- From France: introduce multiple rates to balance revenue needs with distributive justice.

8. Policy Recommendations for Nepal

1. Adoption of Multiple VAT Rates:

- 2-7% on essential goods (foodstuffs, medicines).
- 8-13% on intermediate and capital goods.
- 14-19% on luxury and demerit goods.

2. Strengthening Tax Administration:

- Digital invoicing, e-filing, and robust audit mechanisms.
- Enhanced institutional capacity within the Inland Revenue Department.

3. Encouraging Compliance:

- Public awareness campaigns.
- Simplified filing systems for small and medium enterprises.

4. Reducing Informality:

- Incentivize formalization through tax credits and reduced compliance costs.

5. Revenue Sharing with Subnational Governments:

- Provide municipalities with a defined share of VAT revenue to finance local development.

6. Mitigating Regressive Effects:
- Utilize VAT revenues to fund targeted subsidies for vulnerable groups.

9. Conclusion

The experiences of India, China, and France underscore that VAT systems must be adapted to the political economy and administrative realities of each country. India's GST demonstrates the complexities of federal arrangements; China's gradual transition highlights the importance of sequencing reforms; and France's multi-rate VAT underscores the balance between equity and revenue mobilization. For Nepal, a multiple-rate VAT system, combined with administrative strengthening and enhanced compliance mechanisms, represents a pragmatic path forward. Such reforms would promote fairness, broaden the tax base, and contribute to sustainable fiscal policy. By drawing on international best practices while tailoring policies to domestic realities, Nepal can modernize its VAT regime to support inclusive growth and economic resilience.

References

- Bai, J., & Liu, J. (2019). *The impact of international trade barriers on exports: Evidence from a nationwide vat rebate reform in China* (No. 26581). National Bureau of Economic Research.
- Blazic, H., & Dimitric, M. (2009). The reduced VAT rate for small business in Croatia. *Zbornik Radova Ekonomski Fakultet Rijeka*, 27(1), 83-114. <https://search.proquest.com/docview/225154531?accountid172684>
- Borowiecki, K. J., & Navarrete, T. (2018). Fiscal and economic aspects of book consumption in the European Union. *Journal of Cultural Economics*, 42(2), 309-339.
- Dahal, M. K. (2009). Taxation in Nepal: Structure, issues and reforms. *Economic Journal of Nepal*, 32(1), 1-13.
- Gampl, M. (2021, March 29). France VAT in 2020: Definition and different rates. <https://www.hellotax.com/blog/taxation/vat-rate/france/> (cited date 2021, Aug. 23)
- Malar, G.V.J Joseph Benedict. (2018). *The effect of GST on Indian E-commerce Industry*, [Unpolished thesis], Tilburg University.
- Nayyar, A., & Singh, I. (2018). A Comprehensive analysis of goods and services Tax (GST) in India. *Indian Journal of Finance*, 12(2), 57-71.
- Zhang, L., Chen, Y., & He, Z. (2018). The effect of investment tax incentives: Evidence from China's value-added tax reform. *International Tax and Public Finance*, 25(4), 913-945.

Appropriate use of inference in social research

Devraj Joshi, PhD
Associate Professor
Tikapur Multiple Campus

Abstract

Many of researchers use Z-test, t-test, F-test, Chi-square test and other inferences in their quantitative research but it is found that not proper inference is used according to the data they collected and situations the appropriate inference we need. So I present here some cases for appropriate use of some inferences in different types of data and situations of analysis. This will be useful for researchers in their quantitative analysis.

Introduction

In the field of data analysis, we use mainly two types of statistics, descriptive statistic and inferential statistic. In descriptive statistics a single value is calculated to describe the nature of data. They may be mean, mode, median, dispersion value, skewness, kurtosis, correlation etc. In inferential statistics testing of hypothesis about population parameter as well as non-parametric test is carried out. The acceptance or rejection of null hypothesis is decided by comparing P-value of test statistics and level of significance. The using of statistics depends on the scale of measurement of data that we collect from primary or secondary sources. Therefore we first introduce different types of scales of measurement of data.

Nominal scale:

Nominal scale is simply a system of assigning number symbols to events in order to label them. The usual example of this is the assignment of numbers of basketball players in order to identify them. Such numbers cannot be considered to be ordered scale for their order. The numbers are just convenient labels for the particular class of events and as such have no quantitative value. Nominal scales provide convenient ways of keeping track of people, objects and events.

Ordinal scale:

The ordinal scale represents order of events, but there is no attempt to make the equal intervals of the scale in terms of some rule. Rank orders represent ordinal scales and are frequently used in research relating to qualitative phenomena. A student's rank in his graduation class involves the use of an ordinal scale. One has to be very careful in making statement about scores based on ordinal scales. For instance, if Ram's position in his class is 10 and Mohan's position is 40, it cannot be said that Ram's position is four times as good as that of Mohan. The statement would make no sense at all. Ordinal scales only permit the ranking of items from highest to lowest. Ordinal measures have no absolute values, and the real differences between adjacent ranks may not be equal. All that can be said is that one person is higher or lower on the scale than another, but more precise comparisons cannot be made. Thus, the use of an ordinal scale implies a statement of 'greater than' or 'less than' without our being able to state how much greater or less. The real difference between ranks 1 and 2 may be more or less than the difference between ranks 5 and 6. Since the numbers of this scale have only a rank meaning.

Interval scale:

In the case of interval scale, the intervals are adjusted in terms of some rule that has been established as a basis for making the units equal. The units are equal only in so far as one accepts the assumptions on which the rule is based. Interval scales can have an arbitrary zero, but it is not possible to determine for them what may be called an absolute zero or the unique origin. The primary limitation of the interval scale is the lack of a true zero; it does not have the capacity to measure the complete absence of a trait or characteristic. The Fahrenheit scale is an example of an interval scale and shows similarities in what one can and cannot do with it. One can say that an increase in temperature from 30° to 40° involves the same increase in temperature as an increase from 60° to 70°, but one cannot say that the temperature of 60° is twice as warm as the temperature of 30° because both numbers are dependent on the fact that the zero on the scale is set arbitrarily at the temperature of the freezing point of water. The ratio of the two temperatures, 30° and 60°, means nothing because zero is an arbitrary point. Interval scales provide more powerful measurement than ordinal scales for interval scale also incorporates the concept of equality of interval. As such more powerful statistical measures can be used with interval scales.

Ratio scale:

Ratio scales have an absolute or true zero of measurement. The term 'absolute zero' is not as precise as it was once believed to be. We can conceive of an absolute zero of length and similarly we can conceive of an absolute zero of time. For example, the zero point on a centimetre scale indicates the complete absence of length or height. But an absolute zero of temperature is theoretically unobtainable and it remains a concept existing only in the scientist's mind. The number of minor traffic-rule violations and the number of incorrect letters in a page of type script represent scores on ratio scales. Both these scales have absolute zeros and as such all minor traffic violations and all typing errors can be assumed to be equal in significance. With ratio scales involved one can make statements like "Ram's" typing performance was twice as good as that of "Hari." The ratio involved does have significance and facilitates a kind of comparison which is not possible in case of an interval scale. Ratio scale represents the actual amounts of variables. Measures of physical dimensions such as weight, height, distance, etc. are examples. Generally, all statistical techniques are usable with ratio scales and all manipulations that one can carry out with real numbers can also be carried out with ratio scale values. Multiplication and division can be used with this scale but not with other scales mentioned above

Appropriate measure according to scale of data**• For ratio data:**

As we know, ratio data has a true, absolute zero point; we can perform every mathematical operation on it such as addition, subtraction, multiplication, and division. This makes it the most versatile and powerful data type, unlocking the full toolkit of descriptive and inferential statistics. The summary of all types of measure that can be carried out on these types of data is given below.

Category	Statistical Measure	Why It's Appropriate for Ratio Data
Central Tendency	Mean, Median, Mode	All are meaningful. The mean is most informative due to equal intervals and a true zero.
Dispersing	Range, variance, Standard Deviation, coefficient of variation	The true zero allows for meaningful calculation of all distance-based measures and ratios.
Position	Percentiles, Quartiles	Based on ranking, which ratio data supports.
Relationship	Pearson Correlation, Covariance	Measures linear association based on the actual values and their deviations from the mean.
Inferential Stats.	T-tests, Z-test, ANOVA, Regression	These tests rely on comparing means and variances, which are fully defined for ratio data.

- **For interval data:**

For interval data, we can use almost all common statistical measures except for those that rely on calculating meaningful ratios. The most significant exclusion is the Coefficient of Variation. The inability to interpret ratios is the primary conceptual limitation that distinguishes interval data from ratio data. The summary of all types of measure that can be carried out on these types of data is given below.

Category	Statistical Measure	Status for Interval Data	Reason
Central Tendency	Mean, Median, Mode	Appropriate	Rely on order and equal intervals.
Dispersion	Range, Variance, Standard Deviation	Appropriate	Measure distance between points, which is defined.
Position	Percentiles, Quartiles	Appropriate	Based on ranking.
Relationship	Pearson Correlation, Covariance	Appropriate	Measure linear association based on deviations from the mean.
Inferential Stats	T-tests, Z-test ANOVA, Regression	Appropriate	Compare means and model relationships.
Other	Coefficient of Variation (CV)	Not Appropriate	Requires a true, meaningful zero point for the ratio to be interpretable.
Other	Geometric Mean	Not Appropriate	Based on products, which are not meaningful without a true zero.
Statement	Ratio "Twice as much"	Meaningless	The lack of a true zero makes ratios invalid.

- **For ordinal data:**

For ordinal data, we must focus on statistics that use ranking, counting, and positioning. The median and the mode are best measures for the "average," and non-parametric tests are essential for making inferences. The core principle is to avoid any calculation that assumes the numerical difference between ranks is meaningful. The summary of all types of measure that can be carried out on these types of data is given below.

Category	Statistical Measure	Status for Ordinal Data	Reason
Central Tendency	Median, Mode	Appropriate	Based on order and frequency, not values.
Central Tendency	Mean	Not Appropriate	Requires equal intervals between ranks.
Dispersion	Range, Q.D.	Appropriate	Based on position and percentiles.
Dispersion	Variance, Standard Deviation	Not Appropriate	Based on mean and squared distances.
Position	Percentiles, Quartiles	Appropriate	The definition of these is based on rank.
Relationship	Spearman's rank, Kendall's tau	Appropriate	Non-parametric; designed for ranks.
Relationship	Pearson Correlation (r)	Not Appropriate	Measures linear relationship.
Inferential Stats	Mann-Whitney U, Wilcoxon, Kruskal-Wallis	Appropriate	Non-parametric equivalents based on ranks.
Inferential Stats	T-tests, Z-test, ANOVA	Not Appropriate	Parametric tests that require interval data.

- **For nominal data:**

For nominal data, our statistical toolkit is limited to counting, comparing counts, and analysing proportions. The core principle is to never perform any calculation that implies order or mathematical value between the categories. The summary of all types of measure that can be carried out on these types of data is given below.

Category	Statistical Measure	Status for Nominal Data	Reason
Central Tendency	Mode	Appropriate	Based solely on frequency.
Central Tendency	Mean, Median	Meaningless	Require order and/or mathematical values.
Dispersion	Variation Ratio, Frequency Distribution	Appropriate	Based on counts and proportions.
Dispersion	Range, Variance, Standard Deviation	Meaningless	Require ordered or numerical data.
Relationship	Chi-Square Test, Phi, Cramer's V	Appropriate	Designed for frequency counts in categories.
Relationship	Pearson, Spearman Correlation	Meaningless	Require order and/or linear relationships.
Inferential Stats	Chi-Square Goodness-of-Fit	Appropriate	Compares observed vs. expected counts for one variable.
Inferential Stats	Chi-Square Test of Independence	Appropriate	Tests association between two variables.
Inferential Stats	T-tests, ANOVA, Regression	Not Appropriate	Require at least interval data.

Analysis of Likert scale data:

One of major problem is to analyse Likert scale data because there is psychological treatment whether they are only ordered or interval type data. So data obtained from a Likert scale can be analysed using several types of statistical analysis, depending on how we treat the data ordinal or interval.

When data Treated as Ordinal Data:

When a researcher treats the data in ordered categories but not continuous data then following analysis can be used.

- Descriptive statistics:
  - Median, mode, and frequency distributions
  - Bar charts or stacked bar charts
- Non-parametric tests:
  - Mann-Whitney U test: to compare two groups
  - Kruskal-Wallis test: to compare more than two groups
  - Wilcoxon signed-rank test: for paired samples
  - Spearman's rank correlation: for correlation between ordinal variables
  - Chi-square test of association: for association between categorical variables

It is noted that first of all we categories the data into two groups as we need then we can use Chi-square test.

Actually these analyses do not assume equal intervals between scale points.

When data Treated as Interval Data:

When researchers assume equal spacing between scale points, especially for summated Likert scales, e.g., average of several items measuring the same construct then following analysis can be used.

- **Descriptive statistics:** mean, standard deviation, variance
- **Parametric tests:**
  - t-test (independent or paired samples)
  - ANOVA / MANOVA
  - Pearson correlation
  - Regression analysis (simple or multiple)

These assume the Likert scale behaves approximately like interval data.

Multivariate or Advanced Analyses

When multiple Likert items are combined then we can carried out following analysis

- Factor Analysis (EFA/CFA) : to identify underlying dimensions
- Reliability Analysis (Cronbach's ?) : to test internal consistency
- Structural Equation Modeling (SEM) : to test relationships among latent variables

Example

A case of 5-point scale to find relationship with 10 statements Likert questions:
5-point Likert scale is from Strongly Disagree to Strongly Agree and 10 statements measuring the same concept and we want to find relationships.

Nature of Data:

Each of the 10 statements is ordinal, but when combined (e.g., averaged or summed) to create a composite score, that overall score can be treated as interval data allowing more advanced analyses.

Preliminary Analyses:

Before studying relationships, we should first check that the 10 items reliably measure the same construct by using Cronbach's Alpha (α) to check internal consistency among the 10 items. If $\alpha \geq 0.7$ = acceptable reliability.

Combine Items:

If reliability is acceptable, compute a composite score (mean or sum of all 10 items per respondent). That gives us one variable representing, say, overall satisfaction.

Relationship Analysis: Depending on what relationship we want to study:

Research Goal	Appropriate Statistical Tool
Relationship between two composite Likert-based variables (e.g., Satisfaction vs. Motivation)	Pearson correlation (if normally distributed) or Spearman rank correlation (if not normal)
Predicting one variable from another (e.g., Motivation $\rightarrow$ Satisfaction)	Simple or Multiple Linear Regression
Examining relationships among multiple latent constructs	Factor Analysis or Structural Equation Modelling (SEM)

References

- Ktuwal, B. & Yadav, A.K. (2006). Statistical methods. Dhaulagiri books and Stationary.
Yadav, R.P., Dhakal, B., Shrestha, H.K., Khatri, K.S., Khanal, S.P., Tamang, G., Baidar, P. (2018). Statistical methods. Asmita.
Kothari, C.R. (2004). Research methodology, Methods and Techniques. New age international.
Vohra, N.D. (1995). Quantitative Techniques in Management. Tata McGraw Hill.
Sharma, P. (2013). Social Science Research Methodology. Kshitiz Prakashan.

Hegemony, Class, and Economic Power Relations: Perspectives of Antonio Gramsci

✉ Khem Raj Subedi, PhD
Associate Professor
Tikapur Multiple Campus,
Subject Committee Member, Faculty of Management,
Far Western University khem7434@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-1162-2828>

Abstract

Antonio Gramsci's theory of cultural hegemony provides a critical framework for analyzing how systems of subjugation and subordination are maintained across societies. Unlike classical Marxism, which emphasized economic structures, Gramsci highlighted the role of ideology, culture, and civil society in legitimizing inequality. This paper portrays his insights to explore the persistence of various forms of discrimination, including caste and ethnic exclusion, untouchability, racism, religious intolerance, linguistic domination, and color-based hierarchies. Each of these practices operates not only through direct coercion but also through cultural institutions such as religious institutions, schools, media, and legal provisions that normalize unequal social relations as "common sense." The analysis demonstrates how caste systems in South Asia, racial segregation in the United States, colonial ideologies in Africa and Asia, and linguistic or color-based preferences across the globe can all be understood as forms of hegemonic domination that reproduce inequality across generations. At the same time, the paper highlights Gramsci's emphasis on counter-hegemony, showing how marginalized groups resist subordination by producing alternative narratives and institutions. Movements led by civil rights leaders, Indigenous intellectuals, Dalit activists, and anti-racist organizations exemplify this struggle for ideological and cultural transformation. By linking Gramsci's theoretical framework to diverse global contexts of discrimination, the paper underscores that emancipation requires not only material and political reform but also a cultural redefinition of norms and values. This approach is expected to deepen our understanding of the complex ways in which domination operates and how resistance emerges to challenge entrenched systems of inequality.

Keywords: *Cultural Hegemony, discrimination, subordination, social Inequality, counter-hegemony* JEL Classification Codes: Z13, I 31, J15, D63

Introduction

Antonio Gramsci (1891-1937) was an Italian political philosopher who introduced a nuanced framework and the most influential ideas to socio-economic and political theory in the twentieth century to have better understanding of power dynamics in capitalist societies. The then Fascist government of Italy imprisoned him false on allegation. His writings, especially the Prison Notebooks, went beyond Orthodox-Marxist analysis by focusing not only on economic structures but also on culture, ideology, and power relations. Moreover, his concept of hegemony emphasizes that dominant groups maintain control not only through economic and political means but also by shaping cultural and ideological norms. Therefore, Gramsci's core theoretical contribution is his concept of hegemony, which provides a framework for understanding how ruling classes maintain dominance not merely through economic control but by shaping consent and social norms (Clark,

1977). This process involves the active consent of the governed, achieved through institutions like religion, education, and media, which propagate the worldview of the ruling class as the societal norm and values (Simon & Hall, 2002).

From a socio-economic perspective, Gramsci diverged from classical Marxism's emphasis on the economic base and determinism. While he recognized the centrality of the economic structure, he argued that the superstructure of culture, ideology, and civil society plays a decisive role in maintaining capitalist relations (Gramsci, 2020). Therefore, he may be termed as one of the forerunner of Neo-Marxism philosophy. According to him, the ruling class achieves dominance by securing the consent of subordinate groups through religious cultural institutions like temples, churches, mosque, schools, and the media, rather than relying solely on coercion. This insight extended Marx's theory by integrating the role of culture in sustaining economic systems.

Gramsci also emphasized the distinction between political society (the state, law, and coercive apparatus) and civil society (cultural institutions, voluntary organizations, and social networks). He argued that the ruling elite consolidates socio-economic dominance by controlling both spheres. Moreover, political society enforces order through coercion, while civil society builds consensus, normalizing the social and economic hierarchy (Simon & Hall, 2002). Thus, socio-economic inequalities persist not simply due to material exploitation but because of ideological legitimacy and cultural leadership.

The central to Gramsci's analysis is the concept of the "organic intellectual." The term "organic intellectual" was introduced to describe individuals who emerge from and remain connected to a particular social class, rather than being detached members of an elite. Unlike traditional intellectuals, who often maintain independence from social and economic structures, organic intellectuals actively articulate the interests, values, and aspirations of their class. They play a crucial role in shaping cultural, ideological, and political discourse, helping their class understand and challenge existing power structures (Gramsci, 1971). Therefore, Gramsci's framework argues that the organic intellectuals are essential for counter-hegemony to ensure the process of challenging the dominant ideology and creating alternative social and economic narratives. In an economic context, they can influence labor movements, policy debates, or grassroots development initiatives by linking knowledge and theory directly to the lived experiences and material interests of a class or community. In this sense, intellectual leadership is a key precondition for revolutionary transformation. Another significant theoretical contribution is his distinction between a "war of maneuver" and a "war of position." The war of maneuver refers to direct revolutionary confrontation, while the war of position involves a protracted struggle for ideological and cultural dominance within civil society. Gramsci argued that in advanced capitalist societies, revolution cannot succeed solely through violent overthrow of the state; rather, it requires building counter-hegemony by reshaping cultural and social institutions (Gramsci, 1999). This reflects a more plausible understanding of socio-economic change that considers both structural and cultural dimensions.

Gramsci's ideas remain highly relevant to contemporary socio-economic debates. They help explain how neoliberal policies gain legitimacy, how social inequalities are reproduced through education and media, and how marginalized groups can resist by creating counter-hegemonic discourses. By shifting the focus from purely economic determinism to cultural and ideological struggle, Gramsci expanded Marxism into a broader theory of power, social order, and transformation.

In sum, Antonio Gramsci's theoretical contributions underscore that socio-economic

structures are sustained not just by material exploitation but also by cultural hegemony. His framework highlights the complex interplay between economy, state, and culture, offering tools for understanding both the persistence of inequality and the possibilities for social change (Adamson, 1983).

Concept of Hegemony and Global Patterns of Subjugation: Gramsci's Perspective

Antonio Gramsci's theoretical framework, especially his concept of cultural hegemony, provides a powerful lens to understand the mechanisms of subjugation and subordination in societies across the world. This philosophy argued that ruling classes maintain dominance not only through economic and political coercion but also by securing the consent of the subordinate groups through cultural institutions and ideological control (Gramsci, 2020). This framework is particularly useful in explaining how systems of discrimination such as racism, casteism, religious persecution, ethnic marginalization, linguistic hierarchy, and apartheid continue to reproduce inequalities in diverse contexts. In fact, each of these forms of subordination functions as a mechanism of hegemonic control, where dominant groups normalize their authority by embedding their worldview into social, political, and economic life.

Concept of Hegemony and Subordination

Hegemony, for Gramsci, refers to the process by which dominant social groups secure leadership and legitimacy through cultural, moral, and ideological means. Originally, Marx highlighted economic exploitation as the foundation of class domination, whereas, Gramsci extended the analysis to the realm of civil society, where education, religion, media, and cultural practices reproduce consent to inequality (Simon & Hall, 2002). Thus, systems of discrimination are not only material but also cultural; they perpetuate themselves by framing dominance as "natural" and subordination as "normal." Unfortunately, subjugated groups often internalize discriminatory ideologies, accepting them as given, which prevents collective resistance. However, Gramsci also noted the potential for counter-hegemony: the ability of marginalized groups to challenge dominant ideologies by producing alternative narratives, often through organic intellectuals emerging from their own struggles (Gramsci, 1999).

Untouchability and Caste Discrimination

The caste system, historically rooted in Hindu social stratification, has created rigid hierarchies where so-called "lower castes" or Dalits face exclusion, segregation, and systemic inequality. Moreover, untouchability and caste-based discrimination are most widely practiced in South Asia, particularly in India, Nepal, Pakistan, Bangladesh, and Sri Lanka (Jodhka & Shah, 2010). The practice of untouchability exemplifies hegemonic control, where dominant castes normalize social exclusion and economic marginalization of Dalits. Bishwakarma (2019) underscored that cast based discrimination creates vicious circle upon the Dalit groups. This hierarchy is sustained not only by direct coercion but also by religious and cultural legitimization that presents caste inequality as divinely sanctioned (Guru, 2011). Generalizing, Gramsci's framework, it helps to explain how the ideology of caste dominance extends into civil society schools, rituals, and even language where Dalits are constructed as inferior. At the same time, Dalit movements in India and Nepal can be seen as attempts at counter-hegemony, where organic intellectuals like B.R. Ambedkar of India articulated alternative visions of equality, dignity, and justice (Omvedt, 2017). These struggles highlight Gramsci's emphasis on the role of ideology in sustaining subordination, but also the possibility of resistance through cultural and political assertion.

Racism and Racial Subjugation

Racism, particularly in the context of slavery, colonialism, and segregation, provides another example of hegemonic domination in human society. In the United States, racial subordination of African Americans was not sustained solely by coercion but also by a cultural narrative that justified slavery and segregation as "natural" or "necessary" (Hall & Jhally, 1996). Racial stereotypes embedded in laws, education, and media that created a hegemonic order that ensured white supremacy appear legitimate. Similarly, in colonial Asia and Africa, European imperial powers justified domination through racial hierarchies that portrayed colonized peoples as "backward" and in need of civilizing (Fanon, 1967). Eventually, these narratives reinforced the economic exploitation of colonized populations while masking it as benevolent rule. Even after formal colonialism ended in most of the part of the world, the structural and cultural legacies of racial discrimination continue through systemic racism, police violence, and economic exclusion. In this regard, Gramsci's concept of hegemony helps us see that racial inequality persists not only because of institutional barriers but also because of ideological structures that naturalize whiteness as the norm. Counter-hegemonic movements like the U.S. Civil Rights Movement, Black Consciousness in South Africa, or Black Lives Matter illustrate how marginalized communities develop alternative discourses to challenge cultural hegemony.

Religious Discrimination

Religious subordination often emerges when one faith establishes cultural dominance, marginalizing minority religions. For example, in parts of Europe and the Middle East, religious majorities have historically used institutions like schools, legal systems, and political authority to subordinate minority religious groups, whether Jews under Christian Europe or Shia-Sunni conflicts in the Middle East and Islam and Hindu (Said, 1977). In this context, Gramsci's theory shows that hegemony operates through civil society as much as through coercion. Religious discrimination is justified through sacred texts, rituals, and educational practices that normalize exclusion. The persecution of Jews before and during the Holocaust is a case in point, where anti-Semitic ideology was deeply embedded in cultural and political discourse, making violent subordination appear legitimate to large sections of society. Counter-hegemonic responses can be seen in interfaith solidarity movements and in the assertion of religious minorities' rights in secular democracies.

Ethnicity and Nationalism

Ethnic subordination often arises when states construct national identities privileging one group of ethnicity while marginalizing others. In Rwanda, the colonial policy of privileging Tutsis over Hutus created ethnic hierarchies that eventually culminated in the 1994 genocide (Check, 2015). Gramsci's lens reveals that ethnic discrimination is not simply the outcome of raw political power but of constructed hegemonies that embed ethnic superiority in education, governance, and social life (Mamdani, 2020). Similarly, indigenous peoples across the Pan-American societies have been subjected to centuries of cultural erasure and economic marginalization through hegemonic narratives portraying them as primitive. These narratives justified land dispossession and assimilation policies. Counter-hegemonic resistance is evident in Indigenous cultural revivals, land rights movements, and the rise of organic intellectuals from Indigenous communities who articulate alternative worldviews.

Language and Cultural Hierarchy

Language can also serve as a hegemonic tool of domination. Colonial and postcolonial states often impose official languages that marginalize local dialects and cultures (Shin & Kubota, 2008). For instance, the dominance of English in India and Africa is a form of linguistic hegemony that privileges elite groups while subordinating vernacular speakers (Brinkman, 2024). Similarly, the suppression of indigenous languages in North America and Australia was part of cultural assimilation policies aimed at erasing Indigenous identities. In this regard, Gramsci emphasized the importance of language in constructing common sense and shaping ideology. When dominant languages become the medium of education, governance, and literature, they reinforce the cultural superiority of ruling groups. Counter-hegemonic resistance can be observed in movements to preserve and promote minority languages, as seen in the revival of Maori in New Zealand or the assertion of Nepali and regional languages in South Asia (Deshpande, 2011).

Colorism and Aesthetic Hierarchies

Color-based discrimination, or apartheid hegemony, operates as another subtle but pervasive form of hegemony. Societies often privilege lighter skin as a marker of beauty, intelligence, or social status, reinforcing hierarchies within racial and ethnic groups. In this regard, media, advertising, and popular culture reproduce these norms, making them appear natural (Hunter, 2007). Moreover, Harari (2014) underscored that societies have often taken traits like skin color, hair type, nose shape, etc., and turned them into aesthetic standards and these standards become embedded in culture as markers of who is "beautiful," who is "superior," who is "desirable," and so on over the time. This illustrates how cultural hegemony can normalize discrimination without overt coercion. Counter-hegemonic struggles include campaigns challenging beauty standards, the rise of movements embracing Black and brown identities, and intellectual critiques that expose the historical roots of colorism in colonial and slave economies.

Conclusion

Gramsci's analysis critiques traditional economic determinism by emphasizing the importance of civil society, which encompasses culture, ideas, and institutions, in maintaining economic structures. He postulated that genuine social change necessitates the transformation of these ideological foundations, a concept he referred to as counter-hegemony. This perspective has significant ramifications for the understanding of economic development, proposing that economic systems are closely linked with cultural and ideological influences. Gramsci's insights are particularly pertinent for examining modern economic challenges, such as inequality and development strategies. Therefore, Gramsci's theoretical framework provides a powerful tool to analyze the persistence of multiple forms of discrimination such as caste, race, religion, ethnicity, language, and color that is prevailed across the globe. His concept of hegemony demonstrates that domination is not sustained solely by force or economic power but by cultural and ideological processes that secure consent. Systems of discrimination are perpetuated through schools, media, religion, and everyday practices that normalize inequality and subordination. At the same time, Gramsci's emphasis on counter-hegemony highlights the potential of marginalized groups to resist by producing alternative discourses, led by organic intellectuals, and building new cultural and political orders. By situating contemporary forms of subjugation within Gramsci's framework, we see that emancipation requires not only economic reform but also cultural transformation. The fight against untouchability, racism, religious intolerance, ethnic exclusion, linguistic domination, and colorism is

therefore not only a struggle for political and material equality but also for ideological liberation. To sum up, for Gramsci, class relations are deeply embedded in this cultural framework where the bourgeoisie maintains control over the means of production, and it also exerts influence over civil society, reinforcing its economic dominance. Thus, economic power relations are reproduced through both material and ideological means. Challenging such dominance requires the creation of a counter-hegemony, led by subordinate classes and their "organic intellectuals," to disrupt the ruling bloc and build alternative social and economic orders.

References

- Adamson, W. L. (1983). *Hegemony and revolution: A study of Antonio Gramsci's political and cultural theory*. Univ of California Press.
- Bishwakarma, M. (2019). *Political transformations in Nepal: Dalit inequality and social justice*. Routledge.
- Brinkman, I. (2024). *Ngugi Wa Thiong'o, Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*, 1986. *History of Humanities*, 9(2), 353-359.
- Check, N. A. (2015). *Myth and memory: The construction and deconstruction of ethnic conflict in colonial and post-colonial Rwanda*. University of Johannesburg (South Africa).
- Clark, M. P. (1977). *Antonio Gramsci and the Revolution That Failed*, New Haven: Yale University Press.
- Deshpande, A. (2011). *The grammar of caste: Economic discrimination in contemporary India*. Oxford University Press.
- Fanon, F. (1967). The Negro and language. *Black skin, white masks*, 17-40.
- Gramsci, A. (1999). *The Antonio Gramsci Reader*. Lawrence and Wishart.
- Gramsci, A. (2020). *Selections from the prison notebooks*. In *The applied theatre reader* (pp. 141-142). Routledge.
- Guru, G. (2011). *Humiliation: Claims and contexts*. Oxford University Press.
- Hall, S., & Jhally, S. (1996). *Race, the floating signifier*. University of Illinois Press.
- Harari, Y. N. (2014). *Sapiens: A brief history of humankind*. Random House.
- Hunter, M. (2007). *The persistent problem of colorism: Skin tone, status, and inequality*. *Sociology compass*, 1(1), 237-254.
- Jodhka, S. S., & Shah, G. (2010). *Comparative contexts of discrimination: Caste and untouchability in South Asia*. *Economic and Political Weekly*, 99-106.
- Jodhka, S. S., & Shah, G. (2010). *Comparative contexts of discrimination: Caste and untouchability in South Asia*. *Economic and Political Weekly*, 99-106.
- Mamdani, M. (2020). *When victims become killers: Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*. Princeton University Press.
- Omvedt, G. (2017). *Ambedkar: towards an enlightened India*. Penguin UK.
- Said, E. W. (1977). Orientalism. *The Georgia Review*, 31(1), 162-206.
- Shin, H., & Kubota, R. (2008). Post-colonialism and globalization in language education. *The handbook of educational linguistics*, 206-219.
- Simon, R., & Hall, S. (2002). *Gramsci's political thought*. Lawrence & Wishart.

Mother Tongue-Based Multilingual Education: Position and Practices in Nepal

✉ Jnanu Raj Paudel, PhD
Assistant Professor
Tikapur Multiple Campus

Abstract

Mother Tongue-Based Multilingual Education (MTB-MLE) has emerged as a key educational policy response in linguistically diverse societies, challenging the dominance of monolingual and assimilationist schooling. Grounded in theories of language ideology, interdependence, threshold levels, linguistic human rights, and language orientation, MTB-MLE emphasizes initial instruction in children's mother tongues with a gradual transition to national and international languages. Drawing on global literature and the Nepali context, this paper discusses the conceptual foundations, educational and cultural significance, models, and stages of MTB-MLE, as well as its implementation in Nepal since 2007. While research evidences improved learning outcomes, participation, and cultural affirmation, the practice in Nepal faces challenges due to dominant English ideologies, early-exit models, and limited community ownership. The paper concludes that sustained policy commitment, community engagement, teacher preparation, and recognition of linguistic diversity as a resource are essential for the effective realization of MTB-MLE in Nepal.

Keywords: Mother Tongue-Based Multilingual Education, Linguistic Diversity, Language Ideology, Linguistic Human Rights

Understanding Mother Tongue-Based Multilingual Education

In today's linguistically diverse world, mother tongue is understood as a broad and meaningful concept that goes beyond the idea of only the first language learned. There is a growing agreement that multilingualism is normal and monolingualism is the exception (Chumbow, 2013). Because of this diversity, terms such as mother tongue, home language, and first language are widely used in education. Before discussing Mother Tongue-Based Multilingual Education (MTB-MLE), it is important to explain what mother tongue means. UNESCO (2003) defines mother tongue using four main ideas: it is the language a person learns first, the language they identify with or are identified with by others, the language they know best, and the language they use most. Similarly, Skutnabb-Kangas (2008) explains mother tongue as the language first learned through early communication, the language a person feels belongs to them and is recognized by others, the language they are most skilled in, and the language they use most often. Burnett (2012) also describes mother tongue as the first language learned at home, which connects a person to their family, community, and cultural heritage. For this reason, terms like home language and mother language are often used to mean the same as mother tongue (Kadel, 2013). Thus, mother tongue is a broad and meaningful concept that goes beyond simply the first language learned.

MTB-MLE is a first-language-first approach that builds learning through the mother tongue with a gradual transition to additional languages. MTB education is instruction in a child's first language (L1), usually with a planned gradual transition to a second language (L2) or foreign language at a specified time in primary school (Pflepsen, 2011). In the case of Nepal, it refers to the

TMC

सौगात

-७१-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

language of instruction in their mother tongue, such as Tharu, Tamang, Magar and a gradual shift to more standard national lingua franca (Nepali) and to the language of international communication (English). MTB instruction usually takes place exclusively in the language most familiar to children. It means developing the first language and adding a second language in the best possible manner to ensure the successful learning of the second (Heugh, 2002). Malone (2007) describes MTB- MLE as the use of students' mother tongue and two or more languages as the language of instruction in school. Thus, MTB- MLE is first language first education, beginning from the mother tongue and transitioning to additional languages.

Significance MTB- MLE

Mother tongue-based multilingual education strengthens learning by building solid academic foundations in the first language and supporting successful multilingual development. Mother tongue-based multilingual education has two- fold significance for Burnett (2012): educational and cultural. She argues that mother tongue education is supportive of educational achievement. The educational argument rests on the idea that students will understand more of what they are taught and retain the information better. She terms it as 'step incremental learning'. It reflects the idea that students should progress from known to unknown. If students completely learn their mother tongue first, they can use their knowledge of that language to move and learn Nepali, English or some other languages. Research has shown conclusively that children whose early education is in the language of their home tend to perform better in the later years of education (Thomas and Collier, 1997) particularly in the case of children who learn school subjects with the mother tongue as language of learning and teaching (LoLT) do better than those who have started the second language directly (Chumbow, 2013). This claim is further justified with the literature from Malone (2007): mother tongue education forms a foundation for life- long learning and forms a good bridge which was termed the interdependence hypothesis by Cummins (1984). MTB-MLE programs enable students from non-dominant language communities to build a strong educational foundation in the language they know best-their MT or first language L1) -and a good bridge to the official language-the school L2-and other languages (see details in theoretical underpinning section). The academic advantages of MTB- MLE can be summarized as: it improves academic skills, strengthens classroom participation, increases access to education and develops critical thinking skills.

On the other hand, mother tongue education is beneficial from the cultural and human rights perspectives. It is argued that being taught in one's mother tongue should be considered a basic human right. Children feel proud of their culture and language when they are allowed speak and use their mother tongue at school. Denying a student the right to learn in their own language implicitly or explicitly denies them the right to feel equal in society (Burnett, 2012). MTB- MLE respects children's educational Linguistic Human Rights (LHRs) including the indigenous and minority children's right to mother tongue education for the first many years. This is a precondition (Skutnabb- Kangas, T., Phillipson, R. Panda, M., and Mohanty, A. K., 2009) to enjoy other human rights. Moreover, this supports the ideology of cultural pluralism which seeks to maintain and develop each linguistic and cultural heritage within the nation state. Thus, MTB-MLE maintains linguistic and cultural diversity through revitalization and valorization of indigenous and vulnerable minority languages. The deprivation of linguistic minorities to develop and use their language for access to education and information is considered linguistic genocide (Skutnabb- Kangas, 2008). It indicates mother tongue-based multilingual education upholds cultural dignity and linguistic human rights by affirming learners' identities and sustaining linguistic and cultural diversity.

The importance of MTB- MLE can also be realized in social, economic and political levels. An application democratizes access to knowledge, which in turn improves the social and economic condition of the citizens. To be more specific, it increases access to knowledge and thus contributes to poverty reduction, ultimately leading to economic empowerment. In Chumbow's (2013) words: 'strengthening multilingual skills is an appropriate response to demands of socio- cultural development characterized by ethno-linguistic pluralism and focused on the exigencies of globalization' (p. 42). In short, MTB-MLE supports social inclusion, economic improvement, and equitable access to knowledge in a multilingual society.

Theoretical Foundation for MTB-MLE

Mother tongue-based multilingual education is guided by four theoretical foundations: language ideology (Schieffelin & Woolard, 1994; Schieffelin, Woolard & Kroskrity, 1998; and Kroskrity, 2010), threshold level hypothesis (Skutnabb-Kangas & Toukoma, 1976), Interdependence theory (Cummins, 1980; 1984; 1999), language orientation (Ruiz, 1984) and Linguistic Human Rights (Skutnabb- Kangas, 2008). Research reports not only validate that children learn best in their mother tongue, but also extend the period of mother tongue instruction as the foundation is the complement of bilingual and multilingual education. Literacy and fluency in the mother tongue lay a cognitive and linguistic foundation for learning additional language (Ball, 2011). These arguments are grounded on two theories: *the threshold level hypothesis* (Skutnabb- Kangas & Toukamaa, 1976) and the *interdependence hypothesis* (Cummins, 1980, 1984, 1999). These two classical theories are complementary to each other. The threshold level hypothesis assumes that when learners have acquired the threshold level of competence in their first language, they will have the full potential of getting success to learn a second language without causing any harm to their first language repertoire, which supports additive bilingualism. When the learners are shifted to the second language without being sufficiently proficient, they show weaker school performance and lower competence in both languages which they term as *semilingualism*- explaining that if the child's first language has not matured, the foundation for the second language is lacking.

Similar to the assumption of the threshold level hypothesis, Cummins (1980, 1984, & 1999) formulated an interdependence hypothesis with the idea of two kinds of language mastery: Basic Interpersonal Communicative Skills (BICS) and Cognitive Academic Language Proficiency (CALP). BICS refers to oral communication skills that a child employs in everyday communication, while CALP includes those aspects of language proficiency that are closely related to the development of literacy skills in L1 and L2. Full-fledged BICS and CALP in L1 can be transferred and utilized in L2 which ultimately pushes learners to successful academic learning. Ball (2011), analyzing this hypothesis, states that 'if, however, learners have not achieved CALP in L1, both academic learning and second language learning are adversely affected' (p. 16). The implication is that the maximal development of a child's potential is best achieved when the BICS and CALP are developed in the same language; in this context mother tongue. Any other process and order have negative result for the child's psychological, intellectual and educational development (Chumbow, 2013). Cummins recommends beginning general academic instruction in the children's mother tongue for six to eight years until the child has become highly competent in L1. Thus, Mother-tongue instruction for the first few years of academic career forms a solid foundation for effective and successful academic achievement in the later phase.

It is also informed by the theory of language ideology (Schieffelin & Woolard, 1994;

Schieffelin, Woolard & Kroskrity, 1998; and Kroskrity, 2010). Language ideologies as contextualized phenomena are developed through sociocultural circumstances and influenced by "the experience of particular social position (Woolard & Schieffelin, 1994, p. 58). While beliefs may differ from one person to another, there is commonly one dominant ideology within a community. Individual beliefs at the micro level are influenced by the macro-level socio-cultural context. This complex interaction yields group ideologies that favor or do not favor particular aspects of the education system (Burton, 2013). Likewise, Schieffelin, Woolard, & Kroskrity (1998) further state that language ideologies as cultural representations are not only about language, but they link language to identity and power. Kroskrity (2010) considers language ideology as 'beliefs, feelings and conceptions about language structure and use in which often index the political economic interests of individual speakers, ethnic and other interest groups and nation states' (p.192). Kroskrity presents the idea of three layers of language ideologies:

First, language ideologies represent socially constructed perceptions of language and discourse that serve the interests of particular social and cultural groups. This orientation implicitly promotes standard language ideology, encourages monolingualism, legitimizes the dominance of a standardized language, and consequently marginalizes minority and non-dominant languages. Second, language ideologies are understood as inherently multilingual due to the plurality of social divisions within societies; therefore, the ideal of creating a linguistically homogeneous community is neither realistic nor justifiable. From this perspective, linguistic diversity and multilingual forms of language instruction are viewed as desirable and necessary. Third, individuals and groups demonstrate varying levels of awareness of local language ideologies, which are articulated and negotiated by community members, researchers, and educators based on patterns of actual language use.

Despite their complexity, language ideologies can be further categorized into one of two ways. One belief favors the use of the dominant language, while the other supports the maintenance of the minority language (mother tongue), in other words, linguistic unification and linguistic pluralism. During the era of modernization, it was believed that economic potential would be maximized when the citizens were united by a common language, often English (Ricento, 2000). As Nepal's present policy in language embraces and reproduces discourses of globalization, internationalization and market economy, English as the global language ideology is prevailed among the stakeholders. Despite the support of Mother tongue as the medium of instruction, the parents see getting education in English medium leading their children to better and additional opportunities. Since then, critical scholars (Phillipson, 1992; Skutnabb-Kangas, 2000) have asserted that using English in an imperialistic way kills languages. Individuals with the ideology supporting pluralism advocate for the preservation of minority languages through multilingual education.

Drawing this argument, this issue gets theoretical insights from the idea of Linguistic Human Rights, linguistic genocide, and linguistic genocide (Skutnabb-Kangas & Phillipson, 1998). This is often discussed within a linguistic human rights perspective which argues that minority language speakers should have the same rights and support as speakers of majority languages. The use of the indigenous language can be prohibited covertly via ideological and structural means. Violation of the right to get education in one's own language makes minority languages invisible, pushing them towards extinction. 'Subtractive education through the medium of language can have harmful social, psychological, economic, and political consequences leading to linguistic and cultural genocide' (Skutnabb-Kangas, 2009, p.40). This means that denying education in one's own language not only

undermines learning but also systematically erases minority identities, knowledge systems, and cultural continuity.

Language orientation propounded by Ruiz (1984) is another theoretical foundation for this policy. His framework of language as a problem, language as a right and language as a resource informs how we examine language learning policies. Language as a problem represents the deficit view, leading to the assumption that bilingual students belong to a minority ethnic group and are less likely to learn the dominant language. This language orientation favors a monolingual standard language policy which promotes an assimilationist agenda (McNelly, n.d.). Language as a right orientation encompasses personal, human, legal or constitutional rights, individual freedom to speak and preserve the mother tongue. The education system guided by this orientation forms two types of laws: tolerance law and promotion law. The tolerance law serves a neutral approach while the promotion law adopts an empowering approach and seeks to boost the minority languages in education, acknowledging linguistic diversity. The third orientation, language as a resource, is seen as building cross-cultural bridges by eliminating the tension created by the two previously discussed orientations. It seeks to preserve all the languages of the community; to promote tolerance; and to maintain cooperation between groups. Language as a resource inspires multilingualism and mother tongue education. In a nutshell, Ruiz's language orientation framework encourages bilingual education with language-resource policy and planning because it ... 'will only contribute to a greater social cohesion and cooperation' (1984, p. 28). Ruiz's framework reveals that only a shift from deficit and rights-based views toward language as a resource can challenge assimilationist policies and enable genuinely inclusive, multilingual, and socially cohesive education systems.

Models and Stages of MTB-MLE

Literatures reveal plethora of models for the effective and outcome-oriented teaching of MTB-MLE in formal settings. The current models practiced around the world include: early exit model, medium exit, late exit, very late exit, and no exit model (Chumbow, 2013). The early exit model uses mother tongue as the medium of instruction for one to three years, gradually shifting to the second or official language. Mother tongue is used in this model to scaffold the second and third languages. Mother tongue is used to minimize the negative effect of transition. This model does not assist much in additive bilingualism; rather becomes subtractive when the official language dominates the minority one. The second model allows the extension of the duration of mother tongue intervention. The students in this model are taught using their mother tongue for four years and shifted to the second or the official language. The late exit model is the tenure of six to eight years. When the MT exits as MoI, it remains as the school subject. It aims to achieve a high level of proficiency on mother tongue and the official language. The very late exit model exceeds eight years and is extended to the secondary level, even to the tertiary level. This model is proposed to develop additive bilingualism and multilingualism. The no-exit model is the extended form of the very late model in which the MT medium of instruction never exits throughout the period of formal education. Whatever the modalities and their assumptions, research studies have demonstrated that performance in the school system depends on the length of time one is exposed to. The longer the MT is used as a medium of instruction, the better the overall results in the education system. Time duration and dosage of the mother tongue determine the degree of success in the given education system. UNESCO (2003) suggests four instructional stages with instructional modality:

1. Stage I (Years 1-2): learning takes place entirely in the child's home language.
2. Stage II (Years 3-4): building fluency in the mother tongue. Introduction of oral L2.

3. Stage III (Years 5-6): building oral proficiency in L2. Introduction of literacy in L2.

4. Stage IV (Years 6-8): using both L1 and L2 for lifelong learning.

Learning in a home language or MT in stages 1 and 2 is expected to go on for as long as possible, even if other languages are introduced early. More importantly, oral language is introduced before the writing and literacy of the additional language.

MTB-MLE: Current Position of Nepal

After the MLE was implemented in 2007, the debate over the issue reached its climax. In the beginning, the MTB-MLE program was implemented in eight different languages viz. Uraw, Tharu (Sunsari), Santhali, Rajbansi (Jhapa), Athpariya Rai (Dhankuta), Magar (Palpa) and Rana Tharu (Kanchanpur). Nepal adopts the early exit model (discussed in the previous section), allowing the use of mother tongue as the medium of instruction for the first three years of formal education. Among the languages and schools, the government of Nepal has adopted the following model of medium of instruction:

SN	District	School	Language
1	Jhapa	Rastriya Ekta Primary School, Kajali	Santhal, Rajbansi, and Nepali
2	Sunsari	Sharada Primary School, Khaharey	Uraw, Local Tharu
3	Dhankuta	Deurali Lower Secondary School, Santang	Athpariya Rai
4	Rasuwa	1. Saraswati Primary School, Thade* 2. Bhimsen Primary School, Thulobharkhu	Tamang
5	Palpa	Navajagriti Primary School, Dhaireni	Magar and Nepali
6	Kanchanpur	Rastriya Primary School, Dekhatbhuli	Rana Tharu

*Two schools from Rasuwa were selected.

Department of Education (2009)

The objective of the project was to enhance quality education for all through the provision of MLE. The selection was based on the criteria: community demands, level of marginalization and poverty, low academic achievement and geographical site (Department of Education, 2012). Both the monolingual (one local language) and multilingual (more than two local languages) models of teaching are practiced. In four districts - Dhankuta, Rasuwa, Kanchanpur and Palpa, local languages are used as MoI in grades 1-3 separately (Mono Grade) because the majority of teachers in the school can speak the local languages and the majority of the students come from the same linguistic background. In one district (Dhankuta), one teacher teaches all subjects (except Nepali and English) because some teachers in the school cannot speak the L1 of the children Likewise, in Sunsari there are two models: only Uraw is used as MoI (monolingual) for the combined classes of grades 2 and 3 (multi grade) where separate teachers teach different subjects (subject teaching) and Tharu/Maithili and Nepali (multilingual) are used for the combined classes of grades 2 and 3 (multi grade) where one teacher teaches all subjects (grade teaching). In the case of Jhapa, both monolingual (Santhal) and multilingual classes are conducted for the combined classes of grades 1 and 2 where one teacher teaches all subjects (UNESCO, 2011). Among the seven pilot schools, the school mapping of one of the schools at Jhapa-Rastriya Ekta Primary School, was found not appropriate. Neither the language group nor the local community, parents and even students were found interested in MT-MLE. It is also found that the school shifted to the English subject (from MLE) immediately after one year of program implementation. In the rest of the other districts, school mapping for the MLE program is found to be appropriate (Department of Education, 2012). Overall, Nepal's MTB-MLE implementation demonstrates context-specific monolingual and

multilingual models shaped by teacher capacity and linguistic composition, but uneven school mapping and weak community ownership undermine its sustainability in some settings.

Besides this pilot project, local NGOs and INGOs have made initiatives for the MLE program. Kadel (2017), referring to different government official documents, states that the Language Development Centre Nepal, in coordination with Help Society Nepal and Limbu Language Development Association, established two schemes to use Dangaura Tharu (Dang District) and Limbu (Panchthar District) from 2008 to 2011. Similarly, the Nepal Language Preservation Institute has been supporting a Rajbansi medium program in three schools of Jhapa district since 2008. The Janakalyan Higher Secondary School, in collaboration with MIK Nepal, has delivered mother tongue education in the Tharu, Avadhi and Nepali languages in six schools of Kapilbastu district since 2011. The program covered a year of pre-school and the first three grades of primary school. They are still in function. The same pattern has been offered in Magar Kham medium in Rukum district since 2014. Save the Children Nepal has also launched the Avadhi medium program in ten schools of Kapilbastu district. Besides these programs in function, the School Sector Development Plan (2016-2023) envisions the endorsement of a Language of Education Framework within the first year of its tenure with the goal of developing all the students' academic, social, and economic advancement (Ministry of Education, 2016).

Different Perspectives

As literature reveals, a plethora of attempts have been made to bring equity, quality, and inclusion in the education system through implementing this policy around the country. However, the situation in the educational sites is not encouraging. Department of Education (2012), reports that one of the schools shifted to English medium immediately after one year of program implementation. The language ideologies in the globalized world plays prominent role in denying or favoring the mother tongue education. The strong ideologies favoring English create resistance to mother tongue instruction. Micro-level individual ideologies are influenced by the macro-level socio-cultural contexts (Burten, 2013). Teachers and parents focus on the benefits of shorter lenses and the disadvantages from long term perspective. This argument is justified when a large number of children are shifting to English medium schools. The parents, teacher and other stakeholders are still suspicious about the sustainability and effectiveness of the policy. Mother tongue-based education policy is sometimes blamed for having been implemented to fetch international funds. It has not come from the actual demand of the people; instead, it has been incorporated into the policy to acknowledge international conventions. Donor-guided language policy in education does not have relevancy in the grassroots level.

Conclusion

The present world is linguistically and culturally diverse, demanding a multilingual education policy. The nations are obligated to maintain, protect, and safeguard the languages within their national territory. Mother tongue-based multilingual education has become a policy intervention to maintain diversity. Amidst the ideological motive for English language policy, the Government of Nepal, in line with various international declarations, conventions and campaigns, has formed the policy; framed regulatory mechanisms; drafted plans; and implemented the programs to support mother tongue-based multilingual education in different parts of the country. The country has realized linguistic diversity as a resource and rights to unite the nation rather than a problem. It is recognized that the implementation of MLE achieved some success at the local level in improving

participation, reducing drop out, promoting retention and enhancing learning. Advocates for mother tongue-based multilingual education point to improved educational outcomes and valuable cultural preservation as major benefits. In a study in Nepal, Bhandari (2015) presents the conclusion based on the stakeholders' opinion that MTB- MLE ensures interactions; helps in comprehension; however, its existence for only a few years makes it irrelevant. It has been found so in various multilingual education pilot studies. It has not caught on to the extent that was anticipated (Seel, Yadava & Kadel, 2015).

Though there remain examples of good practices, especially where INGOs and NGOs or other agencies provided continuous support. However, it has faced a serious threat. The heterogeneous nature of the classroom situation and the beliefs and attitudes of the parents towards MTB- MLE are two main challenges for its effective implementation. While the former of these two cannot be avoided, we need to find an appropriate methodology to handle this situation. Moreover, one more crucial factor is the belief of parents and stakeholders. The schools are shifting to English medium, the most powerful killer language in the world. Though the potential of mother tongue-based multilingual education has been proven globally, it is yet to be persuasively demonstrated in the Nepali context. Recognizing mother tongue as the medium of instruction as well as the medium of assessment throughout primary schools. There is a need of recruitment of early childhood educators and school teachers who are fluent in the mother tongue at the level of CALP, with the provision of pre- service and in-service training. More importantly, parents and other family members are to be engaged as teachers and involved in program planning, implementation and evaluation. In a nutshell, policy intervention from the macro level including network advocacy, resource development, financial support, community support, effective monitoring and evaluation mechanism and a language-rich home environment, are the indicators for successful MTB- MLE in Nepal.

References

- Ball, J. (2011). Enhancing learning of children from diverse language backgrounds: Mother tongue-based bilingual or multilingual education. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000212830>
- Bhandari, P. (2015). Stakeholders' perceptions on mother tongue-based multilingual education in Nepal. *Journal of Education and Research*, 5(1), 28-45. <https://doi.org/10.3126/jer.v5i1.13058>
- Burnett, N. (2012). Language, literacy and education. Global Partnership for Education. <https://www.globalpartnership.org/content/language-literacy-and-education>
- Burton, L. A. (2013). Mother tongue-based multilingual education in the Philippines: Studying top-down policy implementation from the bottom up. *International Journal of Multilingualism*, 10(3), 300-316. <https://doi.org/10.1080/14790718.2013.813430>
- Chumbow, B. S. (2013). Mother tongue-based multilingual education: Empirical foundations, implementation strategies and challenges. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000226128>
- Cummins, J. (1980). The cross-lingual dimensions of language proficiency: Implications for bilingual education and the optimal age issue. *TESOL Quarterly*, 14(2), 175-187. <https://doi.org/10.2307/3586312>
- Cummins, J. (1984). Bilingualism and special education: Issues in assessment and pedagogy.

- Multilingual Matters. <https://www.multilingual-matters.com/page/detail/Bilingualism-and-Special-Education/?k=9781853592153>
- Cummins, J. (1999). BICS and CALP: Clarifying the distinction. ERIC Digest. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED438551.pdf>
- Department of Education. (2009). Status of multilingual education implementation in Nepal. Ministry of Education, Nepal. <https://www.moe.gov.np>
- Department of Education. (2012). Multilingual education implementation guideline. Ministry of Education, Nepal. <https://www.moe.gov.np>
- Heugh, K. (2002). The case against bilingual and multilingual education in South Africa. PRAESA. <https://www.languageonthemove.com/downloads/PRAESA-Heugh-2002.pdf>
- Kadel, P. (2013). Language policy and multilingual education in Nepal. *Tribhuvan University Journal*, 28(1), 45-60. <https://nepjol.info/index.php/TUJ/article/view/26227>
- Kadel, P. (2017). Mother tongue-based multilingual education in Nepal: Policy and practice. Kathmandu: Martin Chautari. <https://www.martinchautari.org.np>
- Kroskrity, P. V. (2010). Language ideologies-Evolving perspectives. In J. Jaspers et al. (Eds.), *Society and language use* (pp. 192-211). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511780464>
- Malone, S. (2007). Mother tongue-based multilingual education: Implications for education policy. SIL International. <https://www.sil.org/resources/publications/entry/38274>
- McNelly, C. (n.d.). Language as problem, right, and resource. University of Arizona. <https://slat.arizona.edu/sites/default/files/page/language-as-problem-right-resource.pdf>
- Ministry of Education. (2016). School Sector Development Plan (2016-2023). Government of Nepal. https://www.moe.gov.np/assets/uploads/files/SSDP_Final_Report.pdf
- Phillipson, R. (1992). *Linguistic imperialism*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/linguistic-imperialism-9780194371468>
- Ricento, T. (2000). Historical and theoretical perspectives in language policy and planning. *Journal of Sociolinguistics*, 4(2), 196-213. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00111>
- Ruiz, R. (1984). Orientations in language planning. *NABE Journal*, 8(2), 15-34. <https://doi.org/10.1080/08855072.1984.10668464>
- Schieffelin, B. B., & Woolard, K. A. (1994). Language ideology. *Annual Review of Anthropology*, 23, 55-82. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.23.100194.000415>
- Schieffelin, B. B., Woolard, K. A., & Kroskrity, P. V. (1998). *Language ideologies: Practice and theory*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/language-ideologies-9780195101910>
- Seel, A., Yadava, Y. P., & Kadel, P. (2015). *Multilingual education in Nepal: Hopes and challenges*. UNESCO Kathmandu. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232906>
- Skutnabb-Kangas, T. (2000). Linguistic genocide in education-or worldwide diversity and human rights? Lawrence Erlbaum. <https://doi.org/10.4324/9781410603576>
- Skutnabb-Kangas, T. (2008). Human rights and language policy in education. In S. May & N. Hornberger (Eds.), *Encyclopedia of language and education* (pp. 107-119). Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-30424-3_7

- Skutnabb-Kangas, T. (2009). Language ecology, linguistic diversity and linguistic rights. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186797>
- Skutnabb-Kangas, T., & Phillipson, R. (1998). Linguistic human rights. *International Journal of Applied Linguistics*, 8(1), 1-22. <https://doi.org/10.1111/j.1473-4192.1998.tb00123.x>
- Skutnabb-Kangas, T., Phillipson, R., Panda, M., & Mohanty, A. K. (2009). Social justice through multilingual education. *Multilingual Matters*.
- Skutnabb-Kangas, T., & Toukoma, P. (1976). Teaching migrant children's mother tongue and learning the language of the host country. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000023283>
- Thomas, W. P., & Collier, V. (1997). School effectiveness for language minority students. *National Clearinghouse for Bilingual Education*.
- UNESCO. (2003). Education in a multilingual world. UNESCO Education Position Paper. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000129728>
- UNESCO. (2011). Multilingual education in Nepal: Hopes and challenges. UNESCO Kathmandu. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00002126>

Practices and Ethical Issues of Using Artificial Intelligence in English Language Learning

✉ Prem Prasad Bhandari
Assistant Professor
Tikapur Multiple Campus

Abstract

Artificial intelligence (AI) has been emerging as an important element of modern education, influencing how teaching and learning are organized, supported, and evaluated. In English language learning, tools such as ChatGPT, grammar and style checkers, automated writing support systems, conversational agents, speech recognition applications, and machine translation are now widely used by learners and are sometimes informally endorsed by teachers. These technologies can offer pedagogical value through timely and individualized feedback, adaptive practice opportunities, increased learner autonomy, and expanded access to language use beyond classroom boundaries. At the same time, their growing use raises ethical and pedagogical concerns that unsettle established understandings of learning, assessment, authorship, and teachers' professional responsibilities.

This article examines current practices and ethical issues associated with artificial intelligence in English language learning. Illustrating relevant scholarship and classroom-based reflections, this article explores how AI influences everyday teaching and learning. It also raises concerns related to academic integrity, learner overreliance, data privacy, algorithmic bias, and unequal access. Particular emphasis is placed on teachers' perspectives, given their role in balancing institutional expectations, rapid technological change, and ethical accountability. The article argues that the educational value of AI depends less on technological sophistication alone and more on ethically informed, pedagogically grounded, and context responsive integration. It concludes by emphasizing the importance of institutional guidance, sustained professional learning for teachers, and critical digital literacy to ensure that AI strengthens language learning without weakening its human, cultural, and ethical foundations.

Keywords: artificial intelligence, English language learning, ethics, academic integrity, learner autonomy, educational technology

Introduction

Artificial intelligence has shifted rapidly from a specialized innovation to a routine feature of educational practice. Tools once associated with technical research contexts now appear in everyday academic tasks, including writing support, automated feedback, and personalized learning platforms. In higher education, teachers increasingly encounter AI mediated coursework and assessment, while students use digital tools to support reading, writing, and communication. This transition has occurred largely through gradual and user driven adoption, promoted by claims of efficiency, accessibility, and improved performance.

Among the areas, English language learning is most visibly affected by this shift. Language learning depends heavily on written and spoken input, interaction, feedback, and repeated practice, domains where AI systems powered by natural language processing can perform effectively. Learners

now regularly access grammar correction, vocabulary support, paraphrasing tools, pronunciation feedback, and simulated conversational practice through mobile devices and computers. For many learners of English as an additional language, such tools function as readily available assistants that offer immediate guidance and may reduce anxiety associated with making errors.

Despite these advantages, the normalization of AI in English language classrooms has created uncertainty. Teachers report difficulty interpreting student work that has been shaped by AI feedback or generated with AI assistance. Institutions face challenges in updating assessment and integrity policies in ways that remain fair and educationally meaningful. Students also frequently lack clear understanding of what constitutes appropriate or ethical use. These tensions suggest that AI is not merely a technical change but also a pedagogical and ethical development that requires careful analysis (Holmes et al., 2019; Zhai et al., 2021).

This article examines how AI is currently used in English language learning and evaluates key ethical issues associated with its adoption. Rather than treating AI as either a threat or a universal solution, the discussion adopts a balanced approach that connects practical classroom realities with broader ethical considerations.

The Centrality of English Language Learning in the AI Debate

English holds a distinctive position in global communication and education. Proficiency is often linked to access to academic resources, professional opportunities, and participation in international networks (Crystal, 2012). In many contexts, English competence functions as a form of social and educational capital that influences learners' trajectories. At the same time, English language classrooms face persistent constraints. Teachers frequently work with large and diverse classes, with wide variation in learners' proficiency levels and needs. Individualized feedback, especially for productive skills such as writing and speaking, requires substantial time, expertise, and institutional support, resources that are often inadequate. Consequently, teaching may emphasize general patterns or test oriented preparation rather than sustained, individualized development.

AI appears to offer partial responses to these long standing challenges. Many tools provide rapid feedback at scale, enabling learners to practice repeatedly beyond class time. Adaptive systems can adjust task difficulty in response to learner performance, while automated feedback can highlight recurring errors and offer revisions. These possibilities may create opportunities to shift classroom attention from surface level correction toward higher order language abilities such as discourse organization, argumentation, critical reading, and intercultural awareness. This close alignment between AI capabilities and language learning tasks helps explain why English language education has become central to debates on AI in education (Godwin Jones, 2018). However, the same alignment also amplifies ethical concerns because AI increasingly intervenes in language production and assessment, areas closely tied to identity and academic legitimacy.

Everyday Classroom Practices Involving Artificial Intelligence

In many classrooms, AI use is largely informal and learner initiated. Students often rely on grammar checkers for tense consistency, agreement, punctuation, and lexical choice. Writing assistants provide rewording options, sentence restructuring, and stylistic adjustments that can improve clarity. Machine translation supports comprehension of complex texts and can help learners express ideas that exceed their current linguistic resources. Teachers frequently observe that student writing may appear more fluent and cohesive, and some learners report reduced anxiety when producing text in a second language. In these cases, AI can operate as scaffolding that

supports confidence and persistence in language use.

AI also extends learning beyond classroom boundaries. Digital platforms enable learners to practice independently according to their schedules and interests, aligning with principles of learner autonomy and self-directed engagement (Benson, 2011). In settings with limited instructional resources, AI tools may function as supplements that partially compensate for restricted feedback opportunities. Nonetheless, teachers commonly argue that the value of AI depends on how it is framed. When used to support drafting, revision, and reflection, AI may strengthen learning processes. When used primarily to generate finished products, it may weaken meaningful engagement and reduce learning to output production. This distinction remains central to ethical debates in AI assisted language learning.

Changing Pedagogical Roles and Classroom Dynamics

The integration of AI is reshaping classroom interaction and teachers' professional roles. Teachers increasingly encounter assignments that have been extensively revised with automated support or partially generated by AI systems. Although such work may appear sophisticated, it can obscure learners' actual proficiency and developmental needs. Some educators report positive effects, including improved preparation and increased confidence. Others worry that AI may reduce peer collaboration and interactive negotiation of meaning, both central to communicative language teaching. If students rely on AI for immediate solutions, they may become less inclined to ask questions, test hypotheses, or engage in exploratory language use.

These changes require teachers to adjust priorities. If AI systems handle aspects of linguistic accuracy, teachers may need to emphasize deeper competencies, including rhetorical awareness, critical reasoning, audience adaptation, and intercultural communication. While such a shift aligns with contemporary language education aims, it also requires institutional recognition and systematic support to avoid narrowing classroom interaction.

Academic Integrity and Authorship in the Age of Artificial Intelligence

Academic integrity is among the most prominent ethical concerns in AI assisted English language learning. Generative tools can produce well-formed and context appropriate texts with minimal input, complicating judgments about authorship. Teachers may become uncertain when assignments show abrupt changes in quality, style, or sophistication.

In language learning, boundaries between acceptable support and misconduct are often ambiguous. Learners have long been encouraged to consult dictionaries, model texts, and reference materials. AI differs because it can actively generate content, not simply provide information. This challenges established assumptions about originality, ownership, and the purpose of assessment. Recent scholarship notes that AI complicates conventional definitions of plagiarism and calls for educational responses centered on transparency and redesign rather than blanket bans (Cotton et al., 2023; Perkins, 2023). For language educators, this suggests the need to clarify expectations for AI use and to design tasks that foreground learning processes, drafting histories, reflection, and personal engagement. Without such shifts, academic integrity risks becoming a source of mistrust rather than a foundation for learning.

Learner Dependency and the Quality of Language Learning

A further ethical issue is the possibility of learner overreliance. Although AI can support

learning through scaffolding, heavy dependence may reduce independent problem solving and metalinguistic awareness. Teachers sometimes observe learners consulting AI even for tasks that could be addressed through productive struggle, which is often necessary for durable learning. Language learning involves more than correcting errors. It includes cognitive effort, identity formation, and cultural interpretation (Kramsch, 1998). If learners focus on immediate correctness delivered by AI, they may neglect deeper communicative competence. Over time, this may weaken transferable skills and reduce confidence in unaided language use.

Ethically responsible integration therefore requires teaching learners to evaluate AI output critically, compare alternatives, and understand the linguistic reasoning behind suggestions. When learners treat AI responses as objects of analysis rather than final answers, the technology is more likely to function as a learning aid than a replacement for learning.

Data Privacy and Surveillance Concerns

While academic integrity receives substantial attention, data privacy often remains less visible in classroom discussion. Many AI platforms collect user generated data, including written texts, voice recordings, and interaction histories. Students and teachers may not fully understand how this data is stored, processed, reused, or shared. Work on learning analytics highlights ethical risks such as limited informed consent, surveillance, and uncertainty about data ownership (Slade & Prinsloo, 2013). In contexts where data protection frameworks are weak or unevenly enforced, learners may be especially vulnerable. Addressing these risks requires data literacy in both teacher education and student preparation, including awareness of privacy rights and platform policies, as well as informed decision making about what data is shared (Williamson & Eynon, 2020).

Bias, Language Norms, and Inclusivity

AI language systems are trained on large scale datasets that often reflect dominant linguistic and cultural norms. As a result, AI based tools may treat standardized, native speaker aligned varieties of English as the default benchmark, while positioning regional, localized, or nonstandard forms as errors. This tendency can reproduce linguistic hierarchies by implicitly defining certain forms of English as more legitimate or academically valuable than others (Jenkins, 2015; Kohnke et al., 2023). For learners who use English in multilingual settings, including World Englishes and English as a Lingua Franca contexts, such automated norm setting may undermine confidence and weaken learners' sense of linguistic identity (Baker, 2015; Canagarajah, 2013).

For teachers committed to inclusive language education, this creates an ethical and pedagogical dilemma. If AI feedback is used uncritically, it may conflict with approaches that prioritize communicative effectiveness, plural norms, and multilingual legitimacy rather than strict standardization (Galloway & Rose, 2018). Ethical integration therefore requires that educators explicitly address algorithmic bias, discuss how training data shapes AI judgments, and help learners identify whose language norms are treated as authoritative and whose are minimized (Holmes et al., 2019). Teachers can also encourage learners to make context sensitive decisions about language choices, for example choosing standard forms for particular academic genres while recognizing that diverse Englishes remain valid in many real world interactions. In this way, AI can support language learning while aligning with inclusive and socially responsive pedagogy, rather than reinforcing uniformity and inequity.

Teachers as Ethical Mediators

Teachers play a central role in mediating ethical AI use because they shape classroom norms and define acceptable practices. Many educators report interest in adopting AI in ways that support learning, yet they face constraints such as limited training opportunities, unclear institutional guidance, and uncertainty about policy expectations (Holmes et al., 2019; Zhai et al., 2021). These challenges are particularly visible in assessment and integrity contexts where accountability is high and standards must remain transparent. Concerns also exist that expanding AI systems may diminish teachers' professional autonomy by reframing teaching as monitoring or technical oversight. Analyses of data driven governance in education suggest that algorithmic systems can shift decision making away from professional judgment toward externally defined metrics and procedures (Williamson, 2017). Such shifts may conflict with teachers' identities as reflective practitioners who interpret learning in relation to context, equity, and human development.

However, teachers typically reject both uncritical adoption and complete prohibition. Instead, they often advocate guided and transparent use that supports learning goals while making ethical expectations explicit (Kohnke et al., 2023). This approach requires helping students understand limitations, examine AI outputs critically, and discuss ethical issues including bias, privacy, and authorship. Supporting teachers in this role requires sustained professional development that builds technical competence alongside ethical literacy, together with institutional trust and collaborative policy processes that meaningfully include educators.

Institutional Responsibility and Policy Development

A recurring conclusion across educational discussions is that ethical AI integration cannot depend on individual teachers alone. Although teachers mediate classroom practice, institutions hold primary responsibility for creating the conditions under which AI is used responsibly. Without coherent institutional frameworks, teachers may be forced to make high stakes decisions independently, leading to inconsistent practice and increased uncertainty (Holmes et al., 2019; Zhai et al., 2021). Institutions should therefore develop clear and context sensitive guidelines that define acceptable AI use across teaching, assessment, and student support. Such policies should address academic integrity, transparency, authorship expectations, data privacy protections, and responsible handling of student data, while also supporting pedagogical innovation rather than restricting it (UNESCO, 2021). Importantly, policy should emerge through dialogue rather than enforcement. When educators are involved in defining expectations, policies are more likely to reflect classroom realities and ethical priorities.

Assessment design also requires revision in AI rich environments. Product focused tasks may no longer capture learning accurately if AI can easily generate polished outputs. Institutions can respond by emphasizing process evidence, reflection, drafting documentation, and ethical reasoning as assessable learning outcomes (Bearman et al., 2022). When institutions take responsibility through inclusive policy development and assessment redesign, teachers are better positioned to support meaningful learning and uphold academic integrity while guiding students toward responsible AI use.

Conclusion: Re-conceptualizing English Language Learning in the Age of Artificial Intelligence

Artificial intelligence has produced a substantial and enduring shift in English language education. Its implications extend beyond new tools to broader questions about what counts as

learning, how assessment should be structured, how authorship is defined, and how ethical responsibility is maintained in educational settings (Holmes et al., 2019; Zhai et al., 2021). AI can offer genuine pedagogical benefits, including personalization, timely feedback, and expanded opportunities for practice. Yet these benefits are not automatic. They depend on the quality of integration and the extent to which educators and institutions treat ethics as a core dimension of innovation.

The central task for educators is not to resist change, but to ensure that language education remains grounded in meaning making, cultural understanding, interaction, and responsible judgment. Language learning is fundamentally social and interpretive, not merely mechanical correction. If AI is adopted primarily for efficiency, it may narrow learning to surface level performance. If it is integrated with critical awareness, inclusive pedagogy, and institutional support, it can function as a supportive resource that strengthens learning without displacing the human dimensions of language education (Canagarajah, 2013; Galloway & Rose, 2018). In this sense, the most sustainable path forward is one in which AI serves as a pedagogical assistant guided by transparent norms, reflective practice, and a commitment to equity and ethical responsibility.

References

- Baker, W. (2015). Culture and identity through English as a lingua franca: Rethinking concepts and goals in intercultural communication. De Gruyter Mouton.
- Benson, P. (2011). Teaching and researching autonomy in language learning (2nd ed.). Routledge.
- Bearman, M., Dawson, P., Ajjawi, R., Tai, J., & Boud, D. (2022). Reframing assessment for an AI-enabled world. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 47(6), 1-14. <https://doi.org/10.1080/02602938.2021.1931871>
- Canagarajah, S. (2013). Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations. Routledge.
- Cotton, D. R. E., Cotton, P. A., & Shipway, J. R. (2023). Chatting and cheating: Ensuring academic integrity in the era of ChatGPT. *Innovations in Education and Teaching International*, 60(2), 1-12. <https://doi.org/10.1080/14703297.2023.2190148>
- Crystal, D. (2012). English as a global language (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Galloway, N., & Rose, H. (2018). Incorporating global Englishes into the ELT classroom. *ELT Journal*, 72(1), 3-14. <https://doi.org/10.1093/elt/ccx010>
- Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. *Language Learning & Technology*, 22(3), 1-17.
- Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Center for Curriculum Redesign.
- Jenkins, J. (2015). Global Englishes: A resource book for students. Routledge.
- Kohnke, L., Moorhouse, B. L., & Zou, D. (2023). ChatGPT for language teaching and learning: Ethical considerations and challenges. *Educational Technology & Society*, 26(2), 1-15.
- Kohnke, L., Zou, D., & Zhang, R. (2023). Exploring generative AI in English language teaching: Opportunities and challenges. *Computer Assisted Language Learning*, 36(8), 1-25. <https://doi.org/10.1080/09588221.2023.2182506>
- Kramsch, C. (1998). Language and culture. Oxford University Press.
- Perkins, M. (2023). Academic integrity considerations of AI tools in higher education. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 48(5), 1-14. <https://doi.org/10.1080/02602938.2023.2181664>
- Selwyn, N. (2019). Should robots replace teachers? AI and the future of education. Polity Press.

- Slade, S., & Prinsloo, P. (2013). Learning analytics: Ethical issues and dilemmas. *American Behavioral Scientist*, 57(10), 1510-1529. <https://doi.org/10.1177/0002764213479366>
- UNESCO. (2021). *Ethical implications of artificial intelligence in education*. UNESCO Publishing.
- Williamson, B. (2017). *Big data in education: The digital future of learning, policy and practice*. Sage.
- Williamson, B., & Eynon, R. (2020). Historical threads, missing links, and future directions in AI in education. *Learning, Media and Technology*, 45(3), 223-235. <https://doi.org/10.1080/17439884.2020.1798995>
- Zhai, X., He, P., & Li, Y. (2021). Artificial intelligence in education: A critical review of emerging practices. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 18(1), 1-20. <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00244-5>

Exploring Big Data : A Key Driver of The Modern Information Age

✉ Chitra Raj Upadhyay
Asst. Professor
Tikapur Multiple Campus

1. Introduction

Data generation has recently increased on a large scale and at a rapid pace, as has the development of Internet applications, mobile apps, and network-connected sensors. Every second, millions of people around the globe send messages, make online purchases, watch videos, or browse social media. These usage and pervasive internet linkages generate a massive volume of information in a wide range of forms, known as big data. Concurrently, technologies related to big data are advancing. The rapid use of cloud computing and the Internet of Things (IoT) is hastening the significant growth in data creation. Sensors all around the world are collecting and delivering data that will be stored and processed on the cloud, bringing in the era of big data.

The analysis of large amounts of data has become more important in modern research as well as in modern business. These data are generated as a result of online transactions, emails, movies, music, photos, click streams, logs, postings, search queries, medical records, interactions on social networks, scientific data, sensors, mobile phones, and the programs that run on them . Big data is stored in databases that grow incrementally and contain a large volume of information, making storage, management, sharing, analysis, and data visualization complex tasks that require software tools and complex databases. Throughout the course of the previous two decades, there has been a significant expansion of data in a variety of domains . According to a report that was published by the International Data Corporation (IDC) in 2011, the total volume of data that was produced and copied in the world was 1.8 zettabytes (1.8×10^{24} exabytes) [4]. This figure has since increased to 40 zettabytes and is projected to reach 175 zettabytes by the year 2025. The progression of big data's expansion from 2010 to its anticipated level of development in 2025 is seen in Figure.

Figure :- Annual Growth Rate of Global Data [3]

2. Characteristics of Big Data

Big data is often described through its five key characteristics, known as the 5 Vs - Volume, Velocity, Variety, Veracity, and Value. These elements capture the essence of what makes big data unique and challenging to manage. Let's explore each one in detail:

2.1 Volume:

This refers to the enormous quantity of data produced and collected every second. Organizations and individuals generate vast amounts of data through business transactions, social media activities, sensors, and other digital interactions. Companies analyze this massive data pool to enhance their decision-making processes and improve performance.

2.2 Variety:

Data today comes in many different forms - text, images, videos, audio, logs, and more. It can be structured (like databases and spreadsheets) or unstructured (such as emails, posts, or multimedia files). This diversity of data types makes it complex to store, process, and analyze efficiently.

2.3 Velocity:

The speed at which data is created, shared, and updated is incredibly high. Information flows continuously from various sources in real time. Managing this rapid data inflow requires advanced technologies capable of processing and analyzing data instantly, as delays could result in missed opportunities or system overloads.

2.4 Veracity:

Not all data is accurate or reliable. Some may come from unverified or malicious sources, such as bots or malware. Veracity relates to ensuring the quality, authenticity, and trustworthiness of data before using it for analysis and decision-making.

2.5 Value:

Finally, not every piece of data has meaningful significance. The true worth of big data lies in extracting valuable insights that can drive innovation, efficiency, and business growth. For example, a restaurant has no practical use for a person's loan data - only relevant information adds value.

3. Applications

3.1 Personalized Customer Experience and Marketing:

Big Data plays a crucial role in enhancing customer experiences and marketing strategies. By analyzing large volumes of customer information such as browsing behavior, purchase history, and social media activities, companies can design highly targeted advertisements and product recommendations. This personalization allows businesses to provide unique experiences to individual users, thereby boosting customer engagement, loyalty, and overall sales performance.

3.2 Predictive Maintenance in Manufacturing and Transportation:

In industries like manufacturing and transportation, sensors embedded in machines, vehicles, and aircraft continuously collect data related to performance, temperature, and wear. Through the analysis of this real-time data, organizations can forecast potential equipment failures and carry out maintenance before issues arise. This predictive approach not only minimizes costly downtime but also enhances operational safety and efficiency.

3.3 Fraud Detection and Financial Risk Management:

Financial institutions rely on Big Data analytics to strengthen security and manage risk. By monitoring millions of transactions in real-time, advanced algorithms can detect unusual patterns

that differ from a customer's typical behavior, thus identifying fraudulent activities instantly. Additionally, Big Data is used to assess creditworthiness, predict market trends, and model financial risks, helping institutions make more informed and secure decisions.

3.4 Precision Medicine and Disease Prevention:

The healthcare sector benefits enormously from Big Data through the analysis of genetic data, electronic medical records, and lifestyle information. This comprehensive data analysis enables the creation of personalized treatment plans tailored to individual patients. Furthermore, it assists public health authorities in predicting disease outbreaks, identifying health trends, and designing preventive strategies, ultimately improving the quality of healthcare and patient outcomes.

3.5 Optimizing Smart City Infrastructure and Traffic Flow: Smart cities use Big Data to improve urban management and sustainability. Information collected from traffic cameras, GPS devices, and public transport systems is analyzed to enhance city operations. This data-driven approach helps in optimizing traffic signal timing, reducing congestion, designing efficient public transport routes, and managing energy consumption across power grids. The result is a more efficient, safer, and eco-friendly urban environment.

4. Big Data Challenges:

Data analysis of big data provides attractive and valuable opportunities. However, researchers and experts in this field face multiple challenges when exploring big data and extracting knowledge and value from it. These problems exist at various levels of storage, data display, analysis, lifecycle management, reducing redundancy and compression, etc. In addition, issues related to privacy and confidentiality are especially obstacles and challenges that must be overcome in distributed applications of big data. Some key obstacles and challenges that must be overcome in developing big data application are as follows:

4.1 Storage:

The massive volume of Big Data, often reaching exabytes, exceeds the capacity of traditional RDBMS systems. Distributed file systems and NoSQL databases are required to store and manage such large-scale unstructured data.

4.2 Data Display:

Presenting data meaningfully is crucial for proper interpretation and analysis. Poor visualization or organization can reduce the value and usability of the data.

4.3 Redundancy reduction and data compression:

Datasets often contain duplicate or repetitive information. Effective compression and redundancy removal help save storage without losing valuable insights.

4.4 Data Lifecycle Management:

With data generated continuously by sensors and devices, not all can be stored permanently. Lifecycle management helps determine which data should be retained or discarded based on value.

4.5 Analysis:

Processing huge volumes of unstructured data demands high computational resources. Distributed architectures divide data across multiple systems for faster and more efficient analysis.

4.6 Confidentiality of Information:

Big Data involves sensitive information that must be protected from misuse or breaches. Ensuring data privacy and secure handling is a major challenge for organizations.

4.7 Energy Management:

The storage, processing, and transfer of Big Data consume large amounts of energy. Efficient energy management systems are essential to minimize environmental and operational costs.

4.8 Scalability:

As data continues to grow, analytics systems must adapt and scale accordingly. Scalable algorithms are necessary to handle increasingly complex and expanding datasets.

4.9 Collaboration:

Big Data analytics requires expertise from multiple disciplines. Collaboration among professionals and the development of integrated network architectures enhance data sharing and analysis.

5. Conclusion

In essence, Big Data has emerged as a defining force in the digital age, characterized by the five V's and fueled by an explosion of information from diverse sources. Its applications—from personalized marketing to precision medicine and smart cities—demonstrate its power to drive innovation and efficiency across industries.

However, harnessing this potential requires overcoming significant challenges in storage, privacy, analysis, and scalability. Moving forward, success will depend on advancing technologies, fostering collaboration, and upholding strong data ethics. Ultimately, mastering the complexities of Big Data is key to leadership in our increasingly data-driven world.

6. References

- Escobar, C. A., McGovern, M. E., & Morales-Menendez, R. (2021). Quality 4.0: a review of big data challenges in manufacturing. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 32, 2319-2334.
- Hajjaji, Y., Boulila, W., Farah, I. R., Romdhani, I., & Hussain, A. (2021). Big data and IoT-based applications in smart environments: A systematic review. *Computer Science Review*, 39, 100318.
- Janev, V. (2021). Semantic intelligence in big data applications. *Smart Connected World: Technologies and Applications Shaping the Future*, 71-89.
- Mallappallil, M., Sabu, J., Gruessner, A., & Salifu, M. (2020). A review of big data and medical research. *SAGE open medicine*, 8, 2050312120934839.
- Srinivas, J., Das, A. K., & Rodrigues, J. J. (2020). 2PBDC: privacy-preserving bigdata collection in cloud environment. *The Journal of Supercomputing*, 76, 4772-4801.
- S. Mohammadali Zanjani, Hossein Shahinzadeh, Yasin Kabalci, Ersan Kabalc? (2023). An Overview of Big Data Concepts, Methods, and Analytics: Challenges, Issues, and Opportunities. Conference Paper June 2023. DOI: 10.1109/GPECOM58364.2023.10175760

Anger, Digital Activism, and Political Awakening: Analyzing Gen-Z Anti-Corruption Uprising in Nepal

✉ Nabraj Pandey
Tikapur Multiple Campus

Abstract

This article examines the September 2025 anti-corruption protests in Nepal, led predominantly by Generation Z (Gen-Z) citizens. The objective of the article is to analyze the dynamics through which widespread public anger-catalyzed by a government-imposed social media ban and deep-seated frustrations over political corruption and elite wealth display-was transformed into a highly effective, digitally coordinated political movement. This study highlights the profound impact of digital coordination tools like Discord and VPNs in circumventing censorship and facilitating rapid political awakening, demonstrating how a marginalized youth demographic (Nepo baby) successfully challenged and ultimately forced the resignation of the sitting Prime Minister and engineered the selection of an interim leader. Employing a qualitative and descriptive analytical approach based on secondary sources, including online news and social media reports, this research utilizes close reading to synthesize key events and thematic facets. The study warrants further investigation into the long-term sustainability of digitally-led democratic processes and the influence of economic precarity, such as high youth unemployment and dependence on remittances, on future political stability in developing nations.

Keywords: Gen Z in Nepal, anti-corruption, digital activism, Discord, and VPN, political awakening.

Introduction

The political landscape of Nepal underwent a dramatic transformation in September 2025 as widespread anti-corruption protests led predominantly by Generation Z surged across the country. Popularly known as the Gen Z protests, the movement expanded rapidly from localized grievances to a nationwide rebellion demanding transparency, governance reform, and accountability. This uprising reflected the assertive political agency of young citizens, who strategically harnessed digital tools to resist entrenched elites and bypass state censorship (Chandra & Pokharel, 2025). Growing economic frustrations, especially soaring youth unemployment and anger over systemic corruption, intensified national discontent, particularly as the opulence of political families starkly contrasted with the average annual income of ordinary Nepalis.

A critical turning point came on 4 September 2025, when the Government of Nepal ordered the shutdown of 26 major social media platforms including Facebook, X, and YouTube. Although officially justified as enforcement against non-registered platforms for tax purposes, many critics argued that the move sought to suppress a rising online discourse exposing nepotism and the privileges of politically connected "Nepo Kids." This display of elite wealth, juxtaposed with 20% youth unemployment and a remittance-dependent economy, deepened public anger and galvanized digital resistance among young people (Chandra & Pokharel, 2025). With a median national age of 25 and nearly half the population active on social media, the ban was not only perceived as censorship but also as a direct infringement upon the digital workspace and expressive freedom of Nepali youth.

TMC

सौगात

-५२-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

Mobilization efforts soon bypassed traditional political structures, relying instead on decentralized youth networks such as Hami Nepal. Using Discord servers, Instagram pages, VPN access, and QR-coded flyers, organizers coordinated mass demonstrations across Kathmandu and other cities. The state responded with escalating force—initially deploying water cannons and tear gas, and later resorting to rubber bullets and even live rounds, resulting in casualties and amplifying calls for accountability and political reform (Derre, 2025). Through rapid digital coordination and youth-centric organization, the Nepal Gen Z uprising became a powerful illustration of how technology can fuel political awakening, challenge longstanding corruption, and resist authoritarian control in the digital age.

Methodology

This research employs a qualitative and descriptive analytical approach to understand the intricacies of Nepal's Gen-Z anti-corruption uprising. The analysis is entirely based on secondary sources, drawing extensively from contemporary records, including online news articles, social media reporting, newspaper reports, and accounts derived from interviews documented within the available source material. The primary method involves close reading, allowing for detailed synthesis and interpretation of the events, organizational strategies, socio-economic context, and resulting political shifts. This method enables the reconstruction of a cohesive narrative and the thematic identification of key variables and outcomes related to anger, digital coordination, political violence, and the ultimate governmental collapse and reconstitution. The secondary data provides the necessary chronological and structural detail to substantiate the analysis of Gen-Z political agency.

Results and Discussion

The September 2025 anti-corruption uprising in Nepal showcased a novel convergence of economic anger, technological mobilization, and political upheaval. It delineates the structure, drivers, and impact of the Gen-Z movement.

The Social Media Ban as Catalyst for Uprising

The decision by the Government of Nepal on 4 September 2025 to ban 26 social media platforms, including Facebook, X, and YouTube, provided the immediate catalyst for the widespread protests. While officially framed as an administrative necessity related to registration and digital services tax enforcement, critics widely viewed the ban as a move to stifle growing online dissent. This heavy-handed attempt at digital censorship was particularly provocative because the youth population was already highly engaged with social media (48% of Nepalese having accounts) and was using these platforms to highlight the conspicuous wealth and nepotism of the ruling elite—the "Nepo Kid" trend (Gandhi, 2025). The ban was perceived not merely as an infringement on freedom of speech, but as an attack on the economic viability and digital livelihood of a population dependent on online spaces for work and remittances. The swift and massive reaction demonstrated that the government's attempt to enforce a digital gag order instead fueled the uprising.

Deep-Seated Anger over Corruption and Elite Opulence

The foundation of the Gen-Z protests lay in long-simmering public frustration over corruption and political mismanagement. This discontent was sharply aggravated by the visual disparity between the lives of the average Nepali, earning US\$1,400 annually, and the elite families

who displayed their wealth openly on social media (The New York Times, 2025). The protest expanded beyond the initial catalyst of the social media ban to encompass broader demands for accountability, transparency, and improved governance. This public fury was further evident in the violence directed specifically at symbols of elite power and political party infrastructure, such as the burning of residences belonging to former presidents, prime ministers, and various ministers. The intensity of this targeted vandalism reflected the depth of public betrayal felt towards a political establishment perceived as entirely self-serving.

Generation Z's Demographic and Digital Predominance

Generation Z's central role in the uprising can be largely attributed to Nepal's demographic profile and high rates of digital adoption. With a median age of 25, a significant portion of the country's population falls within the Gen Z bracket, the demographic most adept at using and dependent upon social media (The Kathmandu Post, 2025). The country's high social media usage, necessary partly due to rough terrain and substantial international migration, meant that this age group was both highly sensitive to the digital ban and uniquely equipped to organize in decentralized, asynchronous ways. Their mobilization bypassed traditional political organizing structures, allowing the movement to scale rapidly and maintain flexibility despite official censorship. The sheer size and digital literacy of this cohort provided the necessary critical mass for the protests to become a nationwide force.

Digital Coordination through Discord and Evasion Tactics

The decentralized nature of the Gen Z protests relied heavily on digital tools, with Discord servers and Instagram channels serving as the primary organizing mechanisms, particularly for the group Hami Nepal. Discord, a platform typically used for gaming communities, proved highly effective due to its real-time, channel-based structure, which allowed organizers like Shaswot Lamichhane, a recent science and technology graduate, to coordinate complex tactical discussions. To counter the initial ban, protestors deployed digital evasion tactics, utilizing VPNs and physically posting flyers that featured QR codes to direct participants to secure online communities (Tiwari & Sharma, 2025). The ability of the movement to shift communication infrastructure so quickly demonstrated a sophisticated understanding of digital resistance, enabling the youth to maintain high levels of coordination even under intense state surveillance and censorship.

The Emergence of Digital Democracy and Political Agency

Following the escalation of violence and the subsequent resignation of Prime Minister K. P. Sharma Oli, the protest movement utilized its digital architecture to conduct an unprecedented exercise in digital democracy. The Nepali Army's chiefs met with Hami Nepal organizers and requested nominations for an interim leader. On a Discord server that swelled to over 100,000 members and virtual channels involving over 10,000 users, discussions were held, polls were run, and sub-channels were used for fact-checking to debate and select a suitable candidate. This process, described by organizer Shaswot Lamichhane as simulating a "mini-election," resulted in the selection of Sushila Karki, the former chief justice. Al Jazeera English viewed this online process as a "revolutionary counter to the traditional practice of politicians choosing leaders behind closed doors" (NDTV, 2025), fundamentally challenging the transparency of established political practices.

Escalation, Violence, and Human Rights Violations

The protests were tragically marked by extreme violence perpetrated by security forces. On 8 September, confrontations escalated when protesters attempted to enter the Federal Parliament, leading security forces to respond with tear gas, water cannons, rubber bullets, and live ammunition. Videos and geolocation evidence confirmed that military-grade ammunition, specifically from a lightweight 7.62x51mm automatic rifle, was used, resulting in victims suffering fatal wounds to the head and torso. At least 19 people were killed on 8 September alone, with over 347 injured (Gurbacharaya & Kharel, 2025). The use of force was so severe that human rights groups like Amnesty International and Human Rights Watch condemned the crackdown, arguing the use of live ammunition constituted an extrajudicial response. Furthermore, security forces raided the Civil Service Hospital where wounded protesters were taken, firing tear gas into the facility, and police brutality was alleged against children.

The Political Collapse and Mass Resignations

The political fallout from the massive demonstrations and violence was swift and total. On 9 September, Prime Minister K. P. Sharma Oli, who initially called for peace but ignored corruption allegations, resigned from his office and fled to an army barracks. This was quickly followed by mass resignations of key officials, including Home Minister Ramesh Lekhak. Multiple cabinet ministers and a significant number of Members of Parliament from several parties, including the Rastriya Swatantra Party and the Rastriya Prajatantra Party, also resigned in quick succession (Mohammad, 2025). This cascade of resignations demonstrated the overwhelming pressure exerted by the Gen-Z movement and the resulting loss of legitimacy for the ruling parties. The crisis was so profound that the Nepali Army had to step in to "take charge" of the country to ensure law and order.

Targeting Infrastructure and Symbols of State Power

A notable characteristic of the highly agitated protests was the deliberate targeting and destruction of physical symbols of state and elite political power. Protestors set fire to key governmental buildings, including the Federal Parliament building, parts of Singha Durbar (the administrative headquarters), the Supreme Court building, and the President's residence at Sital Niwas. The residences of numerous current and former political leaders, including former Prime Ministers Sher Bahadur Deuba and Prachanda, were torched. Furthermore, symbolic attacks extended to media houses like Kantipur, which was set on fire and forced to post news updates on Facebook. This widespread, coordinated destruction underlined the movement's intent to dismantle the physical infrastructure and public manifestation of the perceived corrupt political class.

The Impact on Law Enforcement and Correctional Facilities

The scope of the uprising overwhelmed law enforcement and severely compromised the country's correctional system. Prisons in multiple districts, including Kailali, Nakhu (in Kathmandu), and Kaski, were attacked and set on fire by protesters. This resulted in the mass escape of prisoners, with more than 13,500 inmates fleeing prisons nationwide by 10 September. During the chaos, protesters successfully freed political figures, such as Rabi Lamichhane, from Nakhu Jail (Sharma & Chitrakar, 2025). The inability of security forces to maintain control over correctional facilities highlighted the complete breakdown of civil authority during the peak of the crisis. Though

soldiers later re-arrested 303 fugitives and recovered 73 rifles, the scale of the jailbreaks demonstrated the successful tactical disruption achieved by the protests.

The Triumph of Decentralized Digital Agency

The Nepal Gen-Z uprising confirmed the formidable political power wielded by a digitally unified and economically aggrieved youth population. The core finding is that digital activism provided the essential structure for political awakening by offering a decentralized, resilient platform capable of circumventing state controls and coordinating mass action. The success of the movement—forcing a prime ministerial resignation and influencing the selection of the interim leader through a sophisticated online debate—demonstrates the failure of traditional, centralized political systems to contain highly mobilized, digitally native dissent. The shift in power, even temporarily, from closed-door political maneuvering to transparent, online democratic debate marked a revolutionary moment in Nepali politics (Nepal & Shrestha, 2025). Crucially, the uprising revealed that underlying socio-economic grievances, combined with rapid digital coordination, possess the capacity to induce rapid, large-scale political transformations, even in the face of brutal state violence. The digital platforms became the de facto "Parliament of Nepal", showcasing a potent new model of political participation fueled by popular anger against systemic corruption.

Conclusion

The September 2025 anti-corruption uprising in Nepal, spearheaded by Generation Z, stands as a pivotal event in the nation's political history, demonstrating the raw power of collective anger, digital activism, and political awakening. The movement, catalyzed by a restrictive social media ban but driven by profound economic frustration and disgust over elite corruption, quickly escalated beyond peaceful rallies into a revolutionary force that fundamentally challenged the existing political order.

Overall Summary: The protests effectively utilized decentralized platforms, primarily Discord and VPNs, to bypass state censorship and coordinate massive, nationwide demonstrations. This enabled the youth organization, Hami Nepal, to transition from organizing street action to facilitating a form of digital democracy, which culminated in the unprecedented selection of former Chief Justice Sushila Karki as the interim prime minister following the resignation of K. P. Sharma Oli. However, this success came at a tragic cost, with widespread police brutality, including the use of live ammunition against protesters and attacks on hospitals, resulting in at least 72 deaths.

The primary finding is the validation of decentralized digital organization as a potent mechanism for political change, capable of fostering accountability where traditional political structures have failed. The use of platforms like Discord simulated a transparent "mini-election", offering a revolutionary alternative to opaque political appointments and highlighting Gen Z's demand for genuine transparency. The events underscore that the economic precarity of the youth, coupled with digital connectivity, forms a highly combustible political mixture.

Hence, this article serves as a crucial base for future researchers investigating several areas: the resilience and sustainability of digital democratic processes in post-conflict or transitioning nations; the long-term impact of youth-led political movements on governance and anti-corruption efforts; and the international legal and ethical implications of state violence against protestors and medical facilities. Further sociological study of how digital anonymity (as facilitated by Discord) influences the speed and radicalization of mass movements is also warranted, providing insights into the evolving nature of political resistance in the digital age.

References

- Chandra, A., & Pokharel, P. (2025, September 9). Nepal's Gen-Z uprising is about jobs, dignity - and a broken development model. People's Dispatch.
- Derre, M. (2025, September 15). How Nepalese police shot at protesters with 'military-grade ammunition'. France 24.
- Ellis-Petersen, H., & Pokharel, G. (2025, September 9). The Nepalese government has lifted the ban on social media. The Guardian.
- Gandhi, S. (2025, September 9). Who is Sudan Gurung, the man behind massive Gen Z protest in Nepal? Business Standard.
- Gurubacharya, B. (2025, September 4). Nepal blocks Facebook, X, YouTube and others for failing to register with the government. AP News.
- Kharel, S. (2025, September 9). 'Topple this government': Nepal's Gen Z protesters demand mass resignations. Al Jazeera.
- Kharel, S. (2025, September 15). 'More egalitarian': How Nepal's Gen Z used gaming app Discord to pick PM. Al Jazeera.
- Mohamed, E. (2025, September 9). Nepal PM Oli resigns as Gen Z protesters set parliament building on fire. Al Jazeera.
- Nepal, G., Shrestha, T. M., & Lamsal, S. (2025, October 11). Police brutality against children and hospitals in Nepal. The Lancet, 406 (10512), 1559-1560.
- NDTV. (2025, September 8). A "Nepo Kid" Trend Amid Gen Z-Led Protests Against Nepal's Social Media Ban. NDTV.
- Sharma, G., & Chitrakar, N. (2025, September 9). Nepal PM Oli resigns after violent anti-corruption protests, his aide says. Reuters.
- Tiwari, S., & Sharma, A. (2025, September 8). Who are the organisers of Nepal's massive Gen Z protest? India Today.
- The Kathmandu Post. (2025, September 8). 19 dead in Gen Z protests across Nepal.
- The New York Times. (2025, September 11). Nepal's Social Media Ban Backfires as Politics Moves to a Chat Room.

Ritual Continuity and Cultural Change: A Sociological Study of the Attawari Fast among the Dangaura Tharu

✉ Shiv Charan Chaudhary
Tikapur Multiple Campus

Abstract

This study explores the Attawari fasting ritual among the Dangaura Tharu of Nepal's mid-western and far-western Tarai through an ethnographic and sociological lens. The research aims to describe and interpret Attawari as a cultural practice that embodies both ritual continuity and social transformation. It applies two theoretical frameworks: Émile Durkheim's structural theory of ritual, which views ritual as a mechanism for fostering social solidarity and collective conscience, and Sylvia Walby's theory of patriarchy, which illuminates the gendered dimensions of ritual power and authority.

The study is to examine how Attawari sustains collective identity, moral cohesion, and gender relations within Tharu society while adapting to changing socio-cultural contexts. The methodology is qualitative and ethnographic, incorporating participant observation over three consecutive Attawari cycles and document analysis from three purposively selected Dangaura Tharu villages.

Attawari performs crucial social functions by reinforcing Tharu sub-ethnic identity, stabilizing intergenerational obligations, and generating collective effervescence through shared fasting, worship, and communal reciprocity. Ritual fasting varies from moderate food restriction to nirjala (waterless) fasting, embedded in elaborate sequences of preparation, devotion, and exchange. The study also uncovers the persistence of patriarchal structures, as men dominate ritual leadership and public worship, while women's roles are framed within domestic boundaries. On the other hand, women acquire moral agency and symbolic recognition as vow-keepers and organizers, gaining cultural visibility within the ritual sphere. Attawari exemplifies how traditional rituals negotiate between social cohesion and gendered power, maintaining cultural continuity amid modernity, migration, and state cultural policy.

Keywords: Attawari, Dangaura Tharu, ritual fasting, patriarchy, ethnography.

Introduction

Rituals of fasting and vow-making are an important part of South Asian religious and cultural life. These rituals usually involve giving up food and reorganizing social relations for a short time. They help people express devotion, discipline, and social values through shared religious acts (Bell, 1992; Rinehart, 2004). Among the Tharu people of Nepal, fasting festivals such as Maghi, Jitiya (Jivitputrika), and Attawari hold special importance. These festivals mark key moments in the Tharu ritual calendar and help to connect family members, kin groups, and the wider community (Guneratne, 2002).

Attawari, also written as Atwari or Attawari, is one of the most significant fasting rituals of the Tharu people. The word "Atwari" comes from atwar, which means Sunday. It is observed on the first Sunday of the bright fortnight (Sukla Paksha) in the month of Bhadau (August-September). This day is also known as Barka Atwari, meaning "the Great Sunday." The festival is mainly

observed by men. Except for the very young, very old, the sick, or those who have had misfortune while fasting before, almost all Tharu men take part in the ritual.

The fasting begins the night before, when participants eat a large meal called dar, which includes rice, fish, and homemade rice beer (jaand). On the day of the fast, men do not eat food or drink water, though they may drink liquor. After working in the fields until noon, they bathe and put on clean clothes. They then clean a special part of the house, called bahari, and prepare a holy fire using sticks from specific plants. Over this fire, they cook special cakes called Attwari Roti or Anadi Roti, made from soaked and pounded rice flour. The eldest fasting man offers part of the first roti with butter and holy water to the fire god. The rest of the food roti, milk, fruits, and butter is shared among the fasting men. A small portion, called agrasan, is kept to be given to their sisters the next day, symbolizing sibling love and blessing.

The festival ends the next morning when the same holy fire is used to prepare pharahar, a buttered rice dish eaten together. The ritual expresses the Tharu community's deep respect for purity, family ties, and social unity. It is also a symbolic act that joins fasting, offering, and feasting to show devotion and brother-sister affection.

Attwari is widely celebrated in the mid- and far-western Terai districts such as Banke, Bardiya, Kailali, Kanchanpur, and Dang (Ratopati, 2021; The Annapurna Express, 2021). However, there is very little detailed academic study focusing specifically on how the Dangaura Tharu, one of the largest Tharu sub-groups, perform and understand this ritual. The Dangaura Tharu have their own special traditions, myths, and ritual systems that differ from other Tharu subgroups (Guneratne, 2002; Kharel, 2019). Most media or NGO reports describe Attwari as a joyful cultural event, but they do not show how it organizes moral life, power relations, and gender roles within Tharu society. This research aims to fill that gap by providing a detailed ethnographic and sociological study of the Attwari fast among the Dangaura Tharu. The study looks at how fasting practices shape social life, family relations, and gender roles, and how these rituals are changing in response to modern influences such as migration, education, and state cultural policies. It uses a "thick description" approach (Geertz, 1973; Turner, 1969) to explain both what people do during the ritual and what meanings they attach to it.

The paper uses two main theoretical perspectives. The first is Émile Durkheim's structural theory of religion and ritual, which views rituals as social facts that create moral unity and collective identity (Durkheim, 1912/2016). From this viewpoint, Attwari can be seen as a ritual that strengthens community bonds, reinforces shared values, and maintains Tharu identity. The second is Sylvia Walby's theory of patriarchy, which explains how gender inequality operates through social institutions such as the family, religion, and culture (Walby, 1990). This framework helps analyze how Attwari reflects and reproduces gender divisions, as men perform the public ritual while women support it through cooking, preparation, and ritual purity.

By combining these two frameworks, this study explores both the collective and gendered dimensions of Attwari. It shows how the ritual acts as a moral and cultural system that maintains social solidarity while also revealing unequal power relations between men and women. The research is based on participant observation, interviews with ritual experts (guruwa), and narratives from both male and female participants in Dangaura Tharu villages.

The Attawari ritual is a deeper understanding of ritual continuity and cultural change in Tharu society. It shows that Attwari is not only a religious event but also a social process through which community identity, moral order, and gender relations are expressed, negotiated, and transformed. The study therefore adds to both ethnographic knowledge of the Tharu people and sociological theory on ritual, structure, and patriarchy.

Literature Review

This literature review synthesizes scholarly work across four overlapping strands essential for interpreting Attawari. The ethnographic and community studies focusing on the Tharu and their regional subgroups; analyses of fasting rituals and women's vows in South Asia; theoretical literature on ritual, structural integration, and agency; and feminist sociological theories concerning patriarchy and gendered structures. Following each key citation, the analytic claim used by the researcher in this paper is explicitly stated.

Tharu Ethnography and Festivals

The comprehensive ethnography situates Tharu identities within historical and political contexts across Nepal's Terai, emphasizing crucial regional and sub-group differences Guneratne, (2002). The foundational mapping of Tharu identity provides the necessary historical and political background that explains why festivals such as Attawari become focal points for sub-ethnic solidarity within Dangaura communities.

Recent Nepali scholarship documents life-cycle rituals and festival calendars, particularly among Rana and Dangaura Tharus, cataloging major festivals such as Maghi, Jitiya, and other Pawain festivals and noting local variations and pressures from modernity Bist, (2022). Nepali studies demonstrate both the persistence and dynamic change inherent in Tharu festivals, indicating that Attawari should be analyzed as part of an evolving festival ecology rather than as a static tradition.

Kharel, (2019). Kharel's review examines the anthropological studies conducted on various Tharu subgroups, highlighting the diverse social structures and ritual practices present across the Terai. The recognition of diverse local mythic histories and ritual calendars confirms the need for an intensive study focused specifically on the Dangaura variant of Attawari to capture sub-group distinctiveness.

Local recent studies focused specifically on Tharu festivals, including this peer-reviewed journal article, document Attawari as a major observance in several western Terai districts, recording local myths that connect Attawari to Bhima and the Pandava figures, as well as to seasonal agricultural cycles. Local documentation establishes Attawari's undeniable significance in Dangaura ritual life and provides crucial ethnographic leads such as the lineage organization of ritual specialists and the calendar timing that were utilized to structure the fieldwork for the present study.

The Tharu community celebrating the 'Atwari festival'. Ratopati English. (Local coverage). Local media reports, such as those published by Ratopati and The Annapurna Express, document the public celebration of Attwari, emphasizing its importance in cultural assertion Ratopati (2021). Local news sources provide necessary triangulation and context regarding the public visibility and perception of Attwari, contrasting with the detailed sociological analysis of power structures performed in this paper.

Fasting Rituals and Vow-Making in South Asia

Scholarly research on fasting across South Asia reveals a rich diversity of practices, including maternal fasts like Jitiya (Jivitputrika) performed for children's welfare, sister-fasts analogous to those practiced during Raksha Bandhan/Bhai festivals, and ascetic fasts (e.g., Jainism). These studies consistently show that fasting is deeply embedded in kinship obligations and local moral economies. Comparative work shows that ritual fasting often serves to perform essential kin obligations (such as protection and longevity) and to instantiate gendered moral economies; Attawari's

specific fasting practices must, therefore, be analyzed primarily for its underlying kinship and gender functions.

Ethnographic analyses of maternal and sister-fasts emphasize that vows simultaneously reproduce generalized gendered expectations often placing the burden of responsibility for kin welfare on women and, paradoxically, create ritual authority and high moral standing for the women undertaking the fasts (e.g., Jitiya mothers who gain respect by fasting for their children). This body of literature indicates that female ritual fasting operates ambiguously: it can be subordinating (by enforcing specific domestic and sacrificial duties) and empowering (by producing valuable ritual authority and significant social recognition), a paradox central to the interpretation of Attawari's gendered dimensions.

The review of religious fasting highlights the range of fasting forms practiced globally, emphasizing the cultural and physical constraints involved. The diversity of fasting practices documented in South Asia and elsewhere confirms the importance of differentiating between the specific types of fasts observed during Attawari (partial, daytime, nirjala) to understand the varying levels of rigor and resulting accrued merit.

Ritual Theory and Social Integration

The foundational claim asserts that religion and ritual constitute the "sacred" expression of the social itself, functioning powerfully to produce collective conscience, moral consensus, and integration within the community (Durkheim, 1912/2016). Durkheimian theory predicts that Attawari will function critically to produce moral consensus and visibly mark the Dangaura Tharu as a cohesive moral community; thus, the fieldwork design specifically attended to collective symbols, the boundary between the profane and the sacred, and moments of communal effervescence.

The liminality and communities emphasize how rituals temporarily create social spaces where established structure is experienced differently, often in a heightened state of shared humanity (Turner, 1969). Attawari's intensive fasting period, particularly the communal worship and katha recitation, likely produces communities among dedicated participants, even though the pre- and post-ritual structures inevitably reassert ordinary hierarchical and gendered relations.

Bell, (1992). Catherine Bell's critical work shifts attention from merely symbolic meanings to ritual practice, competence, and strategy in execution. Attawari must therefore be analyzed as actively practiced focusing on the competence of ritual specialists (guruwa), the detailed rules of food distribution and timing, and the enacted vows and not only as a symbolic narrative.

The hermeneutic approach and the notion of "thick description" guide essential ethnographic practice, requiring the representation of emic meaning with rich contextual detail (Geertz, 1973). The present study applies thick description methodology to capture the lived, nuanced meanings of Attawari fasts and foreground the multiple, sometimes conflicting, voices and interpretations found within the Dangaura community.

Patriarchy and Gendered Structures

The structural theorizing of patriarchy directs analysis to how ritual institutions, household practices, religious roles, and ritual economics are gendered across multiple, interacting domains. Walby argues that patriarchy persists through institutionalized arrangements rather than solely through interpersonal dynamics (Walby, 1989). A patriarchy-informed analysis will critically reveal how Attawari participates in the reproduction of gendered institutions for example, through ritual food provisioning, the allocation of ritual leadership roles, and constraints placed on female mobility even

in the instances where women exercise significant ritual influence.

Other feminist anthropological accounts underscore the crucial ambivalence of women's ritual practices: these contexts can function as moral assertion and sites for accumulating ritual authority, yet they often simultaneously naturalize female self-sacrifice and domestic subordination. Attawari's fasting practices must be interpreted as simultaneously producing female ritual agency (e.g., coordination, moral leverage) and reproducing normative expectations around women's sacrificial duties for kin welfare.

Ethnographic Method and Nepali Fieldwork

Methodologically, established ethnographic participant observation and careful semi-structured interviewing remain central to robust ritual studies (Spradley, 1980; Yin, cited in). The methodological approach used here follows established ethnographic practice (Spradley, 1980) tailored specifically to local Dangaura Tharu sensitivities and necessary ethical constraints, emphasizing the crucial need for sustained engagement.

Nepali scholars have successfully applied these qualitative methods to Tharu subgroups, emphasizing careful attention to the expertise of ritual specialists (guruwa) and the preservation of intergenerational memory in recording shifting traditions. The research design adopted techniques specifically honed in Nepali contexts, including triangulation across different types of informants (elders, specialists, and youth) to achieve a multi-vocal account.

Methodology

This study employed a qualitative ethnographic research design to explore and interpret the Attawari fasting ritual among the Dangaura Tharu people of Nepal. Ethnography was chosen as it allows for an in-depth understanding of people's rituals, beliefs, and everyday lives through observation, participation, and listening to their meanings. The research aimed to describe and analyze how the Attawari fasting ritual reflects both cultural continuity and social change, emphasizing its role in expressing social unity, family relations, and gender roles. Using an inductive approach, insights emerged from field observations and participants' narratives, which were later interpreted through Émile Durkheim's theory of ritual and social solidarity and Sylvia Walby's theory of patriarchy. Fieldwork was conducted in three Tharu villages across Dang, Bardiya, and Kailali, representing both semi-urban and rural settings. Participants (25-30) included guruwa (ritual specialists), elders, men and women of various ages, and returnee migrants, selected through purposive sampling. Data were collected by using participant observation, semi-structured interviews, focus group discussions, and document analysis. The researcher attended three full Attawari festival cycles, recorded detailed field notes, and conducted interviews and group discussions to explore experiences of fasting, gender roles, and perceptions of change. Supplementary data from local documents, news, and folklore texts contextualized the ritual within broader cultural discourses.

Data were transcribed, coded, and analyzed thematically to identify core themes such as ritual preparation, collective unity, women's moral power, and modern change. Durkheim's framework illuminated Attawari's function in reinforcing moral solidarity, while Walby's perspective revealed the patriarchal structures shaping gendered ritual roles. To ensure validity, the study employed triangulation, prolonged engagement, member checking, and thick description. Ethical protocols such as informed consent, cultural sensitivity, and participant anonymity were rigorously followed. While the study's scope was limited to three villages and constrained by migration patterns

and restricted ritual access, it achieved a contextually grounded and theoretically informed account. Overall, the research demonstrates how the Attawari ritual serves as a dynamic site of cultural identity, moral cohesion, and gender negotiation within the Dangaura Tharu community.

Discussions and Results

The Attawari fast among the Dangaura Tharu community in mid-west and Far-western in Tarai, integrating ethnographic details of fasting practices with a sociological interpretation framed by Durkheim's structural theory and the Walby-informed patriarchy framework. The Ritual Sequence of Attawari: Fasting Forms and Moral Performance. Attawari is typically observed in Dangaura villages during the post-monsoon ritual season, generally aligning with the fortnight after Krishna Janmashtami, though precise timing varies by local calendar reckoning. The festival is not a singular event but unfolds in distinct, structured phases.

Preparatory Phase (Nahay-Khay Equivalent)

The eve of the fast requires careful preparation. Specific foods, such as millet rotis and certain seasonal greens, are prepared. Households perform minor cleansing rites, and offerings are meticulously set at household or communal shrines. Those intending to fast that may include both men and women in some households, but are predominantly women gather the necessary materials and often consult senior ritual specialists for guidance and confirmation of the correct timing.

Vow and Fast Day

The core of Attawari is the fast day itself, which begins with a public vow taken in front of the household shrine or a communal sacred spot. The complexity and rigor of the fasting practices demonstrate high variability, suggesting that the fast is tailored to individual capacity and accrued moral ambition. Variations observed include:

Partial fasts: Abstaining strictly from only particular proscribed foods.

Daytime-only fasts: Abstaining from food but permitting water intake.

Nirjala fasts: The most rigorous and meritorious form, requiring absolute abstinence from both food and water for a full 24-hour cycle (paralleling severe practices found in Jitiya and other fasts).

The fast is not passive; it is an active engagement accompanied by silent prayers and the recitation of local mythic katha specifically the stories of Bhima and the heroic Pandava ancestors, which anchor the practice in the Dangaura past. Ethnographically, the embodied restriction imposed by the fast is paramount: it makes a profound moral stance visible and demonstrates devotion to kin and community. The fast transcends a private ascetic act, becoming a visible social performance witnessed and judged by family members and community onlookers.

Post-Fast Reciprocal Acts

Upon the conclusion of the fast, the social contract of the ritual is sealed through reciprocal acts. In some communities, this involves food redistributions or a small communal feast. In more traditional or austere variants, certain foods are refused, and specialized offerings are left at designated shrines. Ritual specialists (guruwa) often collect token offerings, and community elders receive ritual honorific gestures, confirming the moral transaction and social hierarchy.

Durkheimian Interpretation: Attawari as Collective Representation and Social Solidarity

Applying Durkheim's structural theory (Durkheim, 1912/2016), the primary sociological function of Attawari is the crucial production and reinforcement of a stable collective conscience. The ritual acts and potent symbols the shrine offerings, the recitation of the heroic katha, the communal taking of the vow operate as collective representations that stand explicitly for the Dangaura Tharu community, thereby making the very existence of the social group feel sacred and transcendent.

The ritual fast is a key mechanism in this process, supplying a disciplined, ritualized moment when individual bodies are compelled to embody the moral order of the community. By publicly refusing edible food, the body is transformed into a highly visible "text" of social commitment and devotion.

Observationally, the communicative function of the fast is powerfully evident. Neighbors observe who adheres to the fast, ritual specialists publicly validate the vows taken, and elders acknowledge the symbolic tokens (honorific rituals, small gift exchanges). These public, shared acts successfully generate a heightened, shared emotional state what Durkheim termed collective effervescence. This effervescence momentarily suspends everyday economic and status differences, dramatically reasserting a primary, affective sense of group belonging (Durkheim; Turner on *communitas*). Participants report experiencing heightened feelings of closeness with co-participants and village elders during the fast; even youths typically distant from tradition express affective bonds when participating in the shared hymns and stories.

Durkheim also emphasized the regulatory function of ritual: festivals regulate behavior by publicly marking proper conduct and representing normative expectations in a sacred, obligatory form. Attawari's sanctioning effect is clearly visible ethnographically. Households that publicly fail to observe required elements for example, neglecting to consult the guruwa or prematurely breaking a rigorous fast for proscribed reasons may face powerful mechanisms of enforcement, including social censure, gossip, or a lasting reduction in ritual prestige. In this sense, the ritual fast acts as a social fact: it is external to the individuals who enact it, and it possesses coercive normative power over their behavior. Attawari thus ensures the structural continuity of the

Dangaura moral framework.

Patriarchy Framework: Gendered Roles, Obligations, and Forms of Authority

While the Durkheimian lens foregrounds the necessary integrative function of Attawari, a patriarchy lens (Walby, 1990/1989) is essential to reveal the profoundly gendered nature of the rituals structures. In the Dangaura villages studied, fasts are most commonly observed by women, and their dedication is often linked explicitly to kin obligations, such as praying for the longevity and health of sons or the welfare of their husbands. This reflects the wider South Asian moral economy of kinship, where women's embodied self-restraint is the primary signifier of devotion and care (*Jitiya* parallels).

The ritual division of labor within households determining who prepares the specialized food, who performs shrine cleaning, and who carries the prepared food to elders-systematically reproduces existing gendered labor divisions. Walby's framework helps disaggregate patriarchy across multiple institutional domains within the Attawari context:

Ethnographic interviews reveal that women utilize Attawari rites strategically to negotiate social recognition and access to household resources. Several informants described how successfully performing a rigorous Attawari fast generates "moral credit" or leverage. This moral leverage can be deployed when negotiating difficult family matters, such as managing dowry

exchanges, influencing child care responsibilities, or ensuring adequate elder care provision. Furthermore, women are the primary agents who transmit crucial ritual knowledge including specific songs, the detailed recipes for ritual foods, and the exact fasting timetables across generations, positioning them as essential custodians of cultural reproduction.

Some women consciously use Attwari to claim increased public visibility that is otherwise constrained by daily life. For instance, during communal processions following the fast, certain women lead designated dances or songs that draw village-wide attention. These enactments temporarily reconfigure gendered visibility, allowing women to publicly demonstrate leadership skills, ritual competence, and physical strength. These actions resonate with anthropological analyses showing that festivals serve as sites where subordinate groups can display forms of symbolic power and moral standing without necessarily altering the bedrock of structural patriarchy.

Change, Continuity, and Pressures: Migration and State Integration

Attwari is not a static tradition; fieldwork clearly indicates it is undergoing selective, structural transformations. The Dangaura Tharu community faces significant contemporary pressures, particularly from migration and state integration.

Seasonal migration, where the new younger generations seek work in urban centers or abroad, means, they increasingly miss the specific time slots for in-situ rituals. Their families adapt by shifting certain rites to public days when migrants are expected to return, or by utilizing symbolic surrogate acts, such as sending offerings in their place.

Increased the access to formal schooling and deeper state integration have also necessitated changes in ritual organization and vocabulary. Village committees often now formalize the festivals, seeking to register them as cultural events or heritage programs to obtain government recognition and resources. This adaptation results in new, formalized public forms of Attwari that overlap with modern heritage politics.

These structural changes directly shape fasting practices. Some households opt to shorten or lighten the intensity of their fasts (nirjala to partial) to accommodate health issues or ongoing labor constraints, especially if they have lost young working members to migration. Conversely, other households and traditionalist community members may choose to intensify their ritual practice, asserting a robust, non-negotiable Dangaura Tharu identity in the face of perceived cultural dilution. Durkheimian theory provides a framework for understanding this adaptation: structural changes will inevitably transform ritual form, but they will not eliminate the fundamental human need for social cohesion. Accordingly, Attwari adapts its manifestations becoming more formalized or shifting its timing while consistently retaining its core function of promoting and serving social solidarity within the Dangaura community.

Comparative Perspective: Attwari and Other South Asian Fasts

Comparing Attwari to analogous rituals, such as the maternal fast of Jitiya or various sibling-fast rituals (Raksha Bandhan/Bhai), reveals common structural patterns. These similarities include: fasting as a highly visible, kin-oriented moral performance; ritualized fasting establishing a distinct female moral realm; and the negotiation of gendered roles inherent in the festival calendar.

Attwari's specificity, however, lies in its distinct Dangaura Tharu mythic framing its powerful associations with Bhima and local ancestor narratives and in its particular local forms of ritual authority, such as proprietary tasks carried out exclusively by specific guruwa lineages. These local textualizations firmly anchor Attwari within the unique social structure and historical memory of the Dangaura Tharu.

The most robust explanation for Attwari's continuity and change emerges from integrating the Durkheimian structural theory and the Walby-informed patriarchy analysis. Durkheim explains the why of Attwari's persistence: the ritual fasting functions effectively as a critical collective representation and an enduring mechanism of moral cohesion. Patriarchy, conversely, explains the how the social fitness of the ritual is profoundly gendered, dictating who is primarily responsible for enacting the ritual, who benefits symbolically from its performance, and how ritual authority (knowledge, speech, presence) is distributed. The empirical data consistently demonstrate that Attwari is simultaneously highly integrative and rigidly gendered; the rituals successfully produce necessary group solidarity even as they reproduce and legitimize gendered divisions of labor and authority.

Conclusion

This study has shown that the Attwari fast among the Dangaura Tharu is more than a religious act; it is a living social institution that connects people, beliefs, and traditions across generations. Through the lens of Émile Durkheim's structural theory, Attwari clearly works as a system that maintains collective identity and moral unity. The fasting, vow-making, and communal worship bring people together in shared emotion and reinforce a sense of belonging. These practices act as powerful social facts that regulate behavior, renew community bonds, and symbolize the sacred moral order of the Dangaura Tharu. The festival gives meaning to life transitions, strengthens kinship, and reaffirms ethnic identity at a time when modern forces like migration, education, and state influence are changing traditional ways of life. Despite these changes, Attwari continues to serve as a vital space where people experience collective joy, discipline, and togetherness, ensuring cultural continuity even in times of social transformation.

At the same time, the study highlights that Attwari remains deeply gendered in structure and meaning. Using Sylvia Walby's theory of patriarchy, it becomes clear that while men dominate the public and ritual leadership roles, women carry the moral and emotional weight of the fast through domestic labor, ritual preparation, and vow-keeping. Women gain symbolic respect and moral authority but remain confined within socially defined boundaries. However, some women use the ritual as a means of moral power and recognition, finding voice and respect within the community. Attwari thus reveals both the strength and the limits of women's agency in a patriarchal system. Overall, the ritual demonstrates how tradition and change coexist how the Dangaura Tharu continue to adapt old practices to modern life while preserving the deep cultural values of unity, devotion, and kinship. The Attwari fast stands as a meaningful example of how rituals sustain social solidarity, transmit cultural memory, and negotiate gender roles in a changing world.

References

- Bell, C. M. (1992). *Ritual theory, ritual practice*. Oxford University Press. (Review and DOI of review: Greil, A. (1992). Review, *Journal of...*, DOI: 10.1086/230030).
- Bist, P. B. (2022). Life cycle rituals among the Rana Tharus of Far Western Nepal. *KMC Journal*, 4(2), 184-197. <https://doi.org/10.3126/kmcj.v4i2.47777>.
- Durkheim, É. (1912/2016). *The elementary forms of religious life* (Routledge ed.). In *Social Theory Re-Wired* (Routledge). <https://doi.org/10.4324/9781315775357-6>.
- Ethnographic articles on sibling rituals and socialization. E.g., recent study on kinship vocatives and ritual indexing (AnthroSource journal article).
- Frontiers in Nutrition. (2022). Religious fasting and its impacts on individual, public, and planetary health: A review. *Frontiers in Nutrition*, 9, Article 1036496. <https://doi.org/10.3389/fnut.2022.1036496>.
- Geertz, C. (1973). Thick description: Toward an interpretive theory of culture. In *The Interpretation of Cultures* (chapter). (Reprinted edition DOI for chapter: 10.3138/9781487526320.035).
- Guneratne, A. (2002). *Many tongues, one people: The making of Tharu identity in Nepal*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501725302>.
- Jitiya / Jivitputrika coverage and ethnographic descriptions (journalistic and cultural heritage pages): Utsav (government) event page; Times of India; The Himalayan Times; local Nepali coverage documenting Jitiya's practice among Tharu women.
- Kharel, M. P. (2019). Reviewing the anthropological study of Tharus in Nepal. *Tribhuvan University Journal*, 33(1). <https://doi.org/10.3126/tuj.v33i1.28694>.
- Ratopati (English). (2021, September 12). Tharu community celebrating 'Atwari festival'. *Ratopati English*. (local coverage).
- Shaheed Smriti Peer Reviewed Journal. (2024). Cultural significance and evolution of Tharu festivals. *Shaheed Smriti*, 13(10). <https://doi.org/10.3126/shaheedsmriti.v13i10.76804>.
- Spradley, J. P. (1980). *Participant observation*. Holt, Rinehart and Winston. (Classic ethnographic methods text edition not DOI-enabled in original; commonly cited by method literature).
- The Annapurna Express. (2021). Tharu rituals and festivals coverage. (Local news sources used for ethnographic triangulation).
- Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315134666>.
- Walby, S. (1989). Theorising patriarchy. *Sociology*, 23(2), 213-234. <https://doi.org/10.1177/003803858902300200>

Eco criticism and the Life of the Tharu Community in Nepal

✉ Prem Bahadur Chaudahry
Principal
Birendra Vidhya Mandir
Secondary School, Tikapur

Abstract

This study explores the relevance of Eco critical thought in understanding the everyday life, belief systems, and survival practices of the Tharu community of Nepal one of the country's oldest indigenous groups with a deeply rooted ecological worldview. Eco criticism is an interdisciplinary field that examines the intricate relationship between culture, literary representation, and the natural environment, promoting an eccentric worldview that challenges traditional anthropocentric perspectives. The primary objective of this research is to investigate how natural elements such as stones, soil, water, plants, animals, and forests are culturally, spiritually, and practically embedded in Tharu life. Adopting a qualitative research design, the study employs observation, cultural documentation, and in-depth interviews as major tools of data collection. The analysis is guided by key Eco critical theorists such as Buell and Garrard, along with selected literary examples from Cowper and Wordsworth. The findings reveal that ecological preservation, sustainability, and reverence for nature are not merely theoretical concepts for the Tharu people but are embodied in their daily religious rituals, agricultural practices, and social traditions. Their indigenous model of cultural ecology reflects long-term environmental responsibility and harmonious coexistence with nature. This study concludes that the Tharu way of life serves as a living example of Eco criticism in practice and offers crucial insights for contemporary environmental ethics and sustainability, standing in sharp contrast to the exploitative tendencies of modern industrial societies.

Keywords: Eco criticism, Tharu community, Indigenous ecology, Environmental ethics

Introduction

Eco criticism has established itself as one of the most influential interdisciplinary approaches within literary and cultural studies since the late twentieth century. Fundamentally, Eco criticism investigates the relationship between culture, literature, and the physical environment, focusing critically on how nature is represented, imagined, and ethically positioned within cultural texts (Buell, 1995; Garrard, 2012). The discipline distinguishes itself from conventional human-centered criticism by challenging anthropocentrism the view that humans are the central and most important element of existence and instead advocating for an ecocentric worldview,. This ecocentric perspective recognizes and promotes the intrinsic value of non-human life forms and entire ecosystems (Naess, 1989; Glotfelty & Fromm, 1996).

Given the gravity of the global environmental crisis, which manifests through climate change, biodiversity loss, deforestation, and widespread ecological degradation, ecocriticism operates not merely as a tool for literary analysis but as a critical framework essential for fundamentally rethinking human civilization itself (Buell, 2005; Heise, 2008),,. It systematically interrogates how deeply entrenched cultural narratives shape public attitudes toward the natural world, determining

whether those narratives legitimize destructive environmental exploitation or encourage comprehensive ecological responsibility.

While the origins of ecocriticism are situated primarily within Western literary studies, its crucial relevance extends globally, reaching far beyond Western textual traditions. Across the planet, indigenous communities have long maintained and practiced ecological wisdom, deep sustainability, and a sacred relationship with nature principles that modern ecocriticism strives to articulate and recover (Plumwood, 2002; Shiva, 2010). Among these globally significant communities, the Tharu people of Nepal stand out as a powerful, living illustration of ecocriticism realized in everyday life, rather than being confined solely to written literature.

The Tharu community is recognized as one of Nepal's oldest indigenous groups, traditionally inhabiting the lowland Terai region. Historically, the survival and culture of the Tharu have been predicated upon living in close harmony with the natural elements, including forests, rivers, soil, wildlife, and seasonal agricultural cycles. Their livelihood is intricately dependent upon agriculture, forest products, fishing, and animal husbandry. However, this connection goes beyond mere economic dependence; nature occupies a central, revered place within their spiritual life, belief systems, social rituals, and festivals. Specific natural objects, such as stones, water, trees, animals, soil, and various plants, are not treated as inert resources but are actively worshipped as direct manifestations of divine power.

This article thus aims to explore the extent to which core ecocritical values are deeply embedded within the operational life of the Tharu community. By establishing a clear connection between contemporary ecocritical theory and the millennia-old ecological practices of the Tharu, this study endeavors to demonstrate compellingly how indigenous cultural systems offer viable, sustainable alternatives to the modern, extractive models of development that characterize industrial societies. Their unique approach to the environment reflects a model of cultural ecology rooted in harmony and respect. The community's existence shows that ecological preservation and sustainability are not abstract philosophical ideals but tangible, embodied daily practices.

Literature Review

The academic field of ecocriticism gained widespread scholarly recognition and prominence during the 1990s, largely propelled by the foundational work of scholars like Lawrence Buell and Cheryll Glotfelty. Glotfelty and Fromm (1996) provided a fundamental definition of the discipline as "the study of the relationship between literature and the physical environment". Extending this conceptualization, Buell (1995) compellingly argued that any truly environmental text demands an underlying ethical commitment toward the non-human world and necessitates a demonstrated sense of environmental responsibility from the human actors involved.

In establishing the scope of the field, Garrard (2012) identified several key thematic categories central to ecocritical analysis, including wilderness, the pastoral tradition, apocalypse narratives, concepts of dwelling, and focused studies on animals and the earth. These categories provide crucial tools that enable critics to systematically analyze how nature is culturally constructed within various texts and how these constructions, in turn, influence prevailing environmental attitudes and behaviors. Buell (2005) further elaborated on this influence, stressing the vital role of the "environmental imagination" in shaping collective ecological ethics and influencing public environmental consciousness.

A significant theoretical influence on ecocritical thought has been Deep Ecology, as articulated by Arne Naess (1989). Deep Ecology fundamentally rejects the concept of human supremacy (anthropocentrism) and strongly advocates for the intrinsic, inherent worth of all living beings, positing a biospheric egalitarianism. Similarly, Val Plumwood (2002) offers crucial critiques of ingrained Western dualisms, such as the persistent oppositions between human vs. animal or culture vs. nature, arguing that these dualistic frameworks serve to justify ecological domination and exploitation. In contrast to these extractive models, Vandana Shiva (2010) highlights the essential nature of indigenous ecological knowledge, positioning it as a powerful counterforce against pervasive capitalist environmental exploitation.

The foundations for modern ecological sensitivity in literature were substantially laid by Western Romantic poetry. William Wordsworth, often retrospectively viewed as a proto-ecologist, celebrated nature not merely as scenery but as a profound source of moral, spiritual, and emotional nourishment. In his poem, *I Wandered Lonely as a Cloud*, Wordsworth (1807) powerfully portrays nature specifically the field of daffodils as a living, joyous, and vibrant presence capable of effectively healing the isolated human soul. Conversely, William Cowper's work, *The Poplar Field*, reflects a nascent stage of ecological anxiety. Cowper (1785) mourned the destruction of trees and issued a clear warning against the long-term, detrimental consequences of unrestrained human interference in natural processes. By linking widespread deforestation with subsequent moral and ecological decay, Cowper anticipated much of modern environmental thought. Adding a modern voice, W. S. Merwin's *Unchopping a Tree* (1970) articulates a powerful modern ecological message by underscoring the irreversible, profound damage caused by rapid ecological destruction. Merwin's work serves as a sharp critique of modern humanity's deeply held illusion of total control over nature. Lawrence Coupe's *The Green Studies Reader* (2000) further solidified the interdisciplinary nature of the field, effectively connecting ecology with literary theory and broader cultural studies, and meticulously tracing the history of environmental thought from Romanticism through to postmodern ecocriticism. Coupe argues persuasively that literature maintains a crucial role in shaping and developing environmental awareness within the public consciousness.

Moving beyond Western literature, indigenous cultures globally possess deeply rooted ecological ethics. These ethics are grounded in profound spiritual relationships with the land, specific animals, and overarching natural forces (Berkes, 2012). This indigenous perspective offers a sharp contrast to Western capitalist models, which predominantly conceptualize nature as merely an economic resource to be efficiently exploited. Instead, indigenous cosmologies consistently view nature as a living, sacred system that demands respect. In South Asia, indigenous ecological worldviews particularly emphasize the principle of coexistence with nature rather than the domination of it (Guha, 2000). Studies conducted on Nepal's various indigenous communities reveal robust traditions centered on river rituals, deep forest worship, reverence for animals, and practices designed for agricultural sustainability (Gaenzle, 2011). Critically, these centuries-old practices align closely with the core principles espoused by modern ecocriticism. The Tharu community, in specific detail, has traditionally enacted a sacred ecology through consistent practices such as tree worship, stone worship, seasonal agricultural festivals, and specific water rituals (Guneratne, 2002). Their comprehensive cultural system reflects and embodies what ecocriticism largely theorizes in the academic realm but often struggles to demonstrate in verifiable, daily practice.

Research Methodology

The research underpinning this study employed a qualitative descriptive-interpretative research design. This approach was selected to thoroughly explore and articulate the ecocritical elements that are fundamentally embedded within the everyday life and traditions of the Tharu community in Nepal.

Qualitative methods were deemed essential and appropriate for this specific ecocritical inquiry for several reasons. Ecocriticism requires an in-depth understanding of how cultural meanings are created, how symbolic practices are enacted, and how complex, lived environmental relationships function, rather than relying solely on numerical measurement (Creswell, 2013). The descriptive component of the design allowed for detailed documentation of the specific practices, rituals, and belief systems of the Tharu people as they relate to the non-human environment. The interpretative component then allowed the researchers to connect these observed Tharu practices to established major theoretical frameworks within ecocriticism. The study utilized three primary methods for data collection:

- 1. Observation:** Direct observation was used to record and analyze Tharu agricultural practices, social rituals, and interactions with natural elements such as water sources, forests, and specific animals. This method provided empirical evidence of the Tharu's ecological worldview in action.
- 2. Interviews:** Interviews were conducted to gather personal narratives, spiritual insights, and traditional ecological knowledge (TEK) from community elders, farmers, and ritual specialists. This helped uncover the ethical and philosophical rationale behind their sustainable practices.
- 3. Cultural Documentation:** Analysis of existing cultural records, traditional stories, songs, and historical documents (where available) was undertaken to supplement the field data. This documentation helped establish the deep historical roots and continuity of the Tharu's reverence for nature.

The data collected focused specifically on how natural elements including forests, plants, animals, soil, stones, and water are integrated into the Tharu's fundamental livelihood, their agricultural sustainability techniques, their deeply rooted religious worship, and their social rituals. By adopting this comprehensive qualitative strategy, the study was able to demonstrate that the preservation of ecological balance and the practice of sustainability are not abstract, secondary philosophical ideals for the Tharu, but rather are embodied daily practices that structure their entire community life. The methodology thus allowed for the identification of the Tharu way of life as a compelling example of a cultural ecology rooted in long-term environmental responsibility and harmony.

Results and Discussion

The findings of this research unequivocally demonstrate that the core tenets of ecocriticism are actively lived and culturally sustained within the Tharu community, providing a robust counter-narrative to modern extractive models.

Nature as Sacred Power in Tharu Life

The results confirm that the natural world holds an intensely sacred status within Tharu cosmology and belief systems. Unlike modern industrial societies, where nature is frequently reduced to an interchangeable commodity, the Tharu community treats the environment as a living, spiritual presence. This viewpoint reflects the concept of biospheric egalitarianism advocated by Naess (1989), which recognizes the equal intrinsic value of all components of the ecosystem.

Specific natural objects are direct recipients of worship and reverence. Stones, for example, are commonly worshipped as manifestations of the Hindu deity Lord Shiva. During important communal festivals, such as Maghe Sankranti, ritual offerings of water, flowers, and food are made directly to the stones, symbolizing the community's deep gratitude toward nature and the earth. Trees are similarly revered: species such as the tulsi and the pipal are the subjects of daily worship. Furthermore, animals are not merely resources; creatures like cows, dogs, and crows are deeply respected, often considered divine carriers or representatives. These daily acts of reverence embody what Buell (1995) terms an ecocentric ethical imagination, where the community's moral framework is centered around the well-being and sacredness of the non-human world.

Agriculture as Ecological Practice

Tharu agricultural practices provide a clear, functional model of ecological sustainability. Their farming cycle is not dominated by chemical inputs but is instead deeply interconnected with and dependent upon natural rhythms and seasonal cycles. Critical practices, including seed preservation, irrigation, planting, harvesting, and ploughing, are carried out in mindful alignment with the environment.

A key ritual highlighting this reciprocity is the offering of food to nature before any grains or produce are consumed by the community. This symbolic act reinforces a powerful sense of gratitude and reciprocity, underscoring the understanding that human life is sustained by the earth, not separate from it. The role of women is particularly central to this ecological practice, especially regarding soil management and the critical preservation of seeds. This centrality aligns closely with ecofeminist insights articulated by scholars such as Shiva (2010), who link the knowledge and labor of women directly with sustained environmental care,. The Tharu demonstrate environmental responsibility through tangible methods such as rotational farming and the consistent use of organic manure, while minimizing or avoiding chemical fertilizers.

Conservation Versus Destruction: The Tharu Ethic

The results of this study show that the Tharu community maintains an ecological ethic that is fundamentally opposed to the destructive practices prevalent in modern industrial societies,. Cowper's (1785) literary lament in *The Poplar Field* regarding the destruction of trees resonates conceptually with modern instances of deforestation globally,. However, the Tharu response to forest resources is the exact opposite of that lament: their ethic is defined by tree planting rather than indiscriminate tree cutting. In their worldview, forests are primarily understood as protective spirits for the community, rather than merely sources of timber or short-term economic gain.

This protective mindset is coupled with a profound awareness of the irreversibility of ecological damage. The sources note that Tharu elders hold a belief that nature, once destroyed, can never be reborn in its original, sacred form. This indigenous wisdom metaphorically echoes the powerful modern ecological message found in Merwin's (1970) work, *Unchopping a Tree*, which critiques humanity's illusion of controlling nature and emphasizes the lasting consequences of destruction.,.

Tharu Life as Lived Ecocriticism

The overarching finding is that the Tharu community's way of life serves as a tangible, living manifestation of what ecocriticism often confines to academic theory and textual analysis. Their existence is a model of cultural ecology rooted in profound respect and environmental responsibility. The Tharu worldview embodies eco-cosmopolitan responsibility (Heise, 2008), where humans recognize and position themselves as fully integrated members of a far broader ecological network, rather than its masters.,. Their cultural system, therefore, offers a viable and necessary sustainable alternative to modern extractive models of development. The contrast between their practices and those of modern industrial societies which prioritize exploiting nature for short-term profits is striking.,. The Tharu demonstrate a model of long-term ecological balance. Their cultural practices from how they preserve seeds to how they worship a river prove that sustainability, preservation, and reverence are not abstract ideals but fully embodied daily practices.

Conclusion

Eco criticism provides a robust and powerful intellectual framework for rigorously understanding the intertwined relationship between ethics, culture, literature, and the complex environment. However, while the discipline often remains confined to the sphere of textual analysis and academic discourse, the life and traditions of the Tharu community in Nepal offer critical, undeniable evidence that profound ecological ethics can be lived out daily through sustained cultural practice.

The Tharu people maintain a deep ecological consciousness, evidenced by their worship of plants, water, animals, soil, and stones as sacred manifestations of divine power.,. Their belief systems, social festivals, food rituals, and specifically their sustainable agricultural techniques collectively reflect this consciousness, which is profoundly rooted in deep respect, long-term sustainability, and harmony with nature.

This study concludes that the Tharu community represents a living embodiment of ecocriticism in practice. In direct contrast to the trajectory of industrial modernity, which systematically exploits nature for immediate, short-term economic gain, the Tharu demonstrate a highly successful model of ecological balance and mutual coexistence. Their deep-seated indigenous ecological wisdom holds crucial, critical significance for contemporary global discussions aimed at rethinking sustainable development models, advancing environmental justice, and securing a viable future for healthy human-nature relationships. Their example powerfully reinforces the idea that true sustainability requires an ecocentric shift, moving away from domination toward reverence and reciprocity.

References

- Berkes, F. (2012). *Sacred ecology* (3rd ed.). Routledge.
- Buell, L. (1995). *The environmental imagination*. Harvard University Press.
- Buell, L. (2005). *The future of environmental criticism*. Blackwell.
- Coupe, L. (2000). *The green studies reader*. Routledge.
- Cowper, W. (1785). *The poplar field*. J. Johnson.
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design*. Sage.
- Gaenzle, M. (2011). *Ritual and landscape in Nepal*. Oxford University Press.
- Garrard, G. (2012). *Ecocriticism* (2nd ed.). Routledge.
- Glotfelty, C., & Fromm, H. (1996). *The ecocriticism reader*. University of Georgia Press.
- Guha, R. (2000). *Environmentalism: A global history*. Oxford University Press.
- Guneratne, A. (2002). *Many tongues, one people*. Cornell University Press.
- Heise, U. (2008). *Sense of place and sense of planet*. Oxford University Press.
- ICIMOD. (2018). *Indigenous knowledge and climate change in the Himalayas*.
- ICIMOD. Merwin, W. S. (1970). *The carrier of ladders*. Atheneum.
- Naess, A. (1989). *Ecology, community and lifestyle*. Cambridge University Press.
- Nepal Central Bureau of Statistics. (2014). *Population monograph of Nepal*. CBS.
- Plumwood, V. (2002). *Environmental culture*. Routledge.
- Shiva, V. (2010). *Staying alive*. Zed Books.
- UNEP. (2019). *Global environment outlook*. United Nations.
- Wordsworth, W. (1807). *Poems in two volumes*. Longman

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको सङ्क्षिप्त परिचय
तथा
क्याम्पसको वार्षिक गतिविधि
२०८२

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको सङ्क्षिप्त परिचय

पृष्ठभूमि

राष्ट्रको समग्र विकास तथा सामाजिक रूपान्तरणका लागि गुणस्तरीय शिक्षा अपरिहार्य मानिन्छ। यसै सन्दर्भमा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस ज्ञान, सिप तथा अनुसन्धानको प्रमुख केन्द्रका रूपमा स्थापित भएको छ। यस संस्थाले समाजका लागि दक्ष र शिक्षित जनशक्ति उत्पादन गर्ने, व्यक्तिको वैयक्तिक विकासलाई सुदृढ बनाउने तथा विविध क्षेत्रका चुनौतीहरूको समाधान खोज्ने कार्यमा उल्लेखनीय योगदान पुर्याउँदै आएको छ। क्याम्पसले सिर्जनशीलता, व्यावहारिक शिक्षा र नेतृत्व क्षमताको विकासलाई निरन्तर प्रोत्साहन गर्दै विद्यार्थीलाई आफ्ना रुचि, क्षमता र सम्भावनाअनुसार करियर निर्माण गर्ने आधार तयार गरेको छ। अनुसन्धान र नयाँ ज्ञान सिर्जनाका लागि प्लेटफर्म उपलब्ध गराउनुका साथै यसले उद्यमशीलता, वृक्षारोपण, वातावरणीय सरसफाइ, सांस्कृतिक चेतना, सामाजिक एकता तथा राष्ट्रिय पहिचानमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। विद्यार्थीलाई सामूहिक जीवनमा अभ्यस्त गराउँदै सामाजिक मूल्य, नैतिकता र उत्तरदायित्वबारे सचेत बनाउनु यस क्याम्पसको अर्को विशेषता हो।

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले शिक्षण, अनुसन्धान तथा समुदाय सेवाका माध्यमबाट व्यक्तिको मात्र नभई समाज र राष्ट्रको समग्र विकासमा अभिन्न योगदान पुर्याएको छ। स्थापना कालदेखि नै यस क्षेत्रको उच्च शिक्षाको विस्तार र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यमा सक्रिय रहँदै आएको छ। क्याम्पसले विद्यार्थीहरूको बौद्धिक विकास, सामाजिक जिम्मेवारी तथा व्यावसायिक क्षमताको अभिवृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुर्याएको छ। नवीनता र उत्कृष्टताको खोजीमा निरन्तर क्रियाशील यस संस्थाले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विशेष पहिचान स्थापित गरेको छ। शिक्षा मानव जीवनको आधारशिला हो भन्ने तथ्यलाई आत्मसात गर्दै वि.सं. २०५८ मा स्थापना भएको टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले छोटो अवधिमा नै देशकै प्रतिष्ठित तथा अग्रणी शैक्षिक संस्थाका रूपमा आफ्नो परिचय बनाएको छ। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट स्किम बी अन्तर्गत अनुदान प्राप्त गर्ने पहिलो संस्था हो। साथै, विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट तेस्रो चक्रका लागि आशयपत्र प्राप्त गरेको छ। छोटो अवधिमा नै यसले आफ्नो छुट्टै पहिचान स्थापित गर्दै उच्च शिक्षा सुधार परि योजनाको राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धामा दोस्रो स्थान हासिल गर्न सफल भएको छ। २०७५ साल श्रावणदेखि सुदूरपश्चिम विश्व विद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस भई व्यवस्थापन, शिक्षा, मानविकी र कृषि विषयमा स्नातक तह र

व्यवस्थापन, शिक्षा र मानविकी सङ्कायमा स्नातकोत्तर तहमा पठनपाठन भइरहेको छ । आजको युग आर्थिक विकास र शैक्षिक प्रतिस्पर्धाको युग भएकाले त्यसका निम्ति निरन्तर प्रयासरत रहेको छ । गतिशील शैक्षिक संस्थाका निम्ति ज्ञान, विज्ञान र सूचना प्रवाह अपरिहार्य बन्दै गएको छ । मानवीय संसाधनको विकासले मात्र शैक्षिक संस्थाको विकास र विस्तार हुने निश्चित छ । यसका निम्ति क्याम्पस सदा क्रियाशील रहेको छ ।

गुणस्तरीय, अनुसन्धानात्मक, व्यावहारिक र ज्ञानमूलक शिक्षा दिने यस क्याम्पसको मुख्य लक्ष्य रहेको छ । सो लक्ष्य पूरा गर्नका निम्ति यस क्याम्पसले विभिन्न शैक्षिक तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमार्फत् विद्यार्थीको बहुमुखी प्रतिभाको प्रस्फुटन गर्ने कार्यमा दत्तचित्त रहेको छ । सामाजिक न्याय र क्षेत्रीय सन्तुलनका आधारमा विपन्न वर्ग, पिछडिएका जातजाति, सुकुम्बासी, दलित, दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीलाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको छ । नयाँनयाँ अनुसन्धानमूलक अध्ययन अध्यापनद्वारा विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकास गरी देशको सम्बन्धित क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने जनशक्ति उत्पादन गर्ने लक्ष्यअनुरूप यस क्याम्पसबाट उत्तीर्ण भएका विद्यार्थी विभिन्न क्षेत्रको उच्च तहमा पुगेकोमा गर्वको विषय बनेको छ । यसका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको विकास र विस्तारमा जोड दिँदै सुदूरपश्चिम प्रदेशकै अग्रणी नमुना शैक्षिक संस्थाका रूपमा छनोट भएको छ । यस क्याम्पसबाट प्रदान गरिएका शैक्षिक कार्यक्रममा सहभागिताका लागि सम्पूर्ण अभिभावक तथा विद्यार्थी वर्गमा यस क्याम्पसले प्रदान गर्ने सेवा सुविधाका बारेमा जानकारी दिँदै आएको छ ।

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गत कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिका वार्ड नम्बर एकमा सञ्चालित सुदूरपश्चिम विश्व विद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस हो । सुलभ शुल्कमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने उद्देश्यले स्थापित यस क्याम्पसमा स्नातक तहमा व्यवस्थापनमा बिबिएस र बिबिएको पठनपाठन हुँदै आएको छ । शिक्षाशास्त्रमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, स्वास्थ्य, गणित विषय पठनपाठन हुँदै आएका छन् । मानविकीमा विकास अध्ययन, समाजशास्त्र, अङ्ग्रेजी र अर्थशास्त्र विषयको पठनपाठन हुँदै आएको छ । २०७५ साल श्रावणदेखि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस भएपछि कृषि विषयमा स्नातक तहको पठनपाठन हुँदै आएको छ । कृषि विज्ञान सङ्कायको डीनको कार्यालय स्थापना गरी कृषि विषयमा स्नातक तह सञ्चालनमा आएको छ । स्नातकोत्तर तह व्यवस्थापनमा एम. बी. एस.को पठनपाठन हुँदै आएको छ । शिक्षा सङ्कायअन्तर्गत नेपाली, अङ्ग्रेजी, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र स्वास्थ्य शिक्षा र मानविकी सङ्कायमा ग्रामीण विकास, समाजशास्त्र र अङ्ग्रेजी विषयको पठनपाठन हुँदै आएको छ । यस क्याम्पसले विश्व विद्यालय अनुदान आयोगबाट २०७० साल चैत्र ७ गते स्किम बी अन्तर्गतको पहिलो गुणस्तर आश्वस्तता QAA प्राप्त गर्न सफल भएको थियो भने दोस्रो पटक २०७६ सालमा गुणस्तर आश्वस्तता QAA को नवीकरण गर्न सफल भएको छ ।

राजनीतिक दल, शिक्षाप्रेमी, समाजसेवी, बुद्धिजीवी, प्राध्यापक, कर्मचारी तथा विद्यार्थीवर्गको पहलमा तत्कालीन टीकापुर विकास समितिबाट प्रदत्त क्याम्पसको आफ्नै नाममा लालपुर्जा भएको ३८० बिगाहा जग्गा रहेको छ । जसमा ८० बिगाहामा क्याम्पसको भवनसहितको हाता र आवादी छ भने ३०० बिगाहामा वनजङ्गल क्षेत्र रहेको छ । ४१ कोठे तीन तले क्याम्पसको मूल भवन र भारतीय राजदूतावासबाट निर्मित १६ कोठे दुई तले भवन र अतिथि सत्कार गृह छुट्टै रहेको छ । प्रशासनिक र पुस्तकालयका लागि सुविधा सम्पन्न दुई तले भवन र अतिथि गृह रहेको छ । फर्निचर, कार्यालय उपकरण, पुस्तक, क्यान्टिन, मोटर साइकल स्ट्यान्ड, साइकल स्ट्यान्ड, खेलकुद मैदान, विज्ञान प्रयोगशाला, सेमिनार हल, मेगा जेनेटर आदि भौतिक सामग्री रहेका छन् ।

परिकल्पना

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई राष्ट्रको वौद्धिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक विकासको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने बृहत् एकीकृत सिकाइ सञ्जालको शैक्षिक गन्तव्यका रूपमा विकास गर्ने परिकल्पना गरिएको छ । यसका निम्ति गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी विद्यार्थी, समुदाय र राष्ट्रलाई सेवा प्रदान गर्ने, व्यावसायिक जीवनयापनका लागि सर्वसुलभ, सिपयुक्त, प्रतिस्पर्धात्मक, बहुआयामिक र अनुसन्धानात्मक जनशक्ति तयार गर्ने, गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी विद्यार्थी, समुदाय र राष्ट्रलाई सेवा प्रदान गर्ने क्याम्पसले उद्देश्य राखेको छ । क्याम्पसले राखेका उद्देश्यलाई पूरा गर्न यस क्षेत्रका शिक्षाप्रेमी, बुद्धिजीवी, समाजसेवी, अभिभावक, विद्यार्थी र नागरिक समाजसँग हातेमालो गर्दै अगाडि बढ्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ । यसका निम्ति प्रत्येक गतिविधिलाई कुशलतापूर्वक आत्मसात् गर्ने, गतिशील वातावरणको सिर्जना गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, समूह कार्य, सहकार्य, सेवा र सामुदायिक सहभागितालाई बढावा दिने र संसाधनको बहुआयामिक उपयोगबाट आर्थिक दिगोपन ल्याउने परिकल्पना गरेको छ ।

सेवा सुविधाहरू

जनशक्ति

मानवीय संसाधनको विकासले मात्र शैक्षिक संस्थाको विकास र विस्तार हुने निश्चित छ । यसका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको विकास र विस्तारमा जोड दिन क्याम्पसले विशेष पहल गर्दै आएको छ । क्याम्पस स्थापना कालदेखि अध्यापनरत अनुभवी, एमफिल र पिएचडी गरिसकेका र अनुसन्धानरत, ऊर्जाशील, अनुसन्धानात्मक प्रविधिद्वारा सुसज्जित, पाठ्यपुस्तक लेखक, दक्ष प्राध्यापकहरूद्वारा अध्यापन हुँदै आएको छ । अनुभवी, उर्जाशील, दक्ष, तालिम प्राप्त, आधुनिक प्रविधियुक्त र सेवाभावले प्रेरित कर्मचारीबाट कार्य सम्पादन हुँदै आएको छ । सङ्कायअनुसार छुट्टाछुट्टै विभाग, विषयगत शिक्षक र विषय समिति तथा उपसमितिको व्यवस्था गरिएको छ । निरन्तर कार्य सम्पादन भएको जनशक्तिको उपलब्धता रहेको छ । क्याम्पसले विषयअनुसार अतिथि प्राध्यापक बोलाएर अध्यापन गराउँदै आएको छ ।

शिक्षण प्रक्रिया

पाठ्यक्रम सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक प्रकृतिका भएकाले शिक्षण प्रक्रिया व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, छलफल, परियोजना, पुस्तकालय कार्य, खोज, कक्षा प्रस्तुति जस्ता विधि अवलम्बन गरिएको छ । शिक्षण कार्यमा यथेष्ट उदाहरणहरूको उपयोगमा र विद्यार्थीहरूको सहभागितामा जोड दिइएको छ । निर्दिष्ट विषयअनुसार पाठ्यसामग्री र पाठपत्रहरूको पठन, छलफल र प्रयोगमा विशेष ध्यान दिइएको छ ।

सङ्काय	शैक्षिक कार्यक्रम	
	स्नातक	स्नातकोत्तर
व्यवस्थापन	बी. बी. ए. बी. बी. एस.	एम. बी. एस.
शिक्षा	बी. एड. नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, स्वास्थ्य तथा शारीरिक	एम.एड. नेपाली, अङ्ग्रेजी, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र स्वास्थ्य तथा शारीरिक
	एक बर्से बी.एड.	नेपाली, अङ्ग्रेजी, व्यवसाय व्यवस्थापन र सामाजिक अध्ययन
मानविकी	बी. ए. अङ्ग्रेजी, विकास अध्ययन, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र	एम.ए. विकास अध्ययन, समाजशास्त्र र एम. ए. अङ्ग्रेजी

मूल्याङ्कन प्रक्रिया

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धी दक्ष जनशक्ति उत्पादनका लागि विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण प्रक्रियामा आधारित सेमेस्टर तथा वार्षिक प्रणालीमा आधारित पठनपाठनको व्यवस्था गरी मूल्याङ्कन गरिन्छ। प्रस्तुत पाठ्यांश अनुरूपको मूल्याङ्कन प्रक्रिया मूलतः आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कन गरी दुई किसिमले मूल्याङ्कन गरिन्छ। आन्तरिक मूल्याङ्कन निम्ति लिखित परीक्षा र प्रयोगात्मक परीक्षाको उपयोग गरिन्छ। यसका साथै कक्षाकार्य, गृहकार्य, प्रयोगात्मक कार्य तथा परियोजनात्मक कार्यबाट पनि आवश्यकता अनुसार मूल्याङ्कन गरी तत्कालै पृष्ठ पोषण दिने निर्माणात्मक मूल्याङ्कनमा जोड दिइनेछ। बाह्य मूल्याङ्कन सेमेस्टरको अन्तिममा समग्र पाठ्यांश ढाक्ने गरी अन्तिम परीक्षाका रूपमा लिखित परीक्षाद्वारा बाह्य मूल्याङ्कन गरिन्छ। यसमा बहुवैकल्पिक प्रकृतिका वस्तुगत एवम् संक्षिप्त उत्तरात्मक र निबन्धात्मक प्रकृतिका विषयगत प्रश्नहरूको उपयोग गरिन्छ। यसरी मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई आवधिक र निरन्तर प्रक्रियाका रूपमा उपयोग गरिन्छ र अन्तिम मूल्याङ्कनका निम्ति आन्तरिक र बाह्य दुबै मूल्याङ्कनको योग गरी मूल्याङ्कन गरिन्छ।

पुस्तकालय

पुस्तकालयले विभिन्न विषयका पुस्तक, पत्रिका र अन्य अध्ययन सामग्रीहरूको सङ्ग्रह गरिन्छ। पुस्तकालयले अध्ययन गर्ने, अनुसन्धान गर्ने र ज्ञान बढाउने वातावरण प्रदान गर्दछ। क्याम्पसको पुस्तकालय विद्यार्थी, शिक्षक तथा शोधकर्ताहरूका लागि महत्त्वपूर्ण स्रोत बन्न पुगेको छ। पुस्तकालयमा उपलब्ध सामग्रीहरू सहज रूपमा अध्ययन गर्न सकिने गरी वर्गीकृत गरिएको छ। आधुनिक पुस्तकालयहरूमा डिजिटल पुस्तक र अनलाइन स्रोतहरू पनि उपलब्ध हुने भएकाले पुस्तकालयको दायरालाई अझ फराकिलो बनाउने प्रयास भइरहेको छ। पुस्तकालयले शिक्षामा मात्र नभई मानिसको सर्वांगीण विकासमा योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ। ज्ञान आर्जनका साथै खोजमूलक अनुसन्धान गर्न पुस्तकालयको आवश्यकता पर्दछ। पाठकलाई आवश्यक सामग्री खोज्न सजिलो बनाउन पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भ पुस्तक, पत्रपत्रिका, जर्नल, नक्सा, चार्ट, फिल्म, पुराना ग्रन्थहरूको सङ्ग्रह गर्ने उद्देश्यका साथ पुस्तकालयलाई व्यवस्थित गरिएको छ। यसका लागि गुणस्तरीय सुविधा सम्पन्न पुस्तकालयमा करिब तिस हजार सन्दर्भ पुस्तक र पाठ्यपुस्तक रहेको छुट्टै पुस्तकालय भवनको व्यवस्थाका गरी विद्यार्थीलाई सेवा प्रदान गर्दै आएको छ। सन्दर्भ सामग्री, (करिब ५५ हजार), दैनिक, साप्ताहिक, मासिक पत्रपत्रिका, जर्नल, प्रतिवेदन तथा शोधपत्र, नक्सा, चार्ट, फिल्म आदि लगायत कम्प्युटर प्रविधियुक्त पुस्तकालयको व्यवस्था गरिएको छ।

TMC

सौगात

-११८-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

कम्प्युटर ल्याब

गतिशील शैक्षिक संस्थाका निम्ति ज्ञान, विज्ञान र सूचना प्रवाह अपरिहार्य हुन्छ। सूचना तथा प्रविधिलाई समेत आत्मसात् गर्दै यस क्याम्पसले शैक्षिक कार्यक्रमलाई अगाडि बढाएको छ। यसका लागि गुणस्तरीय सुविधा सम्पन्न अत्याधुनिक हाइस्पीड वाइफाइ इन्टरनेटसहितको डेस्कटप कम्प्युटरबाट विद्यार्थीले उपयोग गर्न सकिने कम्प्युटर ल्याबको व्यवस्था रहेको छ। कम्प्युटर ल्याबमा ४० ओटा डेस्कटप कम्प्युटर, हाइस्पीड वाइफाइ इन्टरनेट, मल्टिमिडीया प्रोजेक्टर, ल्यापटप, ट्याबलेट, किन्डल, सि.सि. क्यामरा, स्मार्टबोर्ड आदिको सुविधा रहेको छ।

छात्रवृत्ति

क्याम्पसमा अध्ययन गरिरहेका जेहेन्दार र आर्थिक समस्याका कारणले अवसरबाट वञ्चित विद्यार्थीहरूलाई सहयोग गर्दै आएको छ। छात्रवृत्तिले विद्यार्थीलाई शिक्षामा समर्पित भएर समय दिन र आफूलाई आर्थिक तनावबाट मुक्त गर्न सहयोग गर्दछ। यसले विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रका, आर्थिक रूपमा पिछडिएका वा उत्कृष्ट शैक्षिक प्रदर्शन गर्ने विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गर्दछ। छात्रवृत्तिले शैक्षिक, खेलकुद, अनुसन्धान वा कला क्षेत्रका लागि विशेष अवसरहरू सिर्जना गर्दछ। यस क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमध्ये जेहेन्दार, विपन्न, दलित, जनजाति, सहिद परिवार, मुक्त कर्मैया, दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरूलाई कुल भर्ना सङ्ख्याको पच्चिस प्रतिशतलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरिने व्यवस्था रहेको छ।

- कुल विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्याको २५ प्रतिशत छात्रवृत्ति उपलब्ध हुने,
- जेहेन्दार, विपन्न, दलित, जनजाति, शहिद परिवार, मुक्त कर्मैया, दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीलाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था रहेको छ।

सामाजिक उत्तरदायित्व

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले स्थानीय स्तरमा सामाजिक कार्य गर्दै समाजका लागि उदाहरणीय र प्रेरणादायी बन्न पुगेको छ। यस क्याम्पसले प्रत्येक वर्ष समाजलाई प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने जन सचेतनाका साथै जनहितका कार्यहरू गर्दै आएको छ। समाज र क्याम्पसबिचको सम्बन्धलाई सुमधुर रूपमा जोड्न तथा सामाजिक उत्तरदायित्व बहन गर्न प्रत्येक वर्ष स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन, औषधी वितरण, राहत वितरण, रक्तदान जस्ता विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन गर्दै आएको छ।

- औषधी वितरण
- अतिरिक्त क्रियाकलाप
- खेलकुद (भलिबल, फुटबल, क्रिकेट, टिटि आदि)
- बौद्धिक तथा साहित्यिक क्रियाकलाप
- विद्यार्थी अल्मुनाइद्वारा सञ्चालित क्रियाकलाप
- राहत वितरण
- शैक्षिक भ्रमण
- रक्तदान
- वृक्षारोपण
- गीत/ सङ्गीत / नृत्य
- विद्यार्थी लक्षित अनुसन्धान क्रियाकलाप

अतिरिक्त क्रियाकलाप

विद्यार्थीहरूले शैक्षिक पाठ्यक्रमको आवश्यकता र शैक्षिक स्तरलाई व्यावहारिक र गुणात्मक बनाउने उद्देश्यले विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठामा प्राप्त गरेको सैद्धान्तिक ज्ञान र अवधारणाबाट व्यावहारिक पक्षको जानकारी प्राप्त गर्न स्थलगत अवलोकन भ्रमण, स्थलगत कार्य सिकाइ, विद्यार्थी केन्द्रित अनुसन्धानात्मक कार्यशाला, शिक्षक विद्यार्थी संयुक्त अनुसन्धानात्मक क्रियाकलाप, बौद्धिक स्तर वृद्धिका लागि क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा विद्यार्थीको सहभागिता, साहित्यिक कार्यक्रम, आल्मुनाइद्वारा सञ्चालन गरिने विभिन्न क्रियाकलाप, रक्तदान, क्याम्पसलाई हरियाली, स्वच्छ, र सुन्दर बनाउन विभिन्न जातका विरुवाहरू व्यवस्थित योजनाबद्ध रूपमा वृक्षारोपण आदि कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ ।

क्याम्पसमा रहेका समिति र उपसमितिहरू

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न क्याम्पसमा निम्नानुसार समिति र उपसमिति रहेका छन् :

१. प्रशासनिक समिति

क्याम्पसमा सञ्चालित विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमअन्तर्गत अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धानजस्ता शैक्षिक क्रियाकलापलाई समय सापेक्ष र गुणस्तरीय बनाउन क्याम्पस प्रशासनलाई आवश्यक परामर्श प्रदान गर्नका लागि क्याम्पसमा प्रशासनिक समिति गठन गरिएको छ । प्रशासनिक समितिले क्याम्पसको वर्तमान अवस्थामा आवश्यक सुधारका लागि कार्य गर्दै आएको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा शैक्षिक कार्यक्रम, मूल्याङ्कन प्रणाली, विद्यार्थीको आचारसंहिता लगायत अभिमुखीकरण, तालिम, शिक्षक कर्मचारी तथा विद्यार्थीका लागि सेमिनार कार्यशाला गोष्ठी आदि सञ्चालन गर्न यस समितिले काम गर्दै आएको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा रहेको प्रशासनिक समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ ।

१. क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. श्री ढविन्द्र रावल	अध्यक्ष
२. सहायक क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. श्री आत्माराम अधिकारी	सदस्य
३. सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा. डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
४. शिक्षाशास्त्र विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष सहप्रा.श्री तिलकदेव गिरी	सदस्य
५. मानविकी विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष सहप्रा. श्री बालकुमार चौधरी	सदस्य
६. व्यवस्थापन विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष उपप्रा. श्री दामोदर कँडेल	सदस्य
७. हेड असिस्टेन्ट श्री उद्धववहादुर शाह	सदस्य सचिव

२. विषय शिक्षण समितिहरू

विद्यार्थी भर्नासम्बन्धी तथ्याङ्क राखी विद्यार्थीहरूको सम्पूर्ण विवरण अद्यावधिक गर्न र रजिष्ट्रेसन रेकर्डसम्बन्धी आवश्यक जाँचबुझ गरी प्रत्येक ३ महिनामा अद्यावधिक तथ्याङ्क निर्माण गर्ने काम विषय शिक्षण समितिले गर्दै आएको छ । विषय शिक्षण समितिले मध्यसत्र परीक्षासम्बन्धी अभिलेख राख्ने, विषय शिक्षण समिति

अन्तर्गतका प्राध्यापकहरूलाई शैक्षणिक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन तथा अनुगनन गर्ने र विषय शिक्षण समितिअन्तर्गतका प्रयोगात्मक परीक्षाहरूको लागि आवश्यक पहल गर्दै आएको छ। प्रत्येक शैक्षिक वर्षको उत्तीर्ण सङ्ख्याका आधारमा समष्टिगत विवरण तयार पार्ने र समय-समयमा अद्यावधिक गर्ने, विषय शिक्षण समितिअन्तर्गत कुनै प्राध्यापक तथा कर्मचारीको अनुपस्थितिमा शैक्षिक एवम् प्रशासनिक व्यवस्थापन मिलाउने, आवश्यक पुस्तकहरूको विवरण तयार गरी माग गर्ने, परीक्षा नतिजा प्रकाशनपश्चात् तथ्याङ्क विश्लेषण गर्ने, नतिजासम्बन्धी समीक्षा बैठक बसाली प्रतिवेदन तयार पारी पेश गर्ने काम विषय शिक्षण समितिले गर्दै आएको छ। क्याम्पसमा शिक्षण समितिहरू निम्नानुसार गठन गरिएको छ।

शिक्षाशास्त्र विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष	सहप्रा. श्री तिलकदेव गिरी
मानविकी विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष	सहप्रा. श्री बालकुमार चौधरी
व्यवस्थापन विषय शिक्षण समिति अध्यक्ष	उपप्रा. श्री दामोदर कँडेल

व्यवस्थापन विषय शिक्षण समिति

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय व्यवस्थापन सङ्घायाकाअन्तर्गत यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा बिबिएस, बिबिए र स्नातकोत्तर तहमा एमबिएस जस्ता प्राविधिक विषय पढाइ हुँदै आएका छन्। नेपालमै व्यवस्थापन सङ्कायको नमुना क्याम्पस स्थापना गर्ने उद्देश्यले स्थापित यस क्याम्पसमा सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय व्यवस्थापन सङ्कायका विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालनमा आएका छन्। सैद्धान्तिक र व्यावहारिक शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई अवलम्बन गरेर पढाइ हुने यस क्याम्पसमा विद्यार्थीको विकासको लागि अतिरिक्त क्रियाकलापको समेत व्यवस्था रहेको छ। यहाँ अध्ययनरत विद्यार्थीलाई इन्टर्नसिपको व्यवस्था गरिनुका साथै विभिन्न होटल, सङ्घ संस्था, बैंक र सहकारी संस्थामा समेत अभ्यास गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। विश्वविद्यालयले तोकेको छात्रवृत्तिबाहेक गरिब र जेहेन्दार विद्यार्थीलाई व्यक्तिगत रूपमा स्थापित छात्रवृत्तिको व्यवस्था रहेको छ। यहाँ विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा आधारित शान्त वातावरणमा पढाइ सञ्चालन हुँदै आएको छ। क्याम्पसमा स्मार्ट बोर्ड, प्रोजेक्टरलगायत अत्याधुनिक प्रविधिमा आधारित कक्षा कोठामा अध्यापन हुँदै आएको छ। व्यवस्थापन सङ्कायमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा यस क्याम्पसमा शैक्षिक सत्र २०८२/२०८३ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

व्यवस्थापन सङ्काय						
स्नातक तह			स्नातकोत्तर तह			
छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	कुल जम्मा
१३३	३१९	४५२	५१	४२	९३	५४५

स्रोत : टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस प्रशासन शाखा, (स्नातकोत्तर तहमा भर्ना जारी रहेको)

शिक्षाशास्त्र विषय शिक्षण समिति

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायकाअन्तर्गत यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित र स्वास्थ्य र स्नातकोत्तर तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, स्वास्थ्य र पाठ्यक्रम विषयहरू

पढाइ हुँदै आएका छन्। एकबर्से, तीनबर्से र पछिल्लो समय चार बर्से बीएड कार्यक्रम र दुई बर्से एम.एड. कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको क्याम्पसले सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस भएपश्चात् सेमेस्टर प्रणालीअन्तर्गत चार बर्से बी. एड. र दुई बर्से एम. एड. कार्यक्रम सञ्चालित छन्। यसै वर्ष २०८१ देखि एक बर्से बीएडको कार्यक्रम सञ्चालनमा आएको छ। विश्वविद्यालयले बी. एड.तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित र स्वास्थ्य तथा शारीरिक र एम. एड. तहमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन र स्वास्थ्य तथा शारीरिक विषयका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा शैक्षिक सत्र २०८२/२०८३ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

शिक्षाशास्त्र सङ्काय									
स्नातक तह						स्नातकोत्तर तह			
बी. एड.			एक बर्से बी. एड.						
छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	कुल जम्मा
४५	१६१	२०६	५६	८१	१३७	५०	५९	१०९	४५२

स्रोत : टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस प्रशासन शाखा, (स्नातकोत्तर र एक बर्से बी.एड. मा भर्ना जारी रहेको)

मानविकी विषय शिक्षण समिति

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय मानविकी सङ्कायअन्तर्गत यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तहमा अङ्ग्रेजी, ग्रामीण विकास, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र र स्नातकोत्तर तहमा विकास अध्ययन र समाजशास्त्र विषय पढाइ हुँदै आएकोमा यस वर्षदेखि एम. ए. अङ्ग्रेजी पढाइ हुने भएको छ। टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस स्नातक तह मानविकी विभागमा शैक्षिक सत्र २०६२/६३ सालदेखि ग्रामीण विकास र समाजशास्त्र विषयको अध्ययन अध्यापन सुरु भएको हो। देशको सामाजिक आर्थिक राजनितिक परिपाटीको विकास तथा आवश्यकतासँगै ग्रामीण विकास अध्ययन विषयको पनि महत्त्व र क्षेत्र विस्तार तथा विकास भएको पाइन्छ। विश्वविद्यालयले आवश्यकताअनुसार नेपाली, इतिहास, पुरातत्त्व, ललितकला, मनोविज्ञान, भूगोल, राजनीतिशास्त्र, मानवशास्त्रजस्ता विषयहरूको पाठ्यक्रम निर्माण गरी क्रमशः सञ्चालन गर्दै गएको छ। विश्वविद्यालयले मानविकी सङ्कायमा स्नातक तहदेखि स्नातकोत्तर तहसम्म सेमेस्टर प्रणाली लागू गरेको छ। यस सङ्कायले मुलुकको आवश्यकता र विश्वको शैक्षिक क्षेत्रका विविध आयाम समेतको अध्ययन, अध्यापन तथा अनुसन्धानका साथै राष्ट्रिय स्तरमा समेत उच्च जनशक्ति तयार गर्ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। नेपालका सन्दर्भमा मानविकी सङ्कायबाट उत्पादित शैक्षिक जनशक्ति अधिकांश क्षेत्रमा प्रयोग भइरहेका छन्। शैक्षिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा यस मानविकी सङ्कायबाट उत्पादित मानव संसाधन कार्यरत छन्। अध्ययनलाई अनुसन्धानमुखी बनाएर विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगमा निरन्तर उत्प्रेरणा दिइएको छ। यस सन्दर्भमा सम्बन्धित सबै पक्षले गम्भीरतापूर्वक मनन गर्ने पर्दछ। यस सङ्कायअन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रमहरूको स्तरोन्नतिका लागि मानविकी सङ्काय निरन्तर प्रयासरत रहेको छ। मानविकी सङ्कायमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा यस क्याम्पसमा शैक्षिक सत्र २०८२/२०८३ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

मानविकी सङ्काय						
स्नातक तह			स्नातकोत्तर तह			
छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	कुलजम्मा
३५	९५	१३०	६९	६६	१३५	२६५

स्रोत : टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस प्रशासन शाखा, (स्नातकोत्तर तहमा भर्ना जारी रहेको)

३. आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति

क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तर र प्रशासनिक व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्नका लागि यस क्याम्पसमा आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति गठन गरिएको छ । यस समितिले क्याम्पसको शैक्षिक/प्राज्ञिक, अनुसन्धानमूलक तथा प्रशासनिक गतिविधिहरूको प्रभावकारिताका लागि आवश्यक मापदण्ड तयार गरेर मानक र सूचकहरू निर्धारण गरी क्याम्पसको आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चित गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१. क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. श्री ढविन्द्र रावल	अध्यक्ष
२. सहायक क्याम्पस प्रमुख सहप्रा.श्री आत्माराम अधिकारी	सदस्य
३. सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा.डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
४. शिक्षण समिति अध्यक्ष शिक्षा सहप्रा.श्री तिलकदेव गिरी	सदस्य
५. शिक्षण समिति अध्यक्ष मानविकी सहप्रा.श्री बालकुमार चौधरी	सदस्य
६. शिक्षण समिति अध्यक्ष व्यवस्थापन उपप्रा.श्री दामोदर कँडेल	सदस्य
८. सहायक प्रशासक श्री ध्रुवबहादुर रावल	सदस्य
९. तपेन्द्र ऐडी विद्यार्थी गुणस्तर समूह संयोजक	सदस्य
१०. स्वमूल्याङ्कन समिति संयोजक सहप्रा डा.मीनबहादुर शाही	सदस्य सचिव

४. खरिद तथा योजना निर्माण समिति

क्याम्पसमा आवश्यक सामग्रीहरू खरिद तथा भौतिक संरचनाहरू निर्माण एवम् मर्मत सम्भारको योजना बनाउन क्याम्पस खरिद तथा योजनानिर्माणसमिति रहेकोछ । यस समितिले क्याम्पसको भौतिक संरचनाहरूको निर्माण, मर्मत सम्भार र क्याम्पसमा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको खरिद तथा आपूर्ति प्रक्रियालाई सुव्यवस्थित गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा खरिद तथा योजना निर्माणसमिति निम्नानुसार रहेको छ :

१. क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. श्री ढविन्द्र रावल	अध्यक्ष
२. सहप्रा.श्री बालकुमार चौधरी	सदस्य
३. सहायक क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. श्री आत्माराम अधिकारी	सदस्य सचिव

५. आन्तरिक परीक्षा समिति

क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षाको सञ्चालन, परीक्षाफल प्रकाशन र विश्लेषण गरी विद्यार्थीलाई आवश्यक पृष्ठपोषण दिनुको साथै विश्वविद्यालयको परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयका परीक्षा सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्न र नतिजाको विश्लेषण गर्न क्याम्पसमा परीक्षा समिति रहेको छ । यस समितिले क्याम्पसद्वारा लिइने आन्तरिक परीक्षाको सञ्चालन, परिणाम प्रकाशन, विश्लेषण तथा वार्षिक परीक्षाको व्यवस्थापन र परीक्षा परिणामको विश्लेषण गरी विद्यार्थीलाई आवश्यक पृष्ठपोषण दिंदै आएको छ । आन्तरिक परीक्षा समितिले विश्वविद्यालयको परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयका परीक्षा सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा आन्तरिक परीक्षा समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१. क्याम्पस प्रमुख सहप्रा.श्री ढविन्द्र रावल	अध्यक्ष
२. सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा.डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
३. शिक्षण समिति अध्यक्ष शिक्षा सहप्रा.श्री तिलकदेव गिरी	सदस्य
४. शिक्षण समिति अध्यक्ष मानविकी सहप्रा.श्री बालकुमार चौधरी	सदस्य
५. शिक्षण समिति अध्यक्ष व्यवस्थापन उपप्रा.श्री दामोदर कँडेल	सदस्य
६. सहायक प्रशासक श्री ध्रुवबहादुर रावल	सदस्य सचिव

६. छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समिति

क्याम्पसबाट प्रदान गरिने छात्रवृत्ति लक्षित विद्यार्थी वर्गलाई व्यवस्थित ढङ्गले प्रदान गर्न, छात्रवृत्ति मूल्याङ्कन र छनौट गर्न क्याम्पसको बजेट तथा कार्यक्रमअनुसार सबै तह र कार्यक्रममा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्न क्याम्पसमा छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समिति रहेको छ । क्याम्पसमा छात्रवृत्ति व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार रहेको छ:

१. सहप्रा.श्री लालसिंह कार्की	अध्यक्ष
२. सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा.डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
३. हेड असिस्टेन्ट उद्भवबहादुर शाह	सदस्य सचिव

७. स्वमूल्याङ्कन समिति

क्याम्पसको शैक्षिक तथा प्रशासनिक कार्यसम्पादनलाई मूल्याङ्कन गर्दै पृष्ठपोषण सहित क्याम्पसको आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समितिलाई सुभावा दिनका लागि क्याम्पसमा स्व-मूल्याङ्कन समिति रहेको छ । क्याम्पसको शैक्षिक/प्राज्ञिक, अनुसन्धानमूलक तथा प्रशासनिक गतिविधिहरूको प्रभावकारितालाई लागि आवश्यक मापदण्ड, मानक र सूचकहरू निर्धारण गरी क्याम्पसको आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने काम यस समितिले गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा आन्तरिक गुणस्तर सुनिश्चितता समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१. सहप्रा. डा. मीनबहादुर शाही	अध्यक्ष
२. सहप्रा.श्री बालकुमार चौधरी	सदस्य
३. उपप्रा.श्री दामोदर कँडेल	सदस्य
४. सहायक प्रशासक लेखा श्री पुष्पराज के. सी.	सदस्य
५. सहायक क्याम्पस प्रमुख सहप्रा.श्री आत्माराम अधिकारी	सदस्य सचिव

TMC

सौगात

-१२४-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

८. अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति (RMC)

यस क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि अनुसन्धान कार्यलाई प्रवर्धन गर्न र अनुसन्धानमूलक क्रियाकलापमा प्राध्यापक तथा विद्यार्थीहरूको सहभागिता वृद्धि गर्दै लैजानका लागि क्याम्पसमा एउटा अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति रहेको छ। यस समितिले अनुसन्धानमूलक क्रियाकलापमा प्राध्यापक तथा विद्यार्थीहरूको संलग्नता वृद्धि गर्ने र क्याम्पसको शिक्षण(सिकाइ क्रियाकलापसँग अनुसन्धान कार्यलाई जोडेर शैक्षिक गुणस्तर सुनिश्चिततामा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यस क्याम्पसमा अनुसन्धान व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार रहेको छ :

१. उपप्रा.डा.ज्ञानुराज पौडेल	अध्यक्ष
२. सहप्रा.डा. नाथुराम चौधरी	सदस्य
३. सहप्रा.श्री तिलकदेव गिरी	सदस्य सचिव

९. सार्वजनिक सूचना तथा प्रकाशन समिति

क्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक तथा प्रशासनिक गतिविधिलाई प्रकाशन गर्न, क्याम्पसबाट प्रकाशित हुने वार्षिक मुखपत्र, प्रतिवेदन, पत्रिका, बुलेटिन, ब्रोसर, क्यालेन्डर आदि प्रकाशन गर्न क्याम्पसमा सार्वजनिक सूचना तथा प्रकाशन समिति रहेको छ। यस समितिले क्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक एवम् प्रशासनिक गतिविधिसम्बन्धी शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलेसङ्कलन गरेका सूचना र विद्यार्थी, कर्मचारी तथा प्राध्यापकहरूका अनुसन्धानमूलक, खोजमूलक र सिर्जनात्मक लेख रचनालाई वार्षिक मुखपत्र, प्रतिवेदन, पत्रिका आदिका माध्यमबाट प्रकाशन गर्दै आएको छ। क्याम्पसमा निम्नानुसारको सार्वजनिक सूचना तथा प्रकाशन समिति रहेको छ :

१. सहप्रा. डा. लयप्रसाद खतिवडा	अध्यक्ष
२. हेड असिस्टेन्ट श्री उद्धवबहादुर शाह	सदस्य
३. शिक्षण सहायक श्री नवराज पाण्डे	सदस्य-सचिव

१०. शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EMIS) समिति

क्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक तथा प्रशासनिक गतिविधिहरूको व्यवस्थापन गर्न तथा सोको सूचना सरोकारवाला पक्षहरूविच सार्वजनिक गर्नका लागि क्याम्पसमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली रहेको छ। यस समितिलेक्याम्पसको शैक्षिक, आर्थिक, भौतिक एवम् प्रशासनिक गतिविधिहरू सम्बन्धी सूचना सङ्कलन र सार्वजनिक गर्दै आएको छ। शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक सूचना समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ:

१. उपप्रा.श्री चित्रराज उपाध्याय	अध्यक्ष
२. सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा.डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
३. सहायक प्रशासक श्री ध्रुवबहादुर रावल	सदस्य-सचिव

११. पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति

क्याम्पसको पुस्तकालयलाई सुव्यवस्थित तवरले सञ्चालन तथा आधुनिकीकरणका लागि क्याम्पस प्रशासनलाई आवश्यक सल्लाह सुझाव प्रदान गर्न पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति रहेको छ । यस समितिले पुस्तकालयलाई समयसापेक्ष आधुनिकीकरण, विकास विस्तार गरी सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । क्याम्पसमा पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१. सहप्रा.डा. खेमराज सुवेदी	अध्यक्ष
२. सहप्रा. श्री रामप्रसाद तिवारी	सदस्य
३. असिस्टेन्ट श्री कमला खड्का भण्डारी	सदस्य-सचिव

१२. प्रयोगशाला व्यवस्थापन समिति

क्याम्पसमा रहेको प्रयोगशाला शाखाको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक योजना बनाउन, कम्प्युटर तथा विज्ञान प्रयोगशालामा आवश्यक पर्ने सामग्री खरिद गर्नु परेमा सोको विवरण क्याम्पस प्रशासन समक्ष पेस गर्न, प्रयोगशालामा भएका यन्त्र, उपकरण तथा अन्य सामग्रीको प्रयोगसम्बन्धी नियमहरू बनाई कार्यान्वयन गर्न र कम्प्युटर र विज्ञान प्रयोगशालामा भएका यन्त्र, उपकरण तथा अन्य सामग्रीहरू सुरक्षित गर्ने उपायहरू अपनाउन क्याम्पसमा एक प्रयोगशाला व्यवस्थापन समिति रहेको छ । क्याम्पसमा प्रयोगशाला व्यवस्थापन समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१. सहप्रा.डा.देवराज जोशी	अध्यक्ष
२. शिक्षण सहायक श्री पुष्प शाही	सदस्य
३. उपप्रा. श्री चित्रराज उपाध्याय	सदस्य-सचिव

१३. अभ्यास शिक्षणसमिति

यस क्याम्पसमा शिक्षाशास्त्र सङ्कायको शिक्षण अभ्यासलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न एक शिक्षण अभ्यास समिति रहेको छ । विद्यार्थीहरूको सैद्धान्तिक ज्ञानलाई शिक्षण अभ्यास कार्यमा कार्यान्वयन गर्न शैक्षिक तथा प्रशासनिक गतिविधिलाई सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्न क्याम्पसमा अभ्यास शिक्षण समितिको गठन देहायबमोजिम गरिएको छ :

१. उपप्रा. श्री शंकरप्रसाद शर्मा	अध्यक्ष
२. सहप्रा.डा.देवराज जोशी	सदस्य
३. सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा. डा. धनकृष्ण उपाध्याय	सदस्य
४. उपप्रा. श्री प्रेमप्रसाद भण्डारी	सदस्य
५. सहप्रा. श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर के. सी.	सदस्य सचिव

१४. खरिद मूल्याङ्कन समिति

क्याम्पसमा निर्माण तथा वस्तु खरिदसम्बन्धी आवश्यक मूल्याङ्कन तथा अनुगमन गर्न एक खरिद मूल्याङ्कन समिति रहेको छ। क्याम्पसमा खरिद मूल्याङ्कन समिति निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१. सहप्रा. श्री मीनबहादुर शाही	अध्यक्ष
२. विषय विज्ञ उपप्रा. श्री चित्रराज उपाध्याय	सदस्य
३. विषय विज्ञ ई. श्री राजेन्द्र रावल (टीनपा)	सदस्य
४. सहायक प्रशासक लेखा श्री पुष्पराज के. सी.	सदस्य सचिव

१५. अतिरिक्त क्रियाकलाप तथा जनसम्पर्क केन्द्र

क्याम्पसले विद्यार्थी र अभिभावकको सम्पर्कमा रहेर जनहितका कार्य गर्दै आएको छ। क्याम्पसले आफ्ना सूचना प्रकाशन गर्ने, आवधिक रूपमा वेभसाइटमा राख्ने, पुस्तकका रूपमा प्रकाशन गर्ने, पत्रपत्रिका, रेडियो, टिभीबाट प्रसारण प्रकाशन गर्ने तथा विज्ञापन वा प्रदर्शनीमार्फत् प्रचारप्रसार गर्ने गरेको छ। हरेक वर्ष जनसम्पर्क केन्द्रले क्याम्पसलाई समाजसँग जोड्न जनहितका कार्यक्रम गर्दै आएको छ। यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा निम्नानुसारको जनसम्पर्क केन्द्र गठन गरिएको छ :

१. उपप्रा. श्री कृष्णप्रसाद जैसी	संयोजक
२. शिक्षण सहायक श्री नवराज पाण्डे	सदस्य
३. शिक्षण सहायक श्री शिवचरण चौधरी	सदस्य

१६. सुभावा सङ्कलन तथा परामर्श केन्द्र

सुभावा सङ्कलन तथा परामर्श केन्द्रले विधा छनोट, विषय छनोट, शिक्षण सिकाइ, परीक्षासम्बन्धी समस्या, रोजगारी तथा करियरसम्बन्धी, व्यक्तिगत तथा पारिवारिक समस्या आदिमा विद्यार्थीबाट सुभावा सङ्कलन गरी परामर्श दिँदै आएको छ। यस टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा सुभावा सङ्कलन तथा परामर्श केन्द्रको स्थापना गरी त्यसको सञ्चालनको निम्ति निम्नानुसार समिति गठन गरिएको छ :

१. सहप्रा. श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर के. सी.	संयोजक
२. सहप्रा. श्री सुरेशकुमार बम	सदस्य
३. शिक्षण सहायक श्री इन्द्रलाल चौधरी	सदस्य

१६. प्राथमिक उपचार व्यवस्थापन केन्द्र

क्याम्पसमा प्राथमिक उपचार केन्द्रको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थी, कर्मचारी र शिक्षकहरूको आकस्मिक र सामान्य स्वास्थ्य परीक्षण गर्नु रहेको छ। यस केन्द्रले सामान्य चोटपटक, चोट, वा रोगका लक्षणहरूको प्रारम्भिक उपचार गरी थप उपचारका लागि अस्पताल वा स्वास्थ्य संस्थामा पठाउने कार्य गर्दै आएको छ। यस केन्द्रले विद्यार्थीलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी सचेतना कार्यक्रम, प्राथमिक उपचार तालिम दिँदै आएको छ। यस टीकापुर बहुमुखी

क्याम्पसमा प्राथमिक उपचार व्यवस्थापन केन्द्रको स्थापना गरी त्यसको सञ्चालनको निम्ति निम्नानुसार समिति गठन गरिएको छ :

१. उपप्राध्यापक श्री शंकरप्रसाद शर्मा	संयोजक
२. सहप्राध्यापक श्री तिलकदेव गिरी	सदस्य
३. असिस्टेन्ट श्री राधा उपाध्याय	सदस्य

१७. लेख तथा रचना केन्द्र

विद्यार्थीहरूको लेखन सिप सुधार गरी उनीहरूलाई शैक्षिक, व्यक्तिगत र व्यावसायिक रूपमा सक्षम बनाउनु लेख तथा रचना केन्द्रको मुख्य उद्देश्य हो । यस केन्द्रले शैक्षिक, सिर्जनात्मक र व्यावसायिक लेखनमा प्रशिक्षण प्रदान गर्दै लेख परामर्श सेवा, कार्यशाला र तालिम सञ्चालन गर्दै आएको छ । लेखन शैली र अनुसन्धान लेखनका लागि निर्देशन, स्रोत सामग्री उपलब्ध गराउने र व्यक्तित्व विकासका लागि आत्मविश्वास अभिवृद्धिमा यसले सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । यस केन्द्रले विद्यार्थीहरूको सिर्जनात्मकतालाई प्रोत्साहित गरी लेखनप्रति आर्कषण बढाउने र उनीहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउने काम गर्दै आएको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा लेख तथा रचना केन्द्रको स्थापना गरी त्यसको सञ्चालनका निम्ति निम्नानुसार समिति गठन गरिएको छ :

१. सहायक क्याम्पस प्रमुख उपप्रा.डा. धनकृष्ण उपाध्याय	संयोजक
२. सहप्रा. श्री छवि शर्मा	सदस्य
३. उपप्राध्यापक श्री खडकबहादुर साउँद	सदस्य सचिव

१८. व्यावसायिक तथा अनवरत शिक्षा केन्द्र

क्याम्पसमा रहेको व्यावसायिक तथा अनवरत शिक्षा केन्द्रको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूलाई रोजगार र उच्चमशीलतासँग सम्बन्धित सिप, ज्ञान र अवसरहरूको जानकारी गराउनु हो । यस केन्द्रले रोजगारसम्बन्धी तालिम, उच्चमशीलता विकास र उद्योग व्यवसायसँगको सहकार्यमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दछ । विद्यार्थीहरूलाई रोजगार बजारको मागअनुसार तयारी गराउनु, व्यावसायिक, ज्ञान र सिप दिँदै आएको छ । रोजगारी प्रवर्धन गरी विद्यार्थीहरूलाई व्यावसायिक अनुभव प्राप्त गराउने काममा यसले सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा व्यावसायिक तथा अनवरत शिक्षा केन्द्र स्थापना गरी त्यसको सञ्चालनका निम्ति निम्नानुसार समिति गठन गरिएको छ :

१. सहप्रा. डा.नाथुराम चौधरी	संयोजक
२. सहायक प्रशासक लेखा पुष्पराज के.सी.	सदस्य
३. सहायक प्रा. श्री उमाकान्त भण्डारी	सदस्य सचिव

प्राध्यापकहरूको विषयगत विवरण :

राष्ट्रिय शिक्षा नीतिसँग प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने शैक्षिक जनशक्ति उत्पादन गर्नु र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा विकन सक्ने जनशक्ति तयार गर्नु आजको आवश्यकता हो । क्याम्पसमा कार्यरत प्राध्यापकहरूले क्याम्पसबाट उत्पादित

जनशक्तिले प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने खालको शैक्षिक जनशक्ति उत्पादनमा ध्यान दिदै आएका छन् । अबको शिक्षा गुणस्तरीय, प्राविधिक तथा व्यावसायिक हुनुपर्ने देखिन्छ । यस क्याम्पसमा प्राध्यापकहरूले शैक्षिक विकासमा विशेष योगदान दिई विद्यार्थीमैत्री वातावरण निर्माण गरी सिर्जनात्मक र अनुसन्धानमुलक तरिकाले अध्ययन अध्यापन गर्दै आएका छन् । पाठ्यक्रम सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक प्रकृतिको भएकाले शिक्षण प्रक्रिया व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, छलफल, परियोजना, पुस्तकालय कार्य, खोज, कक्षा प्रस्तुति जस्ता विविध विधिको अवलम्बन गरी यस क्याम्पसमा कार्यरत प्राध्यापकहरूले प्राध्यापन गर्दै आएका छन् । क्याम्पसको विभिन्न विभागमा कार्यरत प्राध्यापकहरूको विषयगत विवरण यस प्रकार रहेको छ :

१. बजारशास्त्र/ व्यवस्थापन

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	ढविन्द्र रावल	सहप्राध्यापक	एम. वि. ए./ एम. ए., एम. फिल., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	भरतकुमार तिरुवा	शिक्षण सहायक	एम. कम.	आंशिक करार
३	उमेश कठरिया	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	आंशिक करार

२. अर्थशास्त्र

क्र. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	डा.केशरबहादुर कुँवर	सहप्राध्यापक	एम. ए/ एम. एड, एम .फिल., पिएचडी.	स्थायी
२	डा.खेमराज सुवेदी	सहप्राध्यापक	एम. ए./एम. एड./बी. कम., एम. फिल, पिएचडी.	स्थायी
३	इन्द्रलाल चौधरी	शिक्षण सहायक	एम. ए.	पूर्णकालीन करार

३. स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा

क्र. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	लालसिंह कार्की	सहप्राध्यापक	एम. एड.	स्थायी
२	शंकरप्रसाद शर्मा	उपप्राध्यापक	एम. एड.,एम. फिल.	स्थायी
३	राजकुमार चौधरी	शिक्षण सहायक	एम. एड.	आंशिक करार

४. नेपाली शिक्षा

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	डा.लयप्रसाद खतिवडा	सहप्राध्यापक	एम. ए./एम. एड. पिएचडी.	स्थायी
२	तिलकदेव गिरी	सहप्राध्यापक	एम. एड., एम. फिल पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
३	डा.धनकृष्ण उपाध्याय	उपप्राध्यापक	एम. ए./एम. एड. पिएचडी.	स्थायी
४	डा. योगेन्द्र बजगाईं	शिक्षण सहायक	एम. ए, पिएचडी.	आंशिक करार

५. अङ्ग्रेजी

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	केदार भट्टराई	सहप्राध्यापक	एम. ए./ बी. एड, पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	छवि शर्मा	सहप्राध्यापक	एम. ए., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
३	कृष्णप्रसाद जैसी	उपप्राध्यापक	एम. ए./एम. एड.	स्थायी
४	डा.ज्ञानुराज पौडेल	उपप्राध्यापक	एम. एड., पिएचडी.	स्थायी
५	प्रेमप्रसाद भण्डारी	उपप्राध्यापक	एम. एड.	स्थायी
६	नवराज पाण्डे	शिक्षण सहायक	एम. एड., एम. ए., एम.फिल, पिएचडी. अनुसन्धानरत	पूर्णकालीन करार

६. गणित

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	डा.देवराज जोशी	सहप्राध्यापक	एम. एस्सी./बी. एड., पिएचडी.	स्थायी
२	आत्माराम अधिकारी	सहप्राध्यापक	एम. एस्सी./एम. एड., एम. फिल	स्थायी

७. पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	डा.नाथुराम चौधरी	सहप्राध्यापक	एम. एड./ एम. फिल., पिएचडी.	स्थायी
२	ज्ञानेन्द्रबहादुर के.सी	सहप्राध्यापक	एम. एड.	स्थायी

८. विकास अध्ययन

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	डा.मीनबहादुर शाही	सहप्राध्यापक	एम. ए., पिएचडी.	स्थायी
२	चूडामणि वैद्य	शिक्षण सहायक	एम. ए.	पूर्णकालीन करार

९. राजनीति शास्त्र

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	बालकुमार चौधरी	सहप्राध्यापक	एम. ए./बी. एल./ पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी

१०. जनसङ्ख्या शास्त्र

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	सुरेशकुमार बम	सहप्राध्यापक	एम. ए./बी. एड.	स्थायी

११. समाजशास्त्र

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	रामप्रसाद तिवारी	सहप्राध्यापक	एम. ए./बी. एड.	स्थायी
२	शिवचरण चौधरी	शिक्षण सहायक	एम. ए./एम.एड. एम. फिल. अध्ययनरत	पूर्णकालीन करार
३	पुष्प शाही	शिक्षण सहायक	एम. ए., एम. फिल. अध्ययनरत	पूर्णकालीन करार
४	कपिल भाट	शिक्षण सहायक	एम. ए. एम. फिल.	आंशिक करार

TMC

सौगात

-१३०-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

१२. लेखाशास्त्र

क्र.सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	दामोदर कँडेल	उपप्राध्यापक	एम. वि. एस., पिएचडी. अनुसन्धानरत	स्थायी
२	खडकबहादुर साउँद	उपप्राध्यापक	एम. वि. एस.	स्थायी
३	उमाकान्त भण्डारी	सहायक प्राध्यापक	एम. वि. एस.	पूर्णकालीन करार

१३. वित्तशास्त्र

क्र. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	भवानीप्रसाद बसौट्याल	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	पूर्णकालीन करार
२	अमरसिंह साउँद	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	आंशिक करार
३	धनबहादुर चौधरी	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	आंशिक करार
४	पार्वती खनाल	शिक्षण सहायक	एम. वि. एस.	आंशिक करार
५	महालक्ष्मी चौधरी	शिक्षण सहायक	एम. वि. ए.	आंशिक करार

१४. कम्प्युटर विज्ञान

क्र. सं.	नाम	पद	योग्यता	सेवाको किसिम
१	चित्रराज उपाध्याय	उपप्राध्यापक	एम.एस्सी.सिएसआइटी.	पूर्णकालीन करार

क्याम्पसका शाखागत विवरण

क्याम्पसको दैनिक प्रशासनिक कार्यलाई चुस्त दुरूस्त रूपमा सम्पन्न गर्नलेखा, परीक्षा, प्रशासन, पुस्तकालय, स्टोर, ल्याब आदि शाखाहरू रहेका छन् । यसका अतिरिक्त क्याम्पसको काममा सहयोग पुर्याउन कार्यालय सहयोगी, चौकिदार, इलेक्ट्रिसियन, बगैचे, सुरक्षागार्ड, स्वीपर आदिको व्यवस्था गरिएको छ । क्याम्पसका रहेका विभिन्न शाखागत विवरणलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

१. लेखा शाखा

क्याम्पसमा लेखा शाखाले सार्वजनिक खरिद ऐन, विश्वविद्यालय आर्थिक नियमावली र क्याम्पसको आर्थिक निर्देशिकामा तोकिएबमोजिम आर्थिक कारोबारसम्बन्धी लेखा अभिलेख राख्ने, आन्तरिक र बाह्य लेखापरीक्षण गराउने, शुल्क सङ्कलन गर्ने गर्ने, दैनिक लेखा राख्ने, वार्षिक बजेट बनाउने, क्याम्पसको खाता रहेको बैङ्कसँग समन्वय गर्ने, क्याम्पसको सम्पूर्ण आय व्यय र अन्य लेखासम्बन्धी विवरण विश्वविद्यालयले तोकेको ढाँचामा अभिलेख राख्ने, क्याम्पसको स्वीकृत बजेट सिलिडमा रही कार्य गर्ने र प्राध्यापक तथा कर्मचारीहरूको तलब भत्ता निकासो गर्न आवश्यक प्रक्रिया गर्ने र तोकिएका अन्य कार्यहरू लेखा शाखाले गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा रहेको लेखा शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र.सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	पुष्पराज के. सी.	विविएस.	सहायक प्रशासक (लेखा)	स्थायी
२	महेन्द्र रालल	विविएस.	हेड असिस्टेन्ट	स्थायी

२. परीक्षा शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको परीक्षा शाखाले विद्यार्थीहरूको रजिष्ट्रेसनसम्बन्धी विवरण अद्यावधिक गर्ने, परीक्षा फाराम भराउने र त्यसको विवरण अद्यावधिक गर्ने, आन्तरिक तथा बाह्य परीक्षा सञ्चालनका लागि विद्यार्थीलाई प्रवेश पत्र वितरण गर्ने, सिट प्लान गर्ने, प्रश्नपत्र तथा उत्तरपुस्तिकाको व्यवस्थापन गर्ने, विद्यार्थी र निरीक्षकका हाजिरी गराई सुरक्षित गर्ने र परीक्षार्थीबाट प्राप्त उत्तरपुस्तिका सम्बन्धित निकायसम्म सुरक्षित पुर्याउने, परीक्षाको नजिता अद्यावधिक गर्ने, परीक्षासँग सम्बन्धित सबै सूचना कक्षाकोठा, सूचना पाटी तथा वेबसाइट मार्फत् सूचित गर्ने गराउने, स्थानान्तरण प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने, प्रवेश परीक्षासम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने र परीक्षा सम्बन्धी तोकिएका अन्य कार्यहरू परीक्षा शाखाले गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा रहेको परीक्षा शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	धुवबहादुर रावल	एम. वि. एस.	सहायक प्रशासक	स्थायी
२	भानुभक्त भण्डारी	बी.एस्सी.	ल्याव असिस्टेन्ट	करार

३. प्रशासन शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको प्रशासन शाखाले प्राध्यापक तथा कर्मचारीको उपस्थिति र विदाको अभिलेख राख्ने, प्रशासन, लेखा, परीक्षा, पुस्तकालय, सूचना प्रविधि, भण्डार र अन्य शाखाको कार्य सुव्यवस्थित गर्ने कार्यमा क्याम्पस प्रमुखलाई सहयोग गर्ने, क्याम्पसको भौतिक संरचना, क्याम्पसको विकास र विस्तारका लागि आवश्यक कामहरू गर्ने, क्याम्पसका विद्यार्थी, अभिभावक तथा सरोकारवाला पक्षले लिएर आउने कार्यको सहजीकरण गर्ने, चिठीपत्र आदान प्रदान तथा दर्ता चलानी गर्ने/गराउने, कर्मचारीहरूको अनुपस्थितिमा कार्य सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने र तोकिएका अन्य कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा रहेको प्रशासन शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	उद्धवबहादुर शाह	बी. एड.	हेड असिस्टेन्ट	स्थायी

४. स्टोर शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको स्टोर शाखाले सम्पति र सामग्री प्राप्त गर्ने, अभिलेख राख्ने, विवरण तयार गर्ने, मागबमोजिम सामग्री निकास दिने, क्याम्पसमा भएका सम्पूर्ण सामानहरूको दुरुस्त अभिलेख राख्ने तथा नयाँ खरीद गरिएका सामग्रीको व्यवस्थित रूपमा स्टोर दाखिला गर्ने, कुनै पनि वस्तुको माग भएका बखत स्टोर शाखामा रहेका अभिलेखित वस्तुहरू भर्पाई गरी क्याम्पस प्रमुखको स्वीकृतिमा सम्बन्धित व्यक्ति वा निकायलाई उपलब्ध गराउने, उपयोगविहीन भएका सामग्रीहरू लेखाशाखा र क्याम्पस प्रमुखसँग समन्वय गरी व्यवस्थापन गर्ने गराउने वा लिलाम गर्ने वा नष्ट गर्ने र तोकिएका अन्य कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा रहेको स्टोर शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

TMC

सौगात

-१३२-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	राधा उपाध्याय	एम. एड.	असिस्टेन्ट	स्थायी

५. पुस्तकालय तथा ल्याब शाखा

यस क्याम्पसमा रहेको पुस्तकालय शाखाले पुस्तकालयमा भएका पुस्तकहरू लगायत शोधग्रन्थ, जर्नल र पत्रपत्रिका आदिको अभिलेख राख्ने, पुस्तक वितरणसम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने, क्याम्पसका विभिन्न शाखा र विषयगत शिक्षण समितिबाट प्राप्त मागअनुसार क्याम्पस प्रमुखसँग समन्वय गरी खरिद गर्ने, ई पुस्तकालय सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था मिलाउने, पुस्तकहरू व्यवस्थित र सुरक्षित गर्ने, पुस्तकालय व्यवस्थापनको योजना बनाउने र तोकिएका अन्य कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस क्याम्पसमा रहेको पुस्तकालय शाखामा निम्नानुसार कर्मचारीको व्यवस्था गरिएको छ :

क्र. सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	कमला खड्का भण्डारी	एम. ए.	असिस्टेन्ट	स्थायी

६. कार्यालय सहयोगी, चौकिदार, इलेक्ट्रिसियन, बगैचे, सुरक्षागार्ड र स्वीपरमा कार्यरत कर्मचारीहरू

क्र.सं.	नाम, थर	योग्यता	पद	सेवाको किसिम
१	चेतमान खड्का	साधारण लेखपढ	कार्यालय सहयोगी	स्थायी
२	कृष्णबहादुर मगर	साधारण लेखपढ	कार्यालय सहयोगी	स्थायी
३	रामबहादुर थारू	साधारण लेखपढ	कार्यालय सहयोगी	करार
४	टेकबहादुर ठकुल्ला	साधारण लेखपढ	सुरक्षागार्ड	करार
५	शंकर थारू	साधारण लेखपढ	बगैचे	करार
६	हल्कीदेवी थरुनी	साधारण लेखपढ	कुचिचकार	करार
७	मड्गली थरुनी	साधारण लेखपढ	कुचिचकार	करार
८	लालबहादुर चौधरी	साधारण लेखपढ	सुरक्षागार्ड	करार
९	सोमलाल चौधरी	साधारण लेखपढ	सुरक्षा गार्ड	करार
१०	राजेश सिं दमाई (नगार्जी)	साधारण लेखपढ	सुरक्षागार्ड	करार

क्याम्पसको वार्षिक गतिविधि - २०८२

माध्यमिक विद्यालय स्तरीय पुरुष TMC T 10 क्रिकेट प्रतियोगिता सम्पन्न

टीकापुरमा माध्यमिक विद्यालय स्तरीय पुरुष टिएमसी टि १० क्रिकेट प्रतियोगिता सम्पन्न भएको थियो । जीवनका लागि खेलकुद, विकासका लागि खेलकुद, राष्ट्रका लागि खेलकुद भन्ने नाराका साथ टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको आयोजनामा क्रिकेट प्रतियोगिता सम्पन्न भएको हो । प्रतियोगितामा १७ वटा विद्यालयको सहभागिता रहेको थियो । प्रतियोगितामा पहिलो हुने टिमले ४१ हजार रुपैया, दोस्रो हुने टिमले २६ हजार रुपैया ट्रफि मेडल र प्रमाणपत्र रहेको थियो । प्रतियोगितामा मेन अफ द सिरीजले रु पाँच हजार, बेष्ट बलर अफ टुडामेन्ट र बेष्ट ब्याट्सम्यानले तीन हजार रुपैया प्रदान गरिएको थियो । प्रतियोगिताको उद्घाटन गर्दै पूर्व प्रदेशमन्त्री डा. रणबहादुर रावलले थियो । कृषि सङ्कायका डिन, क्याम्पस प्रमुख, सहायक क्याम्पस प्रमुख, विभागीय प्रमुख, प्राध्यापक, कर्मचारी, स्ववियु सभापति र पदाधिकारीहरूको उपस्थिति रहेको थियो ।

TMC

सौगात

-१३४-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

प्राध्यापकहरूलाई डिजिटल शिक्षण पद्धतिसम्बन्धी तालिम

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसद्वारा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको आर्थिक सहयोगमा शिक्षकहरूका लागि मिति २०८१ चैत्र ६ गतेदेखि ९ गतेसम्म EMIS द्वारा आयोजना गरिएको चार दिने Digital Pedagogy and Subject Specific Tools Training For Faculties तालिम कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ। उक्त कार्यक्रम क्याम्पसका EMIS समितिका संयोजक उपप्रा. चित्रराज उपाध्यायको अध्यक्षतामा सम्पन्न भएको थियो। उक्त कार्यक्रममा विज्ञका रूपमा उपप्रा. डा. प्रकाश भट्ट, उपप्रा. शिवराज पन्त उपप्रा. यदुप्रसाद ज्ञवाली, उपप्रा. डा. उमानाथ शर्मा, उपप्रा. सनिता मस्त्रन, सहप्रा. नाथुराम चौधरी र उपप्रा. चित्रराज उपाध्याय प्रशिक्षक रहनु भएको थियो। कार्यक्रमको प्रमुख अतिथि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय कृषि सङ्कायका डिन डा. विष्णु विलास अधिकारी रहनु भएको थियो। उक्त कार्यक्रममा क्याम्पस प्रमुख, सहायक क्याम्पस प्रमुख, विभागीय प्रमुख र प्राध्यापकहरूको सहभागिता रहेको थियो।

शोधपत्रलेखन अभिमुखीकरण कार्यक्रम सम्पन्न

मिति २०८१ चैत्र १६ गतेका दिन अनुसन्धान व्यवस्थापन समित र विभिन्न विषय समितिको संयुक्त आयोजनामा स्नातकोत्तर तह व्यवस्थापन, शिक्षा र मानविकी सङ्कायमा अध्ययनरत विद्यार्थीका लागि शोधपत्रलेखन अभिमुखीकरण कार्यक्रम सम्पन्न गरियो। शिक्षा विभागअन्तर्गत नेपाली, अङ्ग्रेजी, स्वास्थ्य तथा शारीरिक, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विषयमा र मानविकी विभागअन्तर्गत विकास अध्ययन, समाजशास्त्र विषयमा तथा व्यवस्थापन विभागमा शोधपत्रलेखन अभिमुखीकरण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ।

TMC

सौगात

-१३५-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको निर्वाचन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस र मा मिति २०८१ चैत्र २७ गते स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । क्याम्पसमा विद्यार्थीको शैक्षिक, सामाजिक र नेतृत्व विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै उच्च शिक्षामा विद्यार्थीहरूको आवाज र समस्या व्यवस्थापन गर्न स्ववियुलाई अत्यन्तै प्रभावकारी र आवश्यक संरचना मानिन्छ । विद्यार्थीको माग, सुभाब र अपेक्षालाई क्याम्पस प्रशासनसम्म पुऱ्याउने र क्याम्पस प्रशासनसँग सहकार्य गर्ने काम स्ववियुले गर्दछ । क्याम्पसमा अनुशासन कायम राख्न, सिकाइका समस्या समाधान गर्न र विद्यार्थीमैत्री संरचना विकासमा स्ववियुको भूमिका उल्लेखनीय देखिन्छ । क्याम्पसमा शैक्षिक वातावरणलाई सुदृढ गर्दै पुस्तकालयको सुधार, कम्प्युटर तथा इन्टरनेट सुविधा विस्तार, अध्ययन सामग्री उपलब्धता, कक्षा व्यवस्थापन, परीक्षा प्रणालीमा सुधार आदि कार्यमा स्ववियु सक्रिय रहँदै आएको छ । विद्यार्थीको सिकाइ सहज बनाउन आवश्यक भौतिक पूर्वाधार सुधार, क्यान्टिन सुविधा, शौचालय, पिउने पानीको उपलब्धता र क्याम्पसको सफाइमा समेत स्ववियुले काम गर्दै आएको छ । स्ववियुले विभिन्न सिर्जनात्मक क्रियाकलाप क्याम्पस प्रशासनसँग मिलेर काम गर्दै आएको छ । प्राकृतिक विपद्, सरसफाइ, जनचेतना कार्यक्रम, वृक्षारोपण, रक्तदान, स्वास्थ्य शिविर आदि आयोजना गर्दै आएको स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको निर्वाचनमा निर्वाचित स्ववियु कार्यसमिति निम्नानुसार रहेको छ :

१	किरण साउँद	सभापति	११	मनोज धामी	सदस्य
२	प्रमोद जैसी	उपाध्यक्ष	१२	अनुष्ठाकुमारी चौधरी	सदस्य
३	छविीलाल न्यौपाने	सचिव	१३	शिशिर रावल	सदस्य
४	अस्मिता चौधरी	सहसचिव	१४	अर्चना चौधरी	सदस्य
५	डिम्पल चौधरी	कोषाध्यक्ष	१५	सौरभ चन्द	सदस्य
६	समीक्षा शाही	सदस्य	१६	शुभम उपाध्याय	सदस्य
७	कृशल जैसी	सदस्य	१७	रविना चौधरी	सदस्य
८	शिशिर तिरुवा	सदस्य	१८	नवराज डुँगौरा थारू	सदस्य
९	आस्मा चौधरी	सदस्य	१९	मिनवहादुर खड्का	सदस्य
१०	इसान लम्साल	सदस्य			

राष्ट्रिय सम्मेलन (National Conference) सम्पन्न

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस अनुसन्धान व्यवस्थापन समितिद्वारा मिति २०८२ वैशाख २६ र २७ गते National Conference on Multidisciplinary Research and Innovation in Social Sciences विषयक राष्ट्रिय सम्मेलन टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसका क्याम्पसप्रमुख सहप्रा. ढविन्द्र रावलको अध्यक्षता एवम् सुदूरपश्चिम प्रदेशका प्रमुख माननीय नजिर मियाँज्यूको प्रमुख आतिथ्यतामा सम्पन्न गरियो । टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा सम्पन्न उक्त सम्मेलनमा देशभरका ८ वटा विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरूद्वारा विभिन्न विधाहरू भाषा, साहित्य, व्यवस्थापन, समाजिकशास्त्र, संस्कृति, विज्ञान तथा प्रविधि, स्वास्थ्य, अर्थशास्त्र, गणित, कृषि विज्ञान आदिका जम्मा ८१ वटा अनुसन्धान तथा खोजमूलक कार्यपत्रहरू प्राप्त भएकोमा ६९ वटा कार्यपत्रहरूको प्रस्तुत गरिएको थियो । प्रा.डा. विद्यानाथ कोइरालाको मुख्य प्रस्तुतीकरण रहेको उक्त कार्यक्रममा विभिन्न विश्वविद्यालयका डिन, स्थानीय पालिका प्रमुख, क्याम्पस तथा विद्यालयका प्रमुखहरूलगायत करिब २०० जनाको सहभागिता रहेको थियो । उक्त सम्मेलनमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस, अमेरिकन राजदूतावास, सुदूरपश्चिम प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालय, स्थानीय सरकार, वित्तीय सङ्घसंस्था, विद्यालयलगायत अन्य सङ्घसंस्थाहरूको सहयोग र सहकार्य रहेको थियो ।

जलवायु उत्थानशील कृषि विषयक कार्यशाला गोष्ठी सम्पन्न

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस अतिरिक्त क्रियाकलाप तथा जनसम्पर्क केन्द्रद्वारा मिति २०८२ जेठ ५ र ६ गते दुई दिने जलवायु उत्थानशील कृषि विषयक कार्यशाला गोष्ठी सम्पन्न भयो । उद्घाटन सत्रको अध्यक्षता अतिरिक्त क्रियाकलाप तथा जनसम्पर्क सम्बन्ध केन्द्रका संयोजक कृष्णप्रसाद जैसीले गर्नुभएको थियो भने सञ्चालन समिति सदस्य नवराज पाण्डेले गर्नुभएको थियो । कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि टीकापुर नगरपालिका वडा नं. ५ का वडाध्यक्ष बलवीर चौधरी, विशेष अतिथिमा क्याम्पस प्रमुख सहप्रा ढविन्द्र रावल, अतिथिहरूमा टेकन्द्र धामी, दिपेन्द्र थारू, कृष्ण थारू, स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनका अध्यक्ष किरण साउद तथा अनन्त खड्काको उपस्थिति रहेको थियो । स्रोत व्यक्तिहरूका रूपमा उपप्रा. रक्षा शर्मा, वसन्तराज भट्टराई, राजेश भ्ना, रिताम्बर घिमिरे

रहनु भएको थियो । उक्त कार्यशाला गोष्ठीमा ३० जना कृषकको सहभागिता रहेको थियो । कृषकलाई जलवायु परिवर्तनको प्रभाव बारेमा जागरूकता बढाउनु, जलवायु प्रतिरोधात्मक प्रविधिहरूलाई प्रवर्धन गर्नु, खेतीमा आदिवासी ज्ञानलाई समावेश गर्नु तथा जलवायु अनुकूल खेतीका लागि व्यावहारिक सिपहरू विकास गर्न सहयोग गर्नु यस जलवायु उत्थानशील कृषि विषयक कार्यशाला गोष्ठीको मुख्य उद्देश्य रहेको थियो ।

जलवायु उत्थानशील कृषि बिषयक कार्यशाला गोष्ठी

मिति: २०८२/०२/०५ र ०६
स्थान: बानाजाज होटेल टी.न.पा.-५, मन्मठपुर

आयोजक:
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
अतिरिक्त क्रियाकलाप तथा जनसम्पर्क केन्द्र

गँड्यौला र प्राङ्गारिक मल उत्पादनको नमुना अभ्यास

क्याम्पसले गँड्यौला मल उत्पादन र प्रयोगको नमुना अभ्यास सुरु गरेको छ । रासायनिक मलको अत्यधिक प्रयोगका कारण माटोको उर्वराशक्ति, जनस्वास्थ्य र वातावरणमा परेको नकारात्मक असरलाई न्यूनीकरण गर्न जैविक खेतीतर्फ बढ्नुपर्ने आवश्यकता देखिँदै आएको छ । यस सन्दर्भमा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको गँड्यौला मलको यस नमुना अभ्यासले कृषक र विद्यार्थीका लागि आय आर्जन गर्ने स्रोत बन्नसक्ने छ । गँड्यौलाको प्रयोगले जैविक फोहरलाई पुनः उपयोग गरेर स्वाभाविक रूपमा निस्कने मल उत्पादन गरिन्छ, जसले माटोको सन्तुलन कायम राख्नुका साथै बालीको उत्पादनशीलता र गुणस्तरमा प्रत्यक्ष सुधार ल्याउँछ । क्याम्पसले यस कार्यक्रममार्फत विद्यार्थीहरूलाई व्यावहारिक सिकाइमा संलग्न गराउँदै कृषि शिक्षालाई प्रयोगात्मक बनाउने उद्देश्य लिएको छ । यसले विद्यार्थीमा आत्मनिर्भरता, सिप विकास र उद्यमशीलता प्रवर्धन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले हालै प्राङ्गारिक मल उत्पादनको नमुना कार्यक्रम प्रारम्भ गरेर दिगो कृषि प्रवर्धन र विद्यार्थीको व्यावहारिक सिप विकास, शैक्षिक अभ्यासलाई व्यावहारिक जीवनसँग जोड्ने उद्देश्यका साथ अधि बढाइएको हो । क्याम्पस परिसरमा रहेका जैविक फोहरलाई सङ्कलन गरी वैज्ञानिक तरिकाले प्रशोधन गरेर प्राङ्गारिक मल तयार गरिन्छ । यस प्रक्रियामा विद्यार्थीहरू प्रत्यक्ष सहभागी भएर सिकेर वातावरणीय संरक्षण, स्रोतको पुनःप्रयोग र हरित प्रविधिको अभ्याससम्बन्धी ज्ञान प्राप्त गर्ने छन् ।

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस पूर्वविद्यार्थी समाजको गठन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा पूर्वविद्यार्थी समाज क्याम्पस, समुदाय र पूर्वविद्यार्थीविच सुदृढ सम्बन्ध स्थापित गर्ने उद्देश्यले गठन गरिएको छ। यसले क्याम्पसको विकास, विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन र क्याम्पसको प्रचार प्रसारमा उल्लेखनीय भूमिका खेल्दै आएको छ। यस समाजले विभिन्न क्षेत्रमा स्थापित तथा क्रियाशील पूर्वविद्यार्थीहरूलाई एक साभ्मा मञ्चमा ल्याई क्याम्पसको शैक्षिक, भौतिक र सामाजिक विकासका लागि विभिन्न सहयोग जुटाउने कार्य गर्दै आएको छ। समाजले प्रतिभावान, आर्थिक रूपमा कमजोर तथा मेहनती विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृत्ति, शैक्षिक सामग्री तथा आवश्यक सहयोग गर्दै आएको छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई प्रोत्साहन र प्रेरणा दिएको छ। क्याम्पसमा आवश्यक पर्ने पुस्तकालय सामग्री, प्रयोगशाला उपकरण, सूचना-प्रविधि सामग्री आदिको व्यवस्थामा सहयोग पुर्याउँदै विद्यार्थीहरूको सिकाइ वातावरण सुधार गर्न प्रयासरत छ। पूर्वविद्यार्थीहरूका अनुभव, सिप र दक्षताहरूलाई अहिले अध्ययनरत विद्यार्थीका लागि कार्यशाला, सेमिनार, करियर परामर्श तथा नेतृत्व तालिममार्फत हस्तान्तरण गर्ने कामले क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तर उच्च बनाउन सहयोग पुर्याएको छ। समाजले क्याम्पस तथा समुदायमा सामाजिक उत्तरदायित्व वहन गर्दै रक्तदान, स्वच्छता अभियान, वृक्षारोपण, विपद् प्रभावित क्षेत्रमा राहत कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्दै आएको छ।

क्याम्पसका पूर्वविद्यार्थीहरूलाई आपसमा जोडेर सामाजिक तथा पेसागत नेटवर्क विस्तार गराउने कार्यले उनीहरूका रोजगारी, व्यवसायिक साभ्केदारी तथा व्यक्तिगत विकासमा पनि सहयोग पुर्याएको छ। क्याम्पसले आयोजना गर्ने वार्षिकोत्सव, खेलकुद, सांस्कृतिक कार्यक्रम तथा शैक्षिक गोष्ठीहरू सफल बनाउन आवश्यक प्राविधिक सहायता प्रदान गर्नु यस समाजको महत्त्वपूर्ण कार्य हो। यस संस्थाले क्याम्पसको दीर्घकालीन योजना निर्माण, पूर्वाधार विस्तार तथा शैक्षिक सुधारमा आफ्ना सुभ्काव र विशेषज्ञता उपलब्ध गराई क्याम्पसलाई गुणस्तरीय, सक्षम र प्रतिस्पर्धी शैक्षिक केन्द्रका रूपमा विकसित गर्न सहयोग गर्दै आएको छ। यसरी, टीकापुर

बहुमुखी क्याम्पसको पूर्वविद्यार्थी समाजले शैक्षिक समृद्धि, सामाजिक उत्तरदायित्व, पूर्वविद्यार्थी र क्याम्पससँगको सम्बन्ध सुमधुर बनाउन स्थापित यस समाजले क्याम्पसको इतिहास, उद्देश्य, अनुशासन, छात्रवृत्ति तथा अन्य सहजीकरण सेवाबारे विद्यार्थीलाई विस्तृत जानकारी प्रदान गर्दै आएको छ । क्याम्पसको शिक्षण सिकाइ वातावरण, सामाजिक सद्भाव, अनुशासन र सहयोगी संस्कृतिलाई भावनात्मक रूपमा जोड्न स्थापित पूर्वविद्यार्थी समाजको २०८२ कार्तिक १ गते भएको तेस्रो अधिवेशनबाट निम्नानुसार नयाँ कार्य समिति गठन गरिएको छ :

१	श्री ईश्वर बहादुर साउँद	अध्यक्ष
२	श्री रङ्ग अधिकारी	उपाध्यक्ष
३	श्री ध्रुवबहादुर रावल	महासचिव
४	श्री रामप्रसाद चौधरी	सचिव
५	श्री राधा उपाध्याय	कोषाध्यक्ष
६	श्री भक्तराज देवकोटा	सदस्य
७	श्री सप्तराज देवकोटा	सदस्य
८	श्री कमलराज भाट	सदस्य
९	श्री भानुभक्त जैसी	सदस्य
१०	श्री यमुना विष्ट	सदस्य
११	श्री विन्द्रा उपाध्याय	सदस्य

युवा रेडक्रस कार्य समिति गठन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा स्थापित युवा रेडक्रस सर्कल वर्तमान शैक्षिक परिवेशमा विद्यार्थी नेतृत्व, सामाजिक उत्तरदायित्व र मानवीय भावना विकास गर्ने महत्त्वपूर्ण संस्थाका रूपमा कार्य गर्दै आएको छ । यसको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूमा मानवता, सेवा र परोपकारको भावना जागरण गर्नु हो । क्याम्पसमा देखापर्ने विभिन्न समस्या, चुनौती र आवश्यकताप्रति संवेदनशील दृष्टिकोण राख्न, युवा रेडक्रसका सदस्यहरूले कलेज वा क्याम्पस समुदायभित्र रक्तदान कार्यक्रम, स्वास्थ्य शिक्षा, स्वच्छतासम्बन्धी अभियान, वातावरण संरक्षण, विपद् व्यवस्थापन,

प्राथमिक उपचार तालिम, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका कार्यक्रममलगायतका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दै आएका छन्। विद्यार्थीहरूलाई सामाजिक सेवामा प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी गराउने यस किसिमको अभ्यासले उनीहरूमा नेतृत्व क्षमता, टोलीमा काम गर्ने सिप, व्यवस्थापन कौशल, सहानुभूति र निर्णय क्षमता विकास गर्दछ। विशेष गरी विपद्का बेला उद्धार तथा राहत सहयोग जुटाउने, रक्तदान अभाव भएको अवस्थामा रक्तदान गर्ने, क्याम्पसभित्र स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याहरूमा सचेतना फैलाउने जस्ता गतिविधिले युवा रेडक्रसलाई अत्यन्तै प्रभावकारी र उपयोगी बनाएको छ। यसले व्यक्तिको मात्र होइन, क्याम्पस र समुदायको समग्र स्वास्थ्य, सुरक्षा र सामाजिक सद्भावलाई सुदृढ बनाउने कार्य गर्दै आएको छ।

विद्यार्थीहरूका लागि युवा रेडक्रस स्वयंसेवा र नेतृत्व यात्राको सुरुवाती पाठशाला बन्न सक्छ। यसमा उनीहरूले सामाजिक भावना, मानवीय मूल्य र सहयोगको संस्कार सिकाउँछन्। युवा रेडक्रसको दीर्घकालीन उद्देश्य विद्यार्थीहरूलाई जिम्मेवार नागरिक बनाउँदै राष्ट्र निर्माणमा सक्रिय रूपमा योगदान दिने सक्षम युवातर्फ प्रेरित गर्नु हो। सेवा नै महान् कार्य हो भन्ने बोध गराउँदै यसको गतिविधिहरूले विद्यार्थीहरूलाई समाजसँग जोड्ने मात्र नभई उनीहरूलाई आगामी व्यावसायिक जीवनमा पनि संवेदनशील, कर्तव्यनिष्ठ र मानवीय बनाउने आधार प्रदान गर्छन्। यसरी, क्याम्पसको युवा रेडक्रस सर्कलले नेतृत्व र मानवीय सेवामाफत विद्यार्थी र समुदायबिच सेतुका रूपमा कार्य गर्ने सशक्त माध्यम बनेको छ। क्याम्पसमा रहेको युवा रेडक्रस सर्कलका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- विद्यार्थीहरूमा मानवता, सेवा र परोपकारको भावना विकास गर्नु, समाजका सबै वर्गप्रति सहानुभूति राख्ने संस्कार निर्माण गर्ने र क्याम्पसको स्वास्थ्य, स्वच्छता र सुरक्षित जीवनशैलीबारे सचेतना फैलाउनु युवा रेडक्रस सर्कलको उद्देश्य हो।
- स्वास्थ्य शिक्षा, सरसफाइ अभियान, रक्तदान जस्ता कार्यक्रममाफत विद्यार्थी र समुदायलाई जागरूक बनाउनु, विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी ज्ञान र सिप प्रदान गर्नु, विद्यार्थीमा नेतृत्व क्षमता र जिम्मेवारीबोध विकास गर्नु र स्वयंसेवामाफत नेतृत्व, समन्वय र समूहमा काम गर्ने सिप सिकाउनु यसका उद्देश्य हुन्।
- रक्तदान तथा स्वास्थ्य सहयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, पर्यावरण संरक्षण र सामाजिक विकासमा युवाको भूमिका सुदृढ गर्नु, वृक्षारोपण, सरसफाइ अभियान, हरित वातावरणका कार्यक्रममाफत जिम्मेवार नागरिक बनाउन सहयोग गर्ने र क्याम्पस र समुदायबिच समन्वय स्थापित गर्ने काम युवा रेडक्रस सर्कलले गर्दै आएको छ।

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसका शिक्षण सहायक चूडामणि वैध शिक्षक नायक रहेको युवा रेडक्रस सर्कल निम्नानुसार गठन गरिएको छ :

१	रिन्चन सोडारी	सभापति	१०	निशा चौभरी	सदस्य
२	गणेश बजगाई	निवर्तमान सभापति	११	अर्चना चौधरी	सदस्य
३	समिर हमाल	उपसभापति	१२	खेमा चौधरी	सदस्य
४	जुनाकुमारी चौधरी	सचिव	१३	कल्पना साउद	सदस्य
५	धिरेंद्र नाथ	सहसचिव	१४	राजेश चौधरी	सदस्य
६	पार्वती साउद	सहसचिव	१५	हिमानी चौधरी	सदस्य
७	आशिष चौधरी	कोषाध्यक्ष	१६	तारा बुढा	सदस्य
८	प्राप्ति भट्टराई	उपकोषाध्यक्ष	१७	कल्पना आउजी	सदस्य
९	दीपिका रावल	सदस्य			

एनएमबि बैंकद्वारा स्मार्ट बोर्ड हस्तान्तरण

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई प्रविधि मैत्री बनाउन एनएमबि बैंकद्वारा क्याम्पसलाई सहयोग स्वरूप स्मार्ट बोर्ड हस्तान्तरण गरिएको छ। यस सहयोगले क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई आधुनिक प्रविधिको प्रयोगमार्फत गुणस्तरीय शिक्षाका लागि थप अवसर प्राप्त हुने छ। परम्परागत शिक्षण पद्धतिलाई डिजिटल माध्यमसँग जोडेर सिकाइलाई अझ प्रभावकारी, आकर्षक र अन्तरक्रियात्मक बनाउन स्मार्ट बोर्डले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ। यसले शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रमलाई दृश्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्न, विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागिता बढाउन र जटिल अवधारणाहरूलाई सरल तरिकाले बुझाउन क्याम्पसले गरिरहेको प्रयासलाई थप सहयोग पुगेको छ। एनएमबि बैंक टीकापुरको सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत गरिएको यो सहयोगले शिक्षा क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको योगदानलाई उजागर गरेको छ। यस किसिमको सहकार्यले शिक्षा संस्थाहरूलाई प्रविधिमैत्री बनाउने मात्र होइन, विद्यार्थीहरूलाई भविष्यमा आवश्यक पर्ने डिजिटल सिप सिक्न प्रेरित गर्ने छ। यस सहयोगले टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई प्रविधिमैत्री शिक्षण संस्थाको रूपमा स्थापित गर्ने मात्र होइन, सम्पूर्ण सुदूरपश्चिम प्रदेशका अन्य शैक्षिक संस्थाहरूलाई पनि प्रविधि प्रयोगतर्फ प्रेरित गर्ने छ। यस अवसरमा क्याम्पस प्रशासन, प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थीको तर्फबाट एनएमबि बैंक टीकापुरलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरिएको थियो।

क्याम्पसलाई सामाजिक विकास मन्त्रालयद्वारा स्मार्ट बोर्ड हस्तान्तरण

सूदूरपश्चिम प्रदेश सरकार सामाजिक विकास मन्त्रालय स्वास्थ्य प्रवर्धन केन्द्रद्वारा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसलाई प्रदान गरिएको स्मार्ट बोर्ड हस्तान्तरण कार्यक्रम सम्पन्न गरियो । यस कार्यक्रममा सहायक क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. आत्माराम अधिकारी, सामाजिक विकास मन्त्रालयका सचिव डा.हेमराज रेग्मी, प्रदेश स्वास्थ्य प्रवर्धन केन्द्र प्रमुख श्री हेमराज खड्का र सामाजिक विकास मन्त्रालय प्रशासन महाशाखा प्रमुख श्री कोमलप्रसाद ओभा रहनुभएको थियो । उक्त कार्यक्रममा पूर्व क्याम्पस प्रमुख सहप्रा.डा.केशरबहादुर कुँवर, सहप्रा.तिलकदेव गिरी, प्राध्यापक सङ्घका सभापति उपप्रा. प्रेमप्रसाद भण्डारी, उपप्रा.डा.ज्ञानुराज पौडेलको उपस्थिति रहेको थियो । यस अवसरमा क्याम्पस प्रशासन, प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थीको तर्फबाट सामाजिक विकास मन्त्रालयलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरिएको थियो ।

वृक्षारोपण कार्यक्रम सम्पन्न

सूदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस पूर्वविद्यार्थी समाजको आयोजनामा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस परिसरमा २०८२ असार २४ गते वृक्षारोपण कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको छ । क्याम्पस परिसरमा आँपका विरुवा रोपण कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि क्याम्पस प्रमुख सहप्रा ढविन्द्र रावल तथा अन्य उपस्थितिमा सहायक क्याम्पस प्रमुख, विभागीय प्रमुख, प्राध्यापक सङ्घका सभापति, सु. प. वि. कर्मचारी सङ्घका केन्द्रीय उपाध्यक्ष, स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनका सभापति लगायत सम्पूर्ण प्राध्यापक, कर्मचारी, स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनका सदस्यहरू, विद्यार्थी सङ्घ सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू, पत्रकारहरू एवम् विद्यार्थीहरूको उपस्थितिमा वृक्षारोपण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ ।

रक्तदान कार्यक्रम सम्पन्न

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस युवा रेडक्रस सर्कलको आयोजनामा रक्तदान जीवनदान भन्ने मूल नाराका साथ एकदिने रक्तदान कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ। रक्तदान कार्यक्रममा प्राध्यापक सङ्घका सभापति प्रेमप्रसाद भण्डारी, रेडक्रस शिक्षक नायक चूडामणि वैद्य, स्ववियु सभापति किरण साउद र युवा रेडक्रस सर्कलका सभापति रिन्चन सोडारीको उपस्थिति रहेको थियो। रक्तदान कार्यक्रम नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको विशेष सहयोग रहेको थियो। कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य रक्तदानप्रति जागरूकता फैलाउने र आपतकालीन अवस्थामा आवश्यक रगतको सहज आपूर्ति सुनिश्चित गर्नु थियो। उक्त कार्यक्रममा रक्तदाताहरूको सामान्य स्वास्थ्य परीक्षण, रक्तदान प्रक्रिया र आरामसहितका परामर्श प्रदान गरिएको थियो। सहभागीहरूले रक्तदानका फाइदाबारे जानकारी प्राप्त गरे र स्वास्थ्यसम्बन्धी परामर्श गरिएको थियो। समग्रमा, कार्यक्रम सफल रहेको थियो। यस्ता कार्यक्रम भविष्यमा थप व्यवस्थित रूपमा आयोजना गर्दै सबै वर्गलाई सहभागी गराउन विशेष पहल गर्ने निष्कर्षसहित कार्यक्रम समापन भएको थियो।

मनिटर समूहद्वारा सरसफाइ कार्यक्रम सञ्चालन

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा प्रत्येक महिनाको अन्तिम दिन मनिटर समूहले सरसफाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ। क्याम्पसको वातावरण स्वच्छ र सफा राख्न विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागिता रहदै आएको छ। क्याम्पसमा सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको सक्रियतामा सम्पन्न भएको सरसफाइ कार्यक्रममा विद्यार्थी, शिक्षक र कर्मचारीको सहभागिता रहेको थियो। कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य क्याम्पस परिसरलाई स्वच्छ र आकर्षक बनाउन तथा सरसफाइको महत्त्वबारे सचेतना फैलाउनु रहेको थियो। कार्यक्रमको सुरुवात क्याम्पस प्रमुखको उद्घाटन मन्तव्यबाट भएको थियो। सहभागीहरूले कक्षा कोठा, पुस्तकालय, क्याम्पस परिसर आदि क्षेत्रको सफाइ गरेका थिए। फोहोर छुट्याउने र पुनः प्रयोग योग्य वस्तुहरूको व्यवस्थापन गर्ने काम पनि गरियो। कार्यक्रमले क्याम्पस परिसर सफा राख्न मात्र नभई सहभागीहरूमा सरसफाइप्रतिको सचेतना बढाउन पनि ठूलो भूमिका खेलेको छ। हरेक महिनामा यस्ता कार्यक्रमको आयोजना र सरसफाइ गरेर यसलाई निरन्तरता दिन एक जुट भएका छन्।

TMC

सौगात

-१४४-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनद्वारा निशुल्क शिक्षक सेवा अनुमतिपत्र तयारी कक्षा सञ्चालन

स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसले शिक्षक सेवा अनुमतिपत्र तयारी कक्षा सञ्चालन गरेको थियो । क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई शिक्षक सेवा अनुमतिपत्र बारेमा मार्ग निर्देशन गरी कक्षा सफलतापूर्वक सम्पन्न भएको थियो । शिक्षक सेवा लाइसेन्ससम्बन्धी भएका विविध जिज्ञासा तथा अन्योलतालाई सहजीकरण गरिएको थियो । शिक्षक सेवा अनुमतिपत्र तयारी कक्षाले विद्यार्थीहरूलाई पुस्तकहरू, नोट्स र अन्य स्रोतहरू कहाँबाट खोज्ने, शिक्षकसेवा परीक्षाका पाठ्यक्रमअनुसार कसरी व्यवस्थित तरिकाबाट अध्ययन गर्ने भन्ने कुरामा सहयोग पुऱ्याउँछ । विद्यार्थीहरूलाई परीक्षाको तयारीका लागि सही रणनीति बनाउने, समय व्यवस्थापन र अध्ययनका लागि विभिन्न उपायहरूको परामर्श प्राप्त भएको छ । निरन्तरको अभ्यासले विद्यार्थीहरूको वास्तविक तयारीको स्तर मापन गर्न मद्दत गर्दछ । तयारी कक्षाले समूह अध्ययनको अवसर पनि प्रदान गर्दछ । समूहमा अध्ययन गर्दा विद्यार्थीहरूबिच विचारहरूको आदानप्रदान हुन्छ, जसले सामूहिक रूपमा ज्ञान बढाउँछ । समूह अध्ययनले समूहका सदस्यहरूको कमजोरी र बलियो पक्ष पहिचान गर्न पनि सहयोग पुग्दछ । विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न अभ्यास सामग्रीहरू, नमुना प्रश्नपत्रहरू र विगतका वर्षका प्रश्नपत्रहरू खोज्न सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । यसले विद्यार्थीहरूलाई परीक्षामा आउने प्रश्नहरूको संरचना र प्रकारको बारेमा स्पष्ट भएको देखिन्छ ।

विद्यार्थीहरूको विदाइ कार्यक्रम सम्पन्न

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा अध्ययन गरी आठौँ सेमेस्टर पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको विदाइ कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । छैटौँ सेमेस्टरमा अध्ययनरत विद्यार्थीको आयोजनामा भएको उक्त कार्यक्रममा विदाइ हुने विद्यार्थीको उज्ज्वल भविष्यको कामना गरिएको थियो । विद्यार्थी विदाइ कार्यक्रममा क्याम्पस प्रमुख, विषय समिति अध्यक्षहरू, प्राध्यापक, कर्मचारी, स्ववियु, आदिको उपस्थिति रहेको थियो । विद्यार्थीहरूको सांस्कृतिक प्रस्तुति, शुभकामना मन्तव्य तथा विद्यार्थीहरूलाई स्मृति चिन्ह प्रदान गर्दै सफल भविष्यको शुभकामना दिइएको थियो । क्याम्पसमा सिकेको ज्ञान र अनुशासनले जीवनको आगामी यात्रामा सदैव सहायक बन्ने छ । आगामी दिनमा लक्ष्यप्रति समर्पित भई कठिन परिश्रम र आत्मविश्वासका साथ अघि बढेमा उज्ज्वल भविष्य प्राप्त हुने विश्वाससाथ विद्यार्थीलाई शुभकामना व्यक्त गरिएको थियो ।

सहायक क्याम्पस प्रमुखमा नियुक्ति

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको शैक्षिक तथा प्रशासनिक कार्य सञ्चालन र रेखदेखको निम्ति क्याम्पस प्रमुखको सिफारिसमा उपकुलपतिद्वारा २ वर्षका लागि क्याम्पस प्रमुखलाई सहयोग गर्न र निजको अनुपस्थितिमा कार्य गर्न उपप्रा.डा.धनकृष्ण उपाध्यायलाई सहायक क्याम्पस प्रमुखमा नियुक्त गरिएको छ। मिति २०८२ साल मंसिर १२ गते नवनियुक्त सहायक क्याम्पस प्रमुखहरूलाई पदस्थापन कार्यक्रम गरी क्याम्पस परिवारले बधाईसहित कार्यकालको पूर्ण सफलताको शुभकामना व्यक्त गरेको छ।

शैक्षिक भ्रमण

क्याम्पसको व्यवस्थापन, मानविकी, शिक्षाशास्त्रअन्तर्गतका सातौं सेमेस्टरमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले अलग अलग मितिमा शैक्षिक भ्रमण सम्पन्न गरेका थिए। विद्यार्थीहरूले अध्ययनको क्रममा अतिरिक्त क्रियाकलापको रूपमा यथार्थगत शैक्षिक, औद्योगिक, ग्रामीण विकास र विकास अध्ययनका नमुना क्षेत्रहरू अध्ययन विश्लेषण तथा ती क्षेत्रहरूमा भए गरेका वास्तविक स्थितिहरूको यथार्थपरक अवलोकन गरेका थिए। कुनैपनि क्षेत्रको प्रत्यक्ष स्थलगत अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दछौं तब मात्र हामीले सही सूचना तथ्याङ्क तथा वास्तविक तथ्यपरक

TMC

सौगात

-१४६-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

जानकारी प्राप्त गर्न सक्दछौं । स्थलगत अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनद्वारा विद्यार्थीहरूको ज्ञान, सिप र क्षमतामा पनि बृद्धि हुने हुँदा यस क्याम्पसमा अध्ययनरत विविएस र विबिएका विद्यार्थीहरूले औद्योगिक र व्यापार व्यवसाय, बिएडका विद्यार्थीले शैक्षिक र बिएका विद्यार्थीहरूले ग्रामीण विकास, विकास अध्ययनका नमुना तथा शैक्षिक क्षेत्रको अवलोकन भ्रमण गरेका थियो । यस अवलोकन भ्रमणका मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठामा अध्ययन गरेका सैद्धान्तिक ज्ञानलाई पाठ्यक्रमको आवश्यकता र शैक्षिक स्तरलाई गुणात्मक बनाइ व्यावहारिक पक्षको ज्ञान प्राप्त गर्नु रहेको थियो । विद्यार्थीको सिकाइको गुणात्मक अभिवृद्धि गरी सैद्धान्तिक ज्ञानको साथसाथै व्यावहारिक ज्ञानको विकास गर्नु, विभिन्न क्षेत्रमा रहेका ऐतिहासिक स्थान, शैक्षिक सस्थाको अवलोकन र उद्योगहरूको स्थापना तथा संरचनात्मक ढाँचाको अवलोकन गर्नु र नेपालको राजनैतिक अवस्थाले औद्योगिक तथा शिक्षा क्षेत्रमा पारेको प्रभावबारे जानकारी लिनु रहेको थियो ।

अभिमुखीकरण कार्यक्रम

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा व्यवस्थापनअन्तर्गत विबिएस र विबिए, शिक्षा तथा मानविकी विषय समितिको आयोजनामा नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूलाई अभिमुखीकरण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । अभिमुखीकरण कार्यक्रममा क्याम्पस प्रमुख, सहायक क्याम्पस प्रमुख, व्यवस्थापन, मानविकी, शिक्षाशास्त्रअन्तर्गतका विषय समिति अध्यक्ष, प्राध्यापक, कर्मचारी, स्ववियु लगायत विभागमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको अभिमुखीकरण कार्यक्रममा उपस्थिति रहेको थियो । उक्त कार्यक्रममा क्याम्पस प्रमुख, सहायक क्याम्पस प्रमुख, सम्बन्धित विषय समितिका अध्यक्षहरू, प्राध्यापक सङ्घ, कर्मचारी सङ्घ र स्ववियुले नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूलाई शैक्षिक र क्याम्पसका सेवा सुविधाका बारेमा जानकारी दिइएको थियो ।

बी.बी.ए. सातौं ब्याचका विद्यार्थीहरूको स्वागत

बी.बी.ए. सातौं ब्याचका विद्यार्थीहरूको स्वागत क्याम्पसले एक कार्यक्रम गरी नवागन्तुक विद्यार्थीहरूलाई स्वागतका साथै अभिमुखीकरण पनि गरिएको छ । स्वागत तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय कृषि विज्ञान सङ्कायका डिन डा. विष्णु विलास अधिकारीले बी.बी.ए. पनि कृषि जस्तै व्यावहारिक र व्यवसायिक शिक्षा भएकाले यसको अध्ययनले बजार पाउने सम्भावना बढिरहेको बताउनुभयो । क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. ढविन्द्र रावलले न्यून शुल्कमा गुणस्तरीय शिक्षा दिने आफ्नो उद्देश्य भएकाले त्यसमा पनि विद्यार्थीहरूले २५ प्रतिशत छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने गरिएको बताउनुभयो । पूर्व क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. डा. केशर बहादुर कुँवरले कुनै पनि कामको सुरुवात आफैवाट गर्नुपर्ने हुँदा विद्यार्थीहरूलाई रूपान्तरण हुन सुझाव दिनुभएको थियो । टीकापुर उद्योग वाणिज्य सङ्घका उपाध्यक्ष दिपेन्द्र रावल, टीकापुर बैंकर्स क्लबका अध्यक्ष तथा एन.एम.बी. बैंक टीकापुरका प्रमुख प्रेमप्रसाद भट्टराई, ले बी.बी.ए. युवा उद्यमी टेकराज रेग्मी, प्राध्यापक सङ्घका सभापति प्रेमप्रसाद भण्डारी, पूर्व विद्यार्थी समाजका अध्यक्ष ईश्वर साउद, स्ववियु सभापति किरण साउद, विद्यार्थी दीपा चपाईंले शुभकामना मन्तव्य राख्नुभएको थियो । सहायक क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. आत्माराम अधिकारीले स्वागत गर्नुभएको कार्यक्रममा बी.बी.ए. कार्यक्रमका बारेमा व्यवस्थापन सङ्काय प्रमुख दामोदर कँडेलले जानकारी गराउनुभयो । बी.बी.ए. कार्यक्रम संयोजक उमाकान्त भण्डारीको अध्यक्षतामा भएको कार्यक्रम सञ्चालन भवानी प्रसाद बसौटेलले गर्नुभएको थियो ।

अभ्यास शिक्षण कार्यक्रम

शिक्षाशास्त्र विभागअन्तर्गत स्नाकोत्तर, स्नातक तहको अभ्यास शिक्षण कार्यलाई व्यवस्थित र गुणात्मक बनाउन अभ्यास शिक्षणलाई व्यवस्थित गरिएको छ । अभ्यास शिक्षणमा जानु अगाडि शैक्षिक कार्यक्रमअनुसार सूचना प्रकाशन गर्ने, आवेदन फाराम सङ्कलन गर्ने, सहयोगी विद्यालय छनौट गर्ने, छात्र शिक्षकको नाम प्रकाशन गर्ने र आन्तरिक सुपरिवेक्षक, प्रधानाध्यापक तथा प्राचार्यबिचको बैठक सञ्चालन गरिएको थियो । अभ्यास शिक्षण समितिले विद्यार्थीहरूलाई अभिमुखीकरण र पूर्व अभ्यास शिक्षण गराएर वास्तविक शिक्षणमा विद्यालयसँग समन्वय गरी अभ्यास शिक्षण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्दै आएको छ । यस वर्ष स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको अभ्यास शिक्षण कार्यक्रमको अभिमुखीकरण मिति २०८२ पुस २४ गते सम्पन्न भएको थियो ।

अवलोकन भ्रमण

क्याम्पसको अवलोकन भ्रमणले क्याम्पसको वास्तविक वातावरण र सुविधाहरूको अनुभव गर्न मद्दत गर्दछ । यसले क्याम्पसको भौतिक संरचना, कक्षाकोठा, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, र अन्य सुविधाहरूको बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ । क्याम्पसका शैक्षिक कार्यक्रमहरू, पाठ्यक्रम र अध्ययनका अवसरहरूको बारेमा जानकारी हुन्छ । यसले प्राध्यापक र विद्यार्थीहरूसँग अन्तरक्रिया गर्न सकिन्छ । अवलोकन भ्रमणबाट क्याम्पसमा भए गरेका विभिन्न गतिविधि, क्याम्पसको वातावरण र सुविधाहरूका बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ । यसबाट क्याम्पसप्रतिको धारणा बनाउन सकिन्छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले यस क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तरलाई अध्ययन, अध्यापन तथा अनुसन्धानको अवस्था, भौतिक पूर्वाधार, प्रकाशन आदिको आधारमा क्याम्पसलाई गुणस्तर प्रमाणपत्र दिएपश्चात् यस क्याम्पसमा भ्रमण अवलोकन गर्ने क्रम बढेर गएको छ । राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धाबाट यस क्याम्पसलाई दोस्रो स्थानमा छनोट गरेकाले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा यस क्याम्पसको प्रचार प्रसार हुन पुगेको छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले यस क्याम्पसलाई दोस्रो पटक QAA प्रदान गरेपश्चात् क्याम्पसमा महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूको भ्रमण गर्ने क्रम बढेर गएको छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका पदाधिकारीहरू, विभिन्न विश्वविद्यालयका उपकुलपतिहरू, विभिन्न सङ्काय र विभागीयका प्रमुख, समाजसेवी, राजनीतिज्ञका साथै विभिन्न क्याम्पसबाट अवलोकन भ्रमण भएको छ ।

खेलकुदमा कार्यक्रम

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसमा खेलकुदका माध्यमबाट विद्यार्थीलाई फुर्तिलो, निरोगी बनाउनुका साथै अनुशासित र समूहमा मिलेर काम गर्न सक्ने बनाउन विभिन्न समयमा खेलकुदमा कार्यक्रम हुँदै आएको छ । खेलकुदले सामूहिक भावनाको विकास गराउनुका साथै आपसी प्रतिस्पर्धाको भावना जगाउँछ । यसले एकातिर प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गराउँछ, भने अर्कातिर आपसी सद्भाव जगाउँछ । खेलकुदले विद्यार्थीबिचमा मित्रता बढाउने, एकअर्काबिच सम्मान गर्न उत्प्रेरणा गर्ने, असल र नैतिकवान र अनुशासित बनाउन सहयोग गर्दछ । यसले विद्यार्थीमा सकारात्मक गुणहरूको विकास गर्न मद्दत गर्दछ । खेलकुदका यी विभिन्न महत्त्वलाई आत्मसात् गर्दै क्याम्पसले प्रत्येक वर्ष खेलकुद सप्ताह आयोजना गर्दै आएको छ ।

आर्थिक सहयोग

क्याम्पसलाई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्न विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यस क्याम्पसलाई शैक्षिक संस्थाको विकास, पूर्वाधार निर्माण, छात्रवृत्ति कार्यक्रम तथा शैक्षिक गुणस्तर सुधारका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध हुँदै आएको छ । आर्थिक सहयोग निजी क्षेत्र, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था, स्थानीय समुदायको तर्फबाट प्राप्त हुँदै आएको छ । पुस्तकालय निर्माण, प्रयोगशाला उपकरण उपलब्ध गराउने तथा गरिब तथा जेहेन्दार विद्यार्थीहरूका लागि छात्रवृत्ति वितरण गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरूमा सहयोग हुँदै आएको छ । यस प्रकारका सहकार्यले क्याम्पसको शैक्षिक स्तर उकास्न तथा विद्यार्थीहरूको भविष्य निर्माणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार, वित्तीय सङ्घ संस्था आदिको सहयोग निरन्तर रहँदै आएको छ ।

स्ववियुको आयोजनामा नवआगन्तुक विद्यार्थीको स्वागत कार्यक्रम सम्पन्न

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको आयोजनामा २०८२ साल पुस ३ गते नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूको स्वागत कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ । नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूको स्वागत कार्यक्रममा क्याम्पसको शैक्षिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरणसँग परिचित गराउनुका साथै उनीहरूमा आत्मविश्वास र अपनत्वको भावना विकास गराउने उद्देश्य राखेको थियो । कार्यक्रम क्याम्पस परिसरमै औपचारिक र व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गरिएको थियो । कार्यक्रमको प्रारम्भ राष्ट्रिय गानबाट गरिएको थियो, जसले सम्पूर्ण सहभागीमा राष्ट्रिय चेतना र एकताको भावना जगाएको थियो । त्यसपछि क्याम्पस प्रमुखले स्वागत मन्तव्य राख्दै नवआगन्तुक विद्यार्थीलाई शैक्षिक यात्राको नयाँ अध्याय सुरु गरेकोमा बधाई दिनुका साथै अनुशासन, परिश्रम र लक्ष्यप्रति प्रतिबद्ध रहन आग्रह गर्नुभयो । उहाँले टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको इतिहास, शैक्षिक उपलब्धि तथा भविष्यका योजनाबारे सङ्क्षेपमा जानकारी दिनुभयो ।

स्ववियु सभापतिले स्वागत भाषणमार्फत कार्यक्रममा पूर्व प्रदेश मन्त्री डा. रणबहादुर रावल, कृषि सङ्कायका डिन डा. विष्णुविलास अधिकारी, क्याम्पस प्रमुख सहप्रा. ढविन्द्र रावल, विषयगत समितिका विभागीय प्रमुख, प्राध्यापक सङ्घका सभापति प्रेमप्रसाद भण्डारी, पूर्व स्ववियु सभापति नृप थापा आदिले पनि शुभकामना दिनु भएको थियो । कार्यक्रममा विद्यार्थी युनियनको भूमिका, जिम्मेवारी र उद्देश्य स्पष्ट पारिएको थियो । स्ववियु विद्यार्थीहरूको हकहित संरक्षण, शैक्षिक वातावरण सुधार, सहपाठीविच सहकार्य र नेतृत्व विकासमा केन्द्रित संस्था भएको हो । नवआगन्तुक विद्यार्थीलाई क्याम्पस जीवनमा आइपने चुनौती सामना गर्न स्ववियु सधैं साथमा रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको थियो । नवआगन्तुक विद्यार्थीलाई विश्वविद्यालय शिक्षाको महत्त्व, नियमित अध्ययनको आवश्यकता, समय व्यवस्थापन र नैतिक मूल्यको पालनाबारे उपयोगी सुझाव दिइएको थियो । विशेषगरी विद्यार्थीले केवल परीक्षामुखी नभई व्यवहारिक, अनुसन्धानमुखी र समाजोपयोगी शिक्षा हासिल गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइयो ।

कार्यक्रमको अर्को महत्त्वपूर्ण आकर्षण सांस्कृतिक प्रस्तुति थियो । क्याम्पसमा अध्ययनरत पुराना विद्यार्थीहरूले नृत्य, गीत, कविता वाचन प्रस्तुत गरी कार्यक्रमलाई जीवन्त बनाएका थिए । यस्ता सांस्कृतिक गतिविधिले नवआगन्तुक विद्यार्थीलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै क्याम्पसको विविधता र सिर्जनात्मक

वातावरणसँग नजिक बनाएको छ । यसले विद्यार्थीविच आत्मीयता बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । स्वागत कार्यक्रमको क्रममा नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूको तर्फबाट पनि प्रतिनिधिले आफ्ना भावना व्यक्त गरेका थिए । उनीहरूले क्याम्पस परिवारबाट पाएको न्यानो स्वागतप्रति आभार व्यक्त गर्दै शैक्षिक अनुशासन पालना गर्दै क्याम्पसको गरिमा बढाउने प्रतिबद्धता जनाएका थिए । कार्यक्रममा स्ववियुले आगामी दिनमा सञ्चालन गर्ने शैक्षिक, खेलकुद, सांस्कृतिक तथा सामाजिक गतिविधिबारे पनि जानकारी गराएको थियो । शैक्षिक गोष्ठी, अतिरिक्त क्रियाकलाप र विद्यार्थी हितसम्बन्धी योजनाहरूले क्याम्पस जीवनलाई सक्रिय र उपयोगी बनाउने अपेक्षा गरिएको थियो । यसले नवआगन्तुक विद्यार्थीलाई अध्ययनसँगै सर्वाङ्गीण विकासमा सहभागी हुन प्रेरित गरेको थियो ।

समग्रमा २०८२ पुस ३ गते सम्पन्न यो स्वागत कार्यक्रम केवल औपचारिक कार्यक्रम मात्र नभई नवआगन्तुक विद्यार्थी र क्याम्पस समुदायविच भावनात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्ने माध्यम बनेको थियो । यसले विद्यार्थीलाई क्याम्पसप्रति अपनत्व महसुस गराउनुका साथै सकारात्मक शैक्षिक वातावरण निर्माणमा योगदान पुऱ्याएको छ । अन्त्यमा, स्ववियुको सक्रियता, क्याम्पस प्रशासनको सहयोग र विद्यार्थीहरूको उत्साहका कारण कार्यक्रम सफलतापूर्वक सम्पन्न भएको थियो । यस्तो कार्यक्रमले भविष्यमा पनि निरन्तरता पाओस् भन्ने अपेक्षासहित, नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूको शैक्षिक यात्रा सफल, अनुशासित र उद्देश्यपूर्ण बनोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गरिएको छ ।

स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली

नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूलाई स्वागत तथा बृहत सांस्कृतिक कार्यक्रम

मिति: २०८२ पौष ३ गते
समय: बिहान ८:३० बजे
स्थान: टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस

1st Sem: BBA, BBS, B.Ed., B.A., BSc. Ag.

आयोजक
स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस तथा स्कूल अफ एग्रिकल्चर
टीकापुर, कैलाली

बुद्धिलब्धि (IQ) प्रतियोगिता सम्पन्न

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस पूर्व विद्यार्थी समाजको आयोजनामा मिति २०८२ माघ १० गते कक्षा ११ र १२ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूका लागि बुद्धिलब्धि (IQ) प्रतियोगिता सम्पन्न भएको छ। विद्यार्थीहरूको तार्किक क्षमता, विश्लेषणात्मक सोच र बौद्धिक दक्षता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले आयोजना गरिएको उक्त प्रतियोगितामा टीकापुर क्षेत्रका १३ वटा विभिन्न विद्यालयबाट जम्मा ४९ जना विद्यार्थीहरूको उल्लेखनीय सहभागिता रहेको थियो। प्रतियोगितामा सहभागी विद्यार्थीहरूले निर्धारित समयभित्र विविध बौद्धिक, तार्किक तथा समस्या समाधानसम्बन्धी प्रश्नहरूको उत्तर दिएका थिए। प्रतियोगिताले विद्यार्थीहरूमा प्रतिस्पर्धात्मक भावना विकास गर्नुका साथै उनीहरूको बौद्धिक क्षमता पहिचान र विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याउने विश्वास आयोजक पूर्व विद्यार्थी समाजको रहेको छ। कार्यक्रमका अवसरमा टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस पूर्व विद्यार्थी समाजका पदाधिकारीहरूले यस्ता शैक्षिक तथा बौद्धिक गतिविधिहरूले विद्यार्थीहरूलाई किताबी ज्ञानभन्दा बाहिर सोचन प्रेरित गर्ने र भविष्यमा सिर्जनशील तथा सक्षम जनशक्ति उत्पादनमा सहयोग पुग्ने बताए। उनीहरूले आगामी दिनमा पनि यस्ता प्रतियोगिता निरन्तर आयोजना गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्। प्रतियोगितामा उत्कृष्ट प्रदर्शन गर्ने विद्यार्थीहरूलाई प्रमाणपत्र तथा पुरस्कार प्रदान गरिएको छ। सहभागी विद्यालयका शिक्षक तथा अभिभावकहरूले कार्यक्रमप्रति खुशी व्यक्त गर्दै विद्यार्थीहरूको प्रतिभा उजागर गर्ने यस्ता कार्यक्रमको निरन्तरताको आवश्यकता औल्याएका छन्।

पत्रपत्रिका र सामाजिक सञ्जालमा क्याम्पस गतिविधि

Wednesday, December 31, 2025 बुधबार, पुस १९, २०८२

उकालो विशेष समाचार विचार कला संस्कृति जीवन शैली

Login / Sign up

टीकापुर

टीकापुर जग्गा प्रकरणमा अख्तियारले शुरू गर्‍यो अनुसन्धान

कञ्चामा टीकापुर क्याम्पसको ३०० विद्या सरकारी जग्गा: २० वर्षमा पनि किन सरेनन् मुक्तकमैया?

'क्याम्पसलाई यत्रो जग्गा किन चाहियो भन्ने कञ्जा गरियो'

सरकारी जग्गा कञ्जा गरेर यमाइएको बस्तीमा सरकारीकै खानेपानी आयोजना, धमाधम खन्याइदै बजेट

क्याम्पस सरकारी भएपछि लाभैलाभ

गोरखापत्र अनलाइन

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयको कार्यादेशा, अवसर र चुनौती विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम सपन्न

पाठशाला खबर

उकालो विशेष

टीकापुर जग्गा प्रकरणमा अख्तियारले शुरू गर्‍यो अनुसन्धान

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको अतिक्रमित ३०० विद्या जग्गा फिर्ता गर्न विश्वविद्यालयको आग्रह

TMC

सौगात

-१५३-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पसको आन्तरिक लेखा परीक्षण

प्रतिवेदन

२०८२

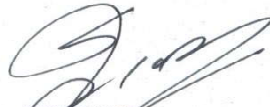

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली, नेपाल
२०८२ अषाढ मसान्तको
वासलात

पुजी तथा दायित्व	अनुसूची	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
कोष हिसाब			
पूँजीकोष	१	१३,२४५,३५५.६१	१३,९८३,०७५.१५
पुजिगत सम्पत्ती कोष	२	२०३,३४०,६८१.२३	२०७,१६७,११४.४८
चालु दायित्व			
धरौटी दायित्व	३	१०,०१२,३३७.४५	१०,५०४,४६९.९९
अन्य दायित्व	४	४७९,२७७.५३	-
जम्मा		२२७,०७७,६५१.८२	२३१,६५४,६५९.६२

जायजेथा तथा सम्पत्ती	अनुसूची	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
नगद तथा बैंक मौज्जात	५	१९,२९१,३२७.१४	२०,०७४,०७८.०९
लगानी हिसाब	६	५०,०००.००	५०,०००.००
स्थिर सम्पत्ती	७	२०३,३४०,६८१.२३	२०७,१६७,११४.४८
अन्य चालु सम्पत्ती	८	४,३९५,६४३.४५	४,३६३,४६७.०५
जम्मा		२२७,०७७,६५१.८२	२३१,६५४,६५९.६२

लेखा अधिकृत

क्याम्पस प्रमुख

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली, नेपाल
वित्तीय विवरण सँग सम्बन्धित अनुसूची

शुल्क आम्दानी

अनुसूची -९

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत वर्षको (रु)
विद्यार्थी शुल्क	१२,२७०,०८०.००	१२,०९५,५४८.०७
जम्मा	१२,२७०,०८०.००	१२,०९५,५४८.०७

कर्मचारी खर्च

अनुसूची -१०

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत वर्षको (रु)
प्राध्यापक (मासिक तलब)	२४,७३४,२३४.९६	२३,३३९,९७६.२४
प्राध्यापक (अतिरिक्त)	७,४४०,४४५.९०	६,४८३,९३६.४०
कर्मचारी (मासिक तलब)	७,६८५,६६९.८३	७,३३४,९९७.७८
कर्मचारी (अतिरिक्त)	५९७,७२३.६९	५८५,९८३.७५
प्राध्यापक तथा कर्मचारी (भत्ता)	१,५५९,२३२.५२	२,०४२,६४९.३८
संचय कोष खर्च	२,०९९,५९०.८८	२,०८२,२७७.९२
उपदान कोष खर्च	२,०९९,५९०.८८	२,०८२,२७६.९२
जम्मा	४६,२००,४७९.०६	४३,९५९,२८९.५९

अन्य संचालन खर्च

अनुसूची -११

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत वर्षको (रु)
परिक्षा संचालन खर्च	८१४,४५०.००	७२२,३४३.००
जम्मा	८१४,४५०.००	७२२,३४३.००

केन्द्रिय कार्यालयबाट निकासा

अनुसूची -१२

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत वर्षको (रु)
केन्द्रिय कार्यालयबाट निकासा	३७,३७२,८२०.६७	३५,९२६,५४९.००
जम्मा	३७,३७२,८२०.६७	३५,९२६,५४९.००

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

TMC

सौगात

-१५६-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली, नेपाल
वित्तीय विवरण सँग सम्बन्धित अनुसूची

ब्याज आम्दानी

अनुसूची -१३

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत वर्षको (रु)
ब्याज आम्दानी	२६०,७११.३०	-
जम्मा	२६०,७११.३०	-

अन्य आम्दानी

अनुसूची -१४

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत वर्षको (रु)
अन्य आम्दानी	२४२,३७४.००	४७२,२२०.००
कृषि आम्दानी	१,०५५,३४८.०८	१,७३२,३०४.९०
विविध अनुदान	८३२,८०८.००	-
सामाजिक विकास मन्त्रालय प्रदेश सरकार	२,१०५,१३३.३३	३,३३८,३९९.००
यस वर्ष अपलेखन गरिएको सम्पत्ति	१,२८०.००	-
जम्मा	४,२३६,९४३.४१	५,५४२,९२३.९०

पुजिगत खर्च

अनुसूची -१५

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत वर्षको (रु)
फर्निचर	४३१,९०७.२५	९२०,४८३.७५
भवन	-	१३,६५५.६७
मेसिनरी तथा उपकरण	६८६,५३३.००	७४३,५१२.८०
सवारी साधन	-	२,२००.००
पुस्तक	३७२,८०२.६०	६८८,३०५.००
अन्य निर्माण	७०,९७१.००	७८६,२७६.६८
पुजिगत मर्मत सम्भार	४४,८५६.७९	४५६,७४०.८१
अन्य सम्पत्ति	१७७,०१०.००	-
जम्मा	१,७८४,०८०.६४	३,६११,१७४.७१

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली, नेपाल
वित्तीय विवरण संग सम्बन्धित अनुसूची

प्रशासनिक खर्च

अनुसूची -१६

विवरण	यस वर्षको (रु)	गत बर्षको (रु)
धारा तथा बिजुली महसुल	४१९,४९५.००	३०४,७६५.२७
विज्ञापन खर्च	९३,४५१.५०	१७२,६०५.५०
प्रकाशन खर्च	-	१३९,५०५.००
पत्रपत्रिका खर्च	५,२००.००	३,६००.००
छपाई तथा मसलन्द	४३१,९३२.५०	३८९,२६८.११
इन्धन खर्च	८९५.००	४२,९३३.५०
मर्मत तथा सम्भार	३९५,१७४.०९	४६८,७००.१७
दैनिक भ्रमण भत्ता खर्च	२६२,९७४.००	३०४,९८८.५०
उत्सव समारोह खर्च	१६,८९५.००	२१३,७१५.०३
अतिथी सत्कार खर्च	१३२,९८६.९७	२४६,५५६.७७
बिमा खर्च	१,७०५.००	१,७०५.००
पुरस्कार	-	५०,०००.००
शैक्षिक समाग्रि खर्च	-	४८,९७६.००
अध्ययन अनुसन्धान	२,३४७,६४८.५४	१,२७७,१५२.७४
विद्यार्थी कल्याण खर्च	५४९,१०८.२८	३००,५३१.१३
तालिम सेमिनार तथा गोष्ठी	१६५,४८६.२५	८१,०००.००
बैठक भत्ता तथा खर्च	१७७,२००.००	१६८,२००.००
कृषिसम्बन्धी खर्च	६७,६८७.००	७४,३२३.००
छात्रवृत्ति	३५९,९००.००	५२१,१५०.००
सेवा शूल्क खर्च	१४४,२५५.८५	२७६,९४९.९७
विविध खर्च	५०७,२७०.२४	४१२,२२२.९५
जम्मा	६,०७९,२६५.२२	५,४९८,८४८.६४

TMC

सौगात

-१५८-

वर्ष-१७, अङ्क-१६

Far Western University
Tikapur Multiple Campus
 Accredited by University Grants Commission (UGC) Nepal
 (Accreditation Year: 2014 AD)
 Tikapur, Kailali

Student Feedback Form for the Academic Year _____
(Filled feedback form)

Name: ..... Course: .....

Faculty:..... Campus Roll No.....

Years/Semester: (_____) I / II / III / IV

Please give a rating of your course on the following :

9	8	7	6	5	4	3	2	1
Extremely Good	Very Good	Good	Moderately Good	Moderate	Somehow Tolerable	Poor	Very Poor	Extremely Poor

SN	Particulars	Rating
1	Regularity of the Teacher	
2	Seems well-prepared	
3	Explains material clearly	
4	Indicates important points to remember	
5	Shows genuine interest in students	
6	Adjusts pace of class to the students' level of understanding	
7	Stimulates interest in material	
8	Treats students with respect	
9	Is tolerant of different opinions expressed in class	
10	Explains thinking behind statements	
11	Effectively directs and stimulates discussion	
12	Effectively encourages students to ask questions and give answers	
13	Provides helpful comments on papers and exams	
14	Is available outside of class	
15	Is effective, overall, in helping me learn	

What do you think is this instructor's greatest strength?

.....
 .....

What suggestions would you give to improve this instructor's teaching?

.....
 .....

स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन
टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
टीकापुर, कैलाली

नवआगन्तुक विद्यार्थीहरूलाई स्वागत तथा बृहत सांस्कृतिक कार्यक्रम

मिति: २०८२ वैशाख ३ गते
समय: विहान ६:३० बजे
स्थान: टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस
(1st Sem. BBA, BBS, B.Ed., B.A., B.Sc. Ag)

